

ISSN (Print) 2616-6844
ISSN (Online) 2663-1318

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ҚҰҚЫҚ сериясы

LAW Series

Серия ПРАВО

№2 (151)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2025

Astana, 2025

Бас редакторы: Сактаганова И.С.

з.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Муратова А.Ж., PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан**

Жауапты хатшы **Касымжанова А.А., PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан**

Техникалық хатшы **Искакова Ж.Т., PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан**

Редакция алқасы

Кевин Майкл Бивер	PhD докторы, Джудит Рич Харрис криминология профессоры, криминология және қылмыстық сот төрелігі колледжі, Флорида Штаты, Америка Құрама Штаттары
Томас Хоффман	заң докторы, профессор, Таллин техникалық университеті, Таллин, Эстония
Марко Грегги	заң докторы, профессор, Феррара университеті, Феррара, Италия
Лисица В.Н.	РҒА мемлекет және құқық Институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу, Ресей Федерациясы
Николас Хайоз	профессор, Фрибург университет, Фрибург, Швейцария
Эдвард Юхневич	заң докторы, профессор, Гданьск университеті, Гданьск, Польша
Ван Хунвэй	философия докторы (PhD), әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар факультеті Құқық мектебінің деканы, Харбин Политехникалық Университеті, Харбин, Қытай
Юджель Огурлу	Заң докторы, профессор, ректор, Стамбұл сауда университеті, Стамбұл, Түркия Республикасы
Телеуев Г.Б.	PhD философия докторы, құқық және экономика факультетінің деканы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті
Онланбекова Г.М.	Алматы қаласы мамандандырылған экономикалық сотының судьясы, Алматы, Қазақстан
Нургалиева Е.Н.	заң ғылымдарының докторы, конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан
Нукушева А.А.	заң ғылымдарының кандидаты, азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Нургалиев Б.М.	заң ғылымдарының докторы, Bolashaq Academy қылмыстық процесс кафедрасының профессоры, Қарағанды, Қазақстан
Акимжанов Т.К.	заң ғылымдарының докторы, профессор, Тұран университетінің құқық ғылыми-зерттеу институтының директоры, Алматы, Қазақстан
Жәнібеков А.Қ.	философия докторы (PhD), профессор, ректор аппаратының басшысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан
Галиакбарова Г.Г.	философия докторы (PhD), доцент, Басқарма хатшысы – Ғалым хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан
Балгимбекова Г. У.	заң ғылымдарының кандидаты, философия докторы (PhD), заң факультетінің «Құқықтық зерттеулер және мемлекеттану» ҒЗИ директоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтбаев к-сі, 2, 218 б.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тел.: +7 (7172) 709 500, (ішкі: 31-294). **E-mail:** vest_law@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам

Мерзімділігі: жылына 4 рет

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

19.02.2021 ж. № KZ10VPY00032635 қайта есепке қою туралы куәлігі

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тел.: +7 (7172) 709 500, (ішкі 31-294). E-mail: vest_law@enu.kz

Editor-in-chief: Saktaganova I.S.

Candidate of Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief **Muratova A.Zh.**, *Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Responsible Editor **Kassymzhanova A.A.**, *PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Technical Secretary **Iskakova Zh.T.**, *Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

Kevin Michael Beaver	PhD, Judith Rich Harris Professor of Criminology, College of Criminology and Criminal Justice, Florida State, United States of America
Thomas Hoffmann	Doctor of Law, Professor at Tallinn Technical University, Tallinn, Estonia
Marco Gregg	Doctor of Law, Professor, University of Ferrara, Ferrara, Italy
Lisitsa V.N.	leading researcher at the Institute of state and law of the RAS, Moscow, Russian Federation
Nicolas Hayoz	Professor at the University of Fribourg, Fribourg, Switzerland
Edward Juchniewicz	Doctor of Law, Professor, University of Gdańsk, Gdańsk, Poland
Wang Hong-wei	Doctor of Philosophy (PhD), Dean of the School of Law, Faculty of Social and Human Sciences, Harbin Institute of Technology, Harbin, China
Yücel Oğurlu	Doctor of Law, Professor, Rector, Istanbul Commerce University, Istanbul, Republic of Türkiye
Teleyuev G.	Doctor of Philosophy (PhD), Dean of the Faculty of Law and Economics, I. Zhansugurov Zhetysay University, Taldykorgan, Kazakhstan.
Onlanbekova G.M.	Judge of the specialized Economic Court of Almaty, Almaty, Kazakhstan
Nurgaliyeva Ye.N.	Doctor of Law, Professor of the Department of Constitutional and Civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Nukusheva A.A.	Candidate of Legal Sciences, Professor of the Department of Civil and Labor Law, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan
Nurgaliyev B.M.	Doctor of Law, Professor of the Department of Criminal Procedure, Bolashaq Academy, Karaganda, Kazakhstan
Akimzhanov T.K.	Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Law, Turan University, Almaty, Kazakhstan
Zhanibekov A.K.	Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Head of the Rector's Office, M.Auezov South Kazakhstan research University, Shymkent, Kazakhstan
Galiakbarova G.G.	Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Secretary of the Board – Academic Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Balgimbekova G.	Candidate of Law, Doctor of Philosophy (PhD), Director of the "Legal Studies and State Studies" Research Institute of the Faculty of Law, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev str.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7 (7172) 709 500, (in. 31-410), **E-mail:** vest_law@enu.kz

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Periodicity: 4 times a year

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan

Rediscount certificate № KZ10VPY00032635 from 19.02.2021

Printing House Address: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Tel.: +7 (7172) 709 500 (in.31-294)

Главный редактор: Сактаганова И.С.

к.ю.н, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам. главного редактора **Муратова А.Ж., PhD, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан**

Ответственный секретарь **Касымжанова А. А., PhD, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан**

Технический секретарь **Искакова Ж.Т., PhD, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан**

Редакционная коллегия:

Кевин Майкл Бивер	Доктор философии (PhD), профессор криминологии имени Джудит Рич Харрис, Колледж криминологии и уголовного правосудия, штат Флорида, Соединённые Штаты Америки
Томас Хоффман	доктор права, профессор Таллинского технического университета, Таллин, Эстония
Марко Грегги	доктор права, профессор, Университет Феррары, Феррара, Италия
Лисица В.Н.	ведущий научный сотрудник Института государства и права РАН, Москва, Российская Федерация
Николас Хайоз	Профессор, Фрибургский университет, Фрибур, Швейцария
Эдвард Юхневич	доктор права, профессор, Гданьский университет, Гданьск, Польша
Ван Хунвэй	доктор философии (PhD), декан школы права факультета социальных и гуманитарных наук, Харбинский Политехнический Университет, Харбин, Китай
Юджель Огурлу	доктор права, профессор, ректор, Стамбульский торговый университет, Стамбул, Турецкая Республика
Телеуев Г.Б.	доктор философии PhD, декан факультета права и экономики, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан
Онланбекова Г.М.	судья специализированного экономического суда г. Алматы, Алматы, Казахстан
Нургалиева Е.Н.	доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного и гражданского права, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нукушева А.А.	кандидат юридических наук, профессор кафедры гражданского и трудового права, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
Нургалиев Б.М.	доктор юридических наук, профессор кафедры уголовного процесса Bolashaq Academy, Караганда, Казахстан
Акимжанов Т.К.	доктор юридических наук, профессор, директор НИИ права университета Туран, Алматы, Казахстан
Жанибеков А.К.	доктор философии (PhD), профессор, руководитель аппарата ректора, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени Мухтара Ауэзова, Шымкент, Казахстан
Галиакбарова Г.Г.	доктор философии (PhD), доцент, Секретарь Правления – Ученый секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Балгимбекова Г.У.	кандидат юридических наук, доктор философии (PhD), директор НИИ «Правовых исследований и государствоведения» юридического факультета, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2, каб. 218

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Тел.: +7 (7172) 709 500, (вн. 31-294), **E-mail:** vest_law@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Право
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Периодичность: 4 раза в год

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ10VPY00032635 от 19.02.2021 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

тел.: +7 (7172) 709 500 (вн.: 31-294)

**Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ҚҰҚЫҚ СЕРИЯСЫ**

**ВЕСТНИК ЕВРАЗИЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ Л.Н. ГУМИЛЕВА. СЕРИЯ ПРАВО**

**BULLETIN OF L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY
LAW SERIES**

№2 (151)/2025

МАЗМҰНЫ

Мемлекет және құқық теориясы

Алтынбасов Б.О., Мырзатаев Н.Д., Оспанов Қ.И.

Заң ғылымының дамуы: заманауи құқықтық зерттеулердегі әлеуметтік ғылым
әдістерінің маңыздылығы..... 11

Сейфуллина А.Б., Сметлаев Б.М., Назаркулова Л.Т.

COVID-2019 пандемиясы кезіндегі адам құқықтарын шектеудің өзекті мәселелері..... 27

Аширбекова А.Б., Бұғыбай Д.Б., Тапакова В.Б.

Венеция комиссиясы: Қазақстандағы омбудсмен институтының дамуына қосқан үлесі.. 42

Конституциялық құқық. Әкімшілік құқық

Тажиева М.Н., Муталыпова А. Ш., Орманова Ш.Ш.

Қазақстан Республикасындағы азаматтардың денсаулығын сақтауға конституциялық
құқығын заңнамалық тұрғыдан жүзеге асыру мәселелері..... 60

Калмаганбетова Д.Б., Есентемирова А.М.

Конституциялық Сот Қазақстандағы құқықтық қорғаудың негізі ретінде..... 79

Оңдашұлы Е., Байкенжеев А.С., Токсанова М.Б.

Конституциялық Сот әділдігі заң үстемдігінің принципі ретінде..... 88

Жаманкараева Г., Байжанов Е., Ярилхапова Ш.

Конституциялық құқықтарды салыстырмалы талдау және оларды Қазақстанда және
ТМД-ның басқа елдерінде іске асыру: мәселелері мен болашағы..... 101

Егежанова Д.Р., Сактаганова И.С., Сактаганова А.Б.

Жария-құқықтық дауларды шешуде медиацияның ұйымдастырушылық және
процестік мүмкіндіктері..... 122

Азаматтық құқық. Азаматтық процесс

Жүрсімбаев С.К., Кемали Е.С., Муратова А.Ж.

Қазақстан Республикасындағы ұлттық сот жүйесін жетілдіру: инновациялар мен
проблемаларды талдау..... 134

Экологиялық құқық

Касымбеков Д.А., Ергали А.М., Тлепбергенов О.Н.

Қазақстан Республикасында жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды
нормативтік реттеуді жетілдіру мәселелері туралы..... 148

Нукушева А.А, Әпсімет Н.М., Рустембекова Д.К

Қалдықтарды қайта өңдеуді ынталандыру шаралары: құқықтық және экономикалық механизмдер..... 159

Телеуев Г.Б., Бектурганов А.Е., Жусипова Б.А.

Жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық және биоценетикалық аспектілері. 185

Еңбек құқығы, әлеуметтік қамсыздандыру құқығы

Енсебаева А.Р., Яғмусова А.Ф., Байтерекова К.Б.

Кәсіби тәуекелдер кезіндегі еңбек жағдайлары мен әлеуметтік кепілдіктерді бағалаудың халықаралық тәжірибелері..... 198

Қылмыстық құқық. Қылмыстық процесс. Криминалистика. Криминология

Аскарбеккызы А., Тасыбаева М., Асқарбекқызы Н.

Қазақстан Республикасындағы түзеу мекемелеріндегі виктимизация..... 229

Халықаралық құқық, халықаралық жеке құқық

Су Минчжэ, Цен Ген, Ван Хунвэй

Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық туристік даулардағы электронды келісімшарттардың юрисдикциясы: дилемма және жол..... 243

Лю Ючинь, Лю Вуньхао, Дон Линь

Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық туризмді құқықтық реттеу: түйткілдер мен ой толғау..... 254

CONTENT

Theory of State and law

Altynbassov B.O., Myrzataev N.D., Ospanov K.I.

Advancing Legal Research: The importance of Social Research Methods in Contemporary Legal Studies..... 11

Seifullina A.B., Smatlayev B.M., Nazarkulova L.T.

The current issues of limitations of human rights during the COVID-2019 pandemic..... 27

Ashirbekova A.B., Bugibay D.B., Tapakova V.B.

Venice Commission: contribution to the development of the ombudsman institution in Kazakhstan..... 42

Constitutional law. Administrative law

Tazhiyeva M., Mytalyapova A., Ormanova Sh.

Issues of the Legislative Implementation of the Constitutional Right of Citizens to Health Care in The Republic of Kazakhstan..... 60

Health Care in The Republic of Kazakhstan Kalmaganbetova D.B., Yessentemirova A.M.

The constitutional court as a foundation of legal defense in Kazakhstan..... 79

Ongdashuly Y., Baikenzheyev A.S., Toksanova M.B.

Constitutional justice as a principle of the rule of law..... 88

Zhamankarayeva G., Baizhanov Y., Yarikhapova Sh.

Comparative analysis of constitutional rights and their implementation in Kazakhstan and other CIS countries: problems and prospects..... 101

Egezhanova D.R., Saktaganova I.S., Saktaganova A.B.

Organizational and procedural possibilities of mediation in resolving public law disputes..... 122

Civil law. Civil process

Zhursimbayev S.K., Kemali E.S., Muratova A.Zh.

Improvement of the national judicial system in the Republic of Kazakhstan: analysis of innovations and problems..... 134

Environmental Law

Kassymbekov D.A., Yergali A.M., Tlepbergenov O.N.

Issues of improving the normative regulation of the utilization of renewable energy sources in the Republic of Kazakhstan..... 148

Nukusheva A., Apsimet N., Rustembekova D.

Waste recycling incentives: legal and economic mechanisms..... 159

Teleuyev G.B., Bekturganov A.E., Zhussipova B.A.

Ecological and Biocenotic Aspects of the Legal Regime of Animals..... 185

Labor Law and Social Security Law

Yensebayeva A.R., Yagmussova A.F., Baiterekova K.B.

International practices for assessing working conditions and social guarantees at occupational risks..... 198

Criminal law. Criminal process. Criminalistics. Criminology

Askarbekkyzy A., Tasybayeva M., Askarbekkyzy N.

Victimisation in correctional institutions of the Republic of Kazakhstan..... 229

International law, Private International Law

Su Ming-zhe, Cheng Geng, Wang Hong-wei

Jurisdiction over electronic contracts in cross-border tourism disputes between China and Kazakhstan: Dilemma and path..... 243

Liu Yu-qin, Liu Wen-Hao, Dong Lin

Regulation on cross-border tourism between China and Kazakhstan: dilemmas & reflection..... 254

СОДЕРЖАНИЕ

Теория государства и права

Алтынбасов Б.О., Мырзатаев Н.Д., Оспанов Қ.И.

Развитие юридической науки: значение методов социальных исследований
в современных юридических исследованиях..... 11

Сейфуллина А.Б., Сметлаев Б.М., Назаркулова Л.Т.

Актуальные вопросы ограничения прав человека в период пандемии COVID-2019..... 27

Аширбекова А.Б., Бұғыбай Д.Б., Тапакова В.Б.

Венецианская комиссия: вклад в развитие института омбудсмена в Казахстане..... 42

Конституционное право. Административное право

Тажиева М.Н., Муталыпова А.Ш., Орманова Ш.Ш.

Вопросы законодательной реализации конституционного права граждан на охрану
здоровья в Республике Казахстан..... 60

Калмаганбетова Д.Б., Есентемиров А.М.

Конституционный Суд как фундамент правовой защиты в Казахстане..... 79

Оңдашұлы Е., Байкенжеев А.С., Токсанова М.Б.

Конституционное правосудие как принцип верховенства права..... 88

Жаманкараева Г., Байжанов Е., Ярилхапова Ш.

Сравнительный анализ конституционных прав и их реализации в Казахстане и других
странах СНГ: проблемы и перспективы..... 101

Егежанова Д.Р., Сактаганова И. С., Сактаганова А.Б.

Организационные и процессуальные возможности медиации в разрешении
публично-правовых споров..... 122

Гражданское право. Гражданский процесс

Жүрсімбаев С.К., Кемали Е.С., Муратова А.Ж.

Совершенствование национальной судебной системы в Республике Казахстан: анализ
нововведений и проблем..... 134

Экологическое право

Касымбеков Д.А., Ергали А.М., Тлепбергенов О.Н.

О вопросах совершенствования нормативного регулирования использования
возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан..... 148

Нукушева А.А., Апсимет Н.М., Рустембекова Д.К.

Меры по стимулированию переработки отходов: правовые и экономические механизмы 159

Телеуев Г.Б., Бектурганов А.Е., Жусипова Б.А.

Экологические и биоэкологические аспекты правового режима животных..... 185

Трудовое право, Право социального обеспечения

Енсебаева А.Р., Язмусова А.Ф., Байтерекова К.Б.

Международные практики оценки условий труда и социальных гарантий
при профессиональных рисках..... 198

Уголовное право. Уголовный процесс. Криминалистика. Криминология

Аскарбеккызы А., Тасыбаева М., Асқарбекқызы Н.

Виктимизация в исправительных учреждениях Республики Казахстан..... 229

Международное право, международное частное право

Су Минчжэ, Цен Ген, Ван Хунвэй

Юрисдикция в отношении электронных контрактов в спорах по трансграничному туризму между Китаем и Казахстаном: дилемма и путь..... 243

Лю Ючинь, Лю Вуньхао, Дон Линь

Правовое регулирование трансграничного туризма между Китаем и Казахстаном: дилеммы и перспективы осмысления..... 254

Мемлекет және құқық теориясы / Theory of State and law/
Теория государства и права

ХҒТАР 10.07.01

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-11-26>

Ғылыми мақала

**Заң ғылымының дамуы: заманауи құқықтық зерттеулердегі
әлеуметтік ғылым әдістерінің маңыздылығы**

Б.О. Алтынбасов^{*1}, Н.Д. Мырзатаев², Қ.И. Оспанов³

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

³Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, «Сымбат» технология және дизайн академиясы, Алматы, Қазақстан

(e-mail: ¹altynbasov@yandex.ru, ²muxametnur@mail.ru, ³kayrlyo@bk.ru)

Аңдатпа: Бұл мақалада заң ғылымында әлеуметтік ғылым әдістерін қолданудың маңыздылығы, әдістемелік әртүрлілікті кеңейтудің және құқықтық талдаудың тәжірибелік рөлін арттыру қажеттілігі қарастырылған. Зерттеу жұмысына қажетті деректер ресми ақпарат көздерінен, құқықтық және саяси құжаттардан, мемлекеттік тұжырымдамадан алынды. Алынған ақпарат тақырыптық талдау арқылы зерделеніп, заңнаманы жүзеге асырудағы негізгі үрдістер категориялар бойынша жүйеленді. Сондай-ақ, заңнаманың тиімділігін бағалау үшін құқық қолдану тәжірибесіне зерттеу және салыстырмалы құқықтық талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде заң ғылымында бұған дейін қолданып келе жатқан доктриналық әдістер басымдыққа ие болғанымен, олар құқықтық нормалардың іс жүзінде қолданылуын бағалау, құқық қорғау қызметіне әлеуметтік-саяси ықпалды талдау және қарқынды дамып жатқан салалардағы құқықтық үрдістерді болжау үшін жеткіліксіз екені көрсетілді. Доктриналық әдістің әлсіз тұстарын жою үшін отандық заң ғылымында зерттеулер сапалық және сандық тәсілдерді біріктіретін пәнаралық әдістемені қолдануды ұсынады. Мұндай идеяларды жүзеге асыру үшін институционалдық қолдау, академиялық дайындық және докторантура бағдарламасында оқу жоспарын жетілдіру қажет, соның ішінде болашақ заңгерлерді халықаралық академиялық стандарттарға сәйкес тәжірибелік зерттеу дағдыларымен қамтамасыз ету маңызды. Ғылыми нәтижелер теория мен практиканың арасындағы алшақтықты жою үшін дәлелдерге негізделген құқықтық талдау қажеттігін және құқықтық жүйенің қазіргі заманғы сын-қатерлерге бейімделуін жетілдіру мүмкіндіктерін айқындайды.

Түйін сөздер: доктриналық зерттеу, заң ғылымы, әлеуметтік ғылым әдістері, құқықтық реформалар, пәнаралық тәсіл.

Түсті: 02.04.2025 Мақұлданды: 10.06.2025 Онлайн қолжетімді: 30.06.2025

Кіріспе

Жаһандану кезінде құқықтық жүйелер мен құқықтық жанұялардың бір-бірімен араласып, тоғысып, бір-бірінің ұтымды тұстарын алып жатуы заңды құбылыс. Осындай құбылыстардың нәтижесінде ұлттық құқықтық жүйелер жаңа сипатқа ие болып, жетілдіріліп отырады. Сонымен қатар, мұндай үрдістердің негізінде әлеуметтік-экономикалық салада сан алуан өзгерістер орын алып, құқықтық қатынастар күрделі сипатқа ие болады. Өз кезегінде, мұндай қатынастарды танып білу және талдау үшін заң ғылымының зерттеу әдістерінің аясын кеңейту және заман талабына сай болуы қажет болып отыр [1], [2]. Осы тұрғыдан қарағанда, заң ғылымында *тәжірибелік әдістерді*, басқаша айтқанда *әлеуметтік зерттеу әдістерін* қолдану тиімді екені ғылыми әдебиетте айтылуда [3], [2]. Ғылыми тұрғыдан қарағанда, әлеуметтік зерттеу әдістері сапалық және сандық тәсілдерді қолдану арқылы құқық пен қоғам арасындағы алшақтықты жоюға ықпал етеді. Яғни, тәжірибелік зерттеулердің нәтижесінде заңгер ғалымдар қоғамдағы шынайы мәселелерді зерттеумен айналысатын болады. Осы әдістерді кешенді түрде қолдану арқылы құқықтық зерттеулер неғұрлым динамикалық, нақты дәлелдерге негізделген және заманауи мәселелерге бейімделген бола түседі.

Мұндай тәжірибелік тұрғыдағы құқықтық зерттеулер қолданыстағы заңнама мен мемлекеттің саясатының өмірде жүзеге асырылуын бағалауда маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік зерттеудің құралдары, яғни сауалнама, сұхбат және статистикалық талдау жүргізу арқылы алынған тәжірибелік деректер қоғамның пікірі мен әлеуметтік жүріс тұрыстарды нақты көрсетеді [2], [4]. Мысалы, сот әділдігіне қатысты алынған сауалнаманың негізінде қоғамның сот жүйесіне деген пікірін және қоғамның құқықтық санасының деңгейін анықтауға болады [5]. Сол сияқты, сот шешімдерінің мазмұнын талдау судьялардың шешім қабылдауындағы ықтимал қисынсыздықтарды немесе заңнамалық ауытқуларды анықтауға көмектеседі, бұл құқықтық жүйенің ашықтығы мен есептілігін арттырады. Демек, тәжірибелік зерттеулер сот әділдігін жүзеге асырудағы нақты мәселелерді анықтауға және сол бойынша ұсыныстар беруге көмектеседі.

Заң ғылымында тәжірибелік зерттеу әдістерін қолдану құқықтық теорияны дамытуға да ықпал етуі мүмкін. Көріп отырғанымыздай, дәстүрлі доктриналық зерттеулер құқықтық институттарды қалыптастыратын әлеуметтік факторларды кейде ескермейді, ал әлеуметтік зерттеу әдістері (socio-legal studies) осы элементтерді біріктіріп, жаңа концептуалдық идеялар ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы, Flyvbjerg [6] нақты бір істерді (case study) зерттеу арқылы мәселенің теориялық негізін тексеруге және жетілдіруге болады десе, ал келесі бір зерттеуші нақты бір істерге қатысты зерттеулер құқықтық тәжірибенің шынайылығын көрсететін концепциялар мен теориялардың дамуына ықпал ететінін атап кетті [7]. Яғни, тәжірибелік мәселелерді зерттеу заң ғылымының теориясын дамытуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, тәжірибелік және доктриналық зерттеу әдістерін қатар пайдаланудың тағы бір ұтымды тұсы бар. Отандық заң ғылымының тәжірибесінен көріп отырғанымыздай, дәстүрлі ғылыми зерттеулер негізінен нормативтік актілерді талдауға сүйенеді, яғни қолданыстағы заңнаманы теориялық тұрғыдан түсіндіруге бағытталған. Ал тәжірибелік зерттеу әдістері арқылы құқықтық нормаларды әлеуметтік динамика тұрғысынан қарастыруға, яғни құқықтың табиғатын экономикалық, саяси және

мәдени факторлардың ықпалымен қалыптасатын әлеуметтік құбылыс ретінде түсінуге мүмкіндік береді [8]. Есеппен мұндай пәнаралық тәсілдің құқықтық реформалар мен саяси шешімдерді нақты негізделген шешімдер арқылы (evidence-based legal reforms) жасауда маңызды деп атап кетті [9]. Яғни, тәжірибелік және доктриналық зерттеулердің бірге қолданылуы мемлекеттік органдардың саяси және құқықтық реформалар жасауда ұтымды шешімдер қабылдауына да әсерін көріп отырмыз.

Сондай ақ, әлеуметтік зерттеу әдістері құқықтық зерттеулердің сенімділігі мен объективтілігін арттырады. Заң ғылымының доктриналық зерттеу әдісі көп жағдайда жеке бір адамның субъективті интерпретациясына негізделеді, ал әлеуметтік әдістер объективті, тұрақты нәтижелер беріп, олардың сенімділігі мен шынайылығын күшейтеді [10]. Сот шешімдеріне қатысты деректерді жүйелі түрде жинау және оларды мазмұндық талдау (content analysis) арқылы заңға интерпретация беруде бірізділікті қамтамасыз ету, құқықтық актілердегі сәйкессіздіктер мен ауытқуларды анықтауға мүмкіндіктер туады [11]. Өз кезегінде мұндай әдістемелік дәйектілік заң ғылымындағы зерттеулердің ашықтығы мен есептілігін арттырады [12]. Жалпы алғанда, жоғарыда келтірілген әдеби шолудан тәжірибелік зерттеу әдістерінің заң ғылымында бірқатар тиімді тұстары бар екенін байқап отырмыз.

Алайда, әлеуметтік немесе тәжірибелік зерттеу әдістерінің заң ғылымында артықшылықтары айқын болғанымен, олардың қолданылуы көптеген елдердің құқықтық зерттеулері мен тәжірибесінде кенже қалып отырғанын байқауға болады [1]. Қазақстанның заң ғылымында зерттеулер негізінен доктриналық тәсілдерге сүйенеді, ал әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдану деңгейі жоқтың қасы десек артық емес. Оны біз өз тәжірибемізден, күнделікті университеттік өмірде, диссертациялық кеңестердің жұмысынан көріп отырмыз. Тіпті, уәкілетті органдардың тарабындағы ірі зерттеу институттарының өзінде де зерттеу жұмыстары доктриналық, яғни нормативтік актілерге зерттеу және талдау жұмыстарымен шектеліп отыр. Мысалы, ірі университеттер мен зерттеу орталықтарында докторлық және магистрлық диссертацияларда, дипломдық жұмыстарда әлеуметтік әдістерді қолдану, яғни сандық және сапалық әдістерді қолдану арқылы зерттеулер жүргізіліп жатқанын көрмейсің. Дегенмен, жекелеген ірі университеттерде докторантура бағдарламасында әлеуметтік әдістерді ғылыми зерттеуде қолдану және шетелдік журналдарда мақала шығарудың әдістерін үйрететін пәндер енгізіле бастады. Бұл пән жоғарыдан төменге бұйрық арқылы міндетті пән ретінде енгізілуі, декандар мен кафедра меңгерушілеріне түсініксіз болып отыр. Олар мұндай әдістің тиімділігін түсінбей, «заң ғылымына мұндай әдістің қажеті не» дейтіндердің саны да аз емес. Дегенмен, уәкілетті органдар мен университет басшылығы бұл пәнді міндетті пән ретінде университеттің бүкіл докторанттарына жаппай оқытып жатыр. Осы жағдайларды ескере отырып, бұл мақалада әлеуметтік әдістерді заң ғылымында қолдану заман талабына сай және қажеттіліктен туған екені көрсетіlmек және мұндай зерттеу әдістерінің заң ғылымына қаншалықты тиімді екені осы мақалада қысқаша қаралмақ. Сонымен қатар, бұл мақалада әлеуметтік зерттеу әдістері заң ғылымының әдістемелік арсеналын кеңейтіп, ғылыми кадрлар дайындау және шетелдік жоғары сапалы журналдарда мақала жариялаудағы мәселелер қарастыру көзделген.

Методология

Бұл зерттеу жұмысында заң ғылымында әлеуметтік ғылым әдістерін қолданудың тиімділігін анықтау үшін қолданыстағы нормативтік актілерге және осы тақырыптағы халықаралық ғылыми әдебиетке талдау жасалған. Зерттеу жұмысының барысында доктриналық және әлеуметтік ғылым әдістерінің заманауи құқықтық мәселелерді тиімді зерттеуге, құқықтық реформаларды және болжауларды жасауға мүмкіндігі бар ма деген сұраққа жауап беріледі. Қазақстан мен өзге елдердің заң ғылымында зерттеу әдістерін тереңірек түсіну үшін салыстырмалы әдіс қолданылған. Салыстыру нәтижесінде, Батыс елдерінде тәжірибелік зерттеу әдістеріне, яғни әлеуметтік ғылым әдістерін қолдануға, сондай-ақ пәнаралық зерттеуге басымдылық берілетіні көрсетілген. Ал Қазақстанда ғылыми зерттеу жұмыстарында доктриналық зерттеу әдістеріне сүйенетіні және пәнаралық зерттеу әдістерін қолдану талаптары соңғы уақыттарда ғана енгізілгені анықталған. Бұл жұмысты жүргізуге қажетті деректер мен ақпараттар ресми ақпарат көздерінен, саяси және құқықтық құжаттардан, мемлекеттік бағдарламалардан алынған. Жиналған деректер мен мәліметтер сапалы зерттеу әдісінің тақырыптық талдау тәсілі арқылы зерделеніп, нақты бір категориялар арқылы тұжырымдар жасалған.

Нәтижелер мен талқылау

Доктриналық зерттеудің заң ғылымындағы әлсіз тұстары

Әлемдік заң ғылымының методологиялық еңбектеріне шолу жасаудың нәтижесінде доктриналық құқықтық зерттеудің кейбір әлсіз тұстары байқалады. Доктриналық зерттеу әдістері посткеңестік елдерде заң ғылымындағы көп уақыттан бері басым көпшілікте қолданылатын әдіс болып келді. Алайда, заман талабына сай, құқықтық тәжірибенің дамуына және күрделенуіне қарай, қолданыстағы заңнаманы түсіну, талдау және болжау үшін жеткіліксіз екені байқалып отыр [2]. Сондықтан да, осы жерде доктриналық зерттеулердің келесідей кемшіліктері көрсетіледі.

1. Доктриналық зерттеу және құқықтық мәселелердің шынайы өмірдегі сипаты

Доктриналық зерттеу барысында құқықтық актілер, сот шешімдері және құқықтық талқылауларды талдау арқылы қолданыстағы заңнамадағы және құқық қолданудағы мәселелерді анықтау жүргізіледі. Заң ғылымындағы доктриналық әдіс – құқықтық нормаларды, принциптерді, сот шешімдерін және заңнамалық актілерді талдауға негізделген дәстүрлі зерттеу тәсілі. Ол құқықтық қайнар көздерді практикалық қолдануды есепке алмай түсіндіруге, жүйелеуге және логикалық тұрғыдан түсінуге бағытталған. Бұл әдістеориялық концепцияларды әзірлеуде, заң терминдерін нақтылауда және ішкі үйлесімді құқықтық жүйені қалыптастыруда кеңінен қолданылады [2]. Бірақ оның басты кемшілігі – құқыққа әсер ететін әлеуметтік, экономикалық және саяси факторларды есепке алмауда. Алайда, доктриналық зерттеу әдісі заңнаманың шынайы өмірде қалай жұмыс істейтінін және құқыққа әсер ететін әлеуметтік, экономикалық және саяси факторларды бағалай алмайды, яғни құқықтық норма мен құқықтық тәжірибенің арасындағы байланысты көрсетпейді [13]. Мысалы, Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасы сыбайлас жемқорлықтың болмауына және оның алдын алуға құқықтық база ретінде жеткілікті болуы мүмкін. Алайда, іс жүзінде

түрлі әлеуметтік және саяси факторларға, жариялылықтың болмауы және мемлекеттік органдардың дәрменсіздігіне байланысты бұл заңның нормалары жұмыс істемеуі мүмкін. Осындай сыбайлас жемқорлықтың орын алуын зерттеуде заңгер ғалымдар доктриналық зерттеу әдісін қолдану арқылы Қазақстанда сыбайлас жемқорлықпен күресуде тиісті заңнамалық база бар деген қорытындыға келуі мүмкін. Алайда, мұндай зерттеу әдісі жоғарыда аталған факторларды ескере алмайды. Нәтижесінде, сыбайлас жемқорлық жалғасып, оның себептері неде екені зерттелмей отыр. Мысалы, шағын сыбайлас жемқорлық қылмыстары мемлекеттік қызметшілердің жалақысының не әлеуметтік мәртебесінің төмен болуынан ба нақты зерттеулер кездеспейді. Немесе күнделікті өмірде көріп отырғанымыздай, саяси элитаға кіретін ірі лауазым тұлғалары миллиардтаған қаражат жымқырғаны үшін жауапқа тартылмай шетел асып кетіп жатыр. Олардың жоғары билікте қолдаушылары бар екені және дәулетті адамдар екенін депутаттар жаңалықтардан ашық айтып жатыр. Бұл мәселе де қоғам мен мемлекеттің дамуына кедергі болып отырған үлкен мәселелердің бірі және жеткіліксіз зерттелген. Яғни, бұл жерде сыбайлас жемқорлық туралы заңның өзіне доктриналық талдау жасау емес, оның орын алуына қандай факторлар әсер етіп отырғанын анықтау қажет. Ал, осындай факторларды зерттеу үшін заңгер ғалымдар әлеуметтік ғылымдардың әдістерін қолданып, олардың қаншалықты ықпалы бар екенін анықтауға мүмкіндік бар. Мұнда әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдану арқылы жан жақты деректер жинау, кінәлі адамдарды жауапқа тарту және сот әділдігіне оң әсер ету орын алуы мүмкін [11]. Осылайша, сыбайлас жемқорлық сияқты қоғамда болып жатқан негативті құбылыстарды зерттеуде тек заңның мәтініне зерттеу жасамай, оның болуына әсер ететін факторларды анықтайтын әлеуметтік ғылым әдістерін қолдану заң ғылымының методологиялық арсеналын кеңейтіп, қылмыстың алдын алуға оң әсерін тигізеді.

2. Доктриналық зерттеудің заман талабына жауап бере алмауы

Өзінің әдістемелік сипатына қарай доктриналық зерттеулер негізінен тарихи құқықтық жағдайлар мен қолданыстағы заңнаманың нормаларын талдауға бағытталған. Сол себепті, доктриналық зерттеу әдісі арқылы жасанды интеллект, блокчейн технологиясы сияқты жаңа құқық бағыттарын зерттеу мүмкін емес. Мысалы, Қазақстанда жасанды интеллект, криптовалюта мен блокчейн технологияларын реттейтін заңнама толығымен қалыптаспаған. Бұл салада доктриналық әдіс белгілі бір авторлық құқық немесе қаржылық қатынастарға қатысты заңдарды талдаумен шектеледі, ал жаңа технологияларды пайдалануға қатысты заңнама жоқ болғандықтан зерттеу шектеулі көлемде жүргізіледі. Сол себепті, мұнда да түрлі әлеуметтік ғылым әдістерін қолданып, ең болмаса қылмыстың алдын алу шараларын жасаса болар еді. Мысалы, интернет алаяқтарының әрекеттерінен зардап шеккен адамдардың пікірін сауалнамалар мен сұхбат жүргізу арқылы алып, бұқара халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізсе, қылмыстың алдын алуға болар еді [2]. Яғни, жаңа технологиялар қолдану саласында заңдардың жаңадан қалыптасу үстінде екені немесе тиісті заңдардың болмауы бұл салада доктриналық зерттеудің әлсіз екенін көрсетіп отыр.

3. Доктриналық зерттеудің құқықтық реформалар мен саяси дамуды талдаудағы әлсіздіктері

Тағы бірі маңызды кемшілігі – заң ғылымында доктриналық зерттеу әдісінің құқықтық реформаларды жүргізуде қажетті деректер және ақпаратпен қолдау көрсете

алмауы. Себебі, доктриналық зерттеу құқық дегеніміз не деген сұраққа жауап береді және құқықтың ішкі табиғаты мен болмысына қатысты мәселелерді талдамайды [12]. Ал әлеуметтік-құқықтық және тәжірибелік зерттеу әдістері құқықтық саясаттың қоғамдық мүдделерге сәйкестігін, қоғамдық топтар мен жеке тұлғалардың ұстанымдарын және әлеуметтік-экономикалық ықпалын зерттеуге көмектеседі. Мәселен, жоғары білім саласында соңғы он жылдықтарда жүргізіліп жатқан академиялық автономия мен университет бостандығына бағытталған реформалар осы олқылықты көрсетіп отыр. Жоғары білім саласындағы заңдар мен министрліктің шығарған ережелеріне доктриналық талдау жасағанда, қағаз жүзінде университеттер еркін және автономды екен деп қорытуға болады. Атап айтсақ, мемлекеттік тұжырымдамалар мен министрліктің ережелеріне талдау жасасақ, мемлекеттік университеттерге қаржылық және академиялық автономия берілген. Алайда, шынайы өмірде, университеттер әлі де министрліктің саяси ықпалында болуы, университет директорлар кеңесі министрлік арқылы тағайындалуы, бюрократияның күшейіп кеткені, мемлекеттің қаржысына тәуелді болуы сияқты құбылыстар байқалады. Әрине, мұндай проблемалар университеттің дамуына кері әсерін тигізуде және бұл мәселелердің бар екенін білу үшін түрлі сандық және сапалық әдістерді қолданып зерттеулер жүргізу керек. Сонда ғана біз университет өмірінде не болып жатқанын, яғни оқытушы профессорлық құрамның жағдайын және бастан не кешіп жатқанын, университет басшылығы жоғарыдан бекітілген көрсеткіштерді орындау үшін қандай қиындықтармен кездесіп жатқанын, директорлар кеңесі мүшелері неге тиімсіз жұмыс істейтінін анықтауға болар еді. Жалпы айтқанда, мемлекеттің реформалары тиімді болу үшін ол нақты фактілерге сүйену және өмірде болып жатқан жағдайларды шешуге бағытталған болу керек. Мұны Батыс елдерінде (evidence-based legal reforms) немесе (evidence-based decision-making) [9] деп айтады және ол тек тәжірибелік зерттеулердің нәтижесінде ғылыми негізделген ұсыныстарға сүйенген шешімдер мен реформалар болуы тиіс.

4. Доктриналық зерттеудің құқықтық дамуды болжаудағы әлсіздіктері

Мемлекет өзінің құқықтық саясатын дамыту барысында белгілі бір болжаулар жасап, алдағы бес-он жылдарға тұжырымдар жасап отырады. Құқықтың дамуына болжам жасауда доктриналық зерттеудің әлсіздігі ашық байқалады. Себебі, доктриналық зерттеу әдістері арқылы экономикалық, технологиялық және саяси факторларды талдау және оларға толық баға беру қиынға соғады [3]. Экономикалық факторларды ескеру үшін нақты статистикалық және математикалық сандық әдістерге сүйену керек және оны талдаудың жолдарын білу керек. Мұндай жағдайда доктриналық зерттеу мүлдем қажетсіз болып қалады. Мысалы, Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруде мемлекеттер түрлі құжаттарға қол қойып ортақ стандарттарға көшеді. Алайда, экономикалық және технологиялық мүмкіндіктерді ескермеген соң жекелеген елдердің экономикасы зардап шегіп жатады. Себебі, сол құқықтық актілердің концепциясын жасау кезінде тиісті экономикалық талдау мен болжау жасалмағаны, яғни шешім қабылдауда тәжірибелік зерттеулердің нәтижесіне сүйенбегендікті байқауға болады. Егерде сол концепцияның қабылдануы кезінде сандық зерттеу әдісі арқылы түрлі статистикалық деректерге тиісті талдау жасалынған болса, яғни нақты ғылыми негізделген ұсыныстарға сүйенген болса, мемлекеттің болжамдары мүмкіндігінше ақиқатқа жақын болар еді. Сондықтан да, үкіметтің құқықтық және саяси болжаулары нақты фактілер мен деректерге сүйеніп жасалуы тиіс.

Заң ғылымында әлеуметтік зерттеу әдістерін қолданудың маңыздылығы

Қазақстанның, тіпті посткеңестік көп елдердің, заң ғылымында доктриналық әдіс о бастан басымдықта болғаны белгілі. Бүгінгі күні де әлеуметтік ғылымдардың әдістерін заң ғылымының зерттеулерінде қолдану сирек кездеседі. Мұның бірнеше себептері бар.

Ең алдымен айтатынымыз, отандық заң ғылымы кеңес үкіметі тұсында қалыптасып, бой көтерді. Ол кезде заң ғылымы өзге әлеуметтік ғылымдардан бөлектеніп, тіпті өз ішінде құқық салаларына жіктелді. Ал шетелдік тәжірибеге қарасақ, әлеуметтік ғылымдар бір-бірімен араласып жатады, яғни пәнаралық зерттеулерге басымдық берілген. Мысалы, криминолог мамандар сотталған адамдардың мінез-құлқын психологиялық немесе әлеуметтік тұрғыдан зерттеп, қылмысқа баруға не себеп болғанын психологтармен, социологтармен бірігіп зерттеп жатады. Оларда мұндай зерттеулер заңды құбылыс және ғасырлар бойы келе жатқан дәстүр. Мұндай талаптар бізге енді ғана келіп жатыр. Мысалы, қазіргі кезде гранттық және нысаналы зерттеу жүргізу жобаларында пәнаралық зерттеу жүргізу керек делінген, және де шетелде жарияланған мақалалардың кем дегенде біреуі пәнаралық журналдарда жариялануы керек деген талаптар қойылған. Осындай талаптар заң ғылымында бұрынғыша доктриналық әдіспен шектелмей, әлеуметтік ғылымдар әдістерін қолдану қажеттігін көрсетіп отыр.

Тағы бір ескеретін жағдай, кеңес үкіметі тұсында жоғары оқу орындарының басты мақсаты кадр дайындау және идеологиялық тәрбие жұмысын жүргізумен шектелді. Ғылыми зерттеу жұмыстары негізінен ҚР Ғылым Академиясы тарабындағы институттарда жүргізілді деп саналады [14]. Ал қазіргі кезде жоғары оқу орындары әлемдік білім және ғылым кеңестігіне шықты, әлемдік рейтингтерге қатысып, солардың көрсеткіштеріне сәйкес жұмыс істеп жатыр. Жоғары оқу орындарына білім мен ғылымды бірге алып жүру қажет болып отыр. Мұны ҚР Үкіметі және Ғылым және жоғары білім министрлігі тарабынан шығып жатқан нормативтік актілер мен тапсырмалардан көруге болады. Мысалы, ҚР Үкіметі қаулысымен бекітілген мемлекеттік тұжырымдамада жоғары оқу орындары әлемдік рейтингтерге белсенді қатысу, ғылыми потенциалын көтеріп сырттан қаржы тарту, өндіріс компанияларымен бірлесіп экономиканың қажеттіліктеріне жұмыс істеу керек деген талаптар қойылып отыр. Соның ішінде, отандық ғылым әлемдік деңгейде даму керек, ғалымдардың еңбектері жоғары деңгейдегі шетелдік журналдарда, яғни Scopus және Web of Science базаларына кіретін журналдар жариялануы керек деген талаптар заң ғылымындағы зерттеу әдістеріне қатысты мәселенің өзектілігін көрсетіп отыр. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, шетелдің заң ғылымында зерттеу әдісіне жоғары талаптар қойылады және доктриналық зерттеу әдісін «black letter law» деп санайды, яғни заңның мәтінін зерттеумен шектеледі деп түсініледі [2]. Сондықтан да, шетелдің мықты журналдары әлеуметтік ғылымдардың әдістерін қолданған, тәжірибелік мәні бар жұмыстарды жариялауды жөн көреді. Тағы бір ескеретін жағдай, Scopus және Web of Science базаларына кіретін заң ғылымындағы мықты деген журналдардың басым көпшілігі ағылшын тілді елдерде орналасқан. Тек жекелеген ақылы журналдары ғана Шығыс және Орталық Еуропа елдерінде кездеседі. Сондықтан да, отандық заң ғылымының өкілдері ғылыми еңбек жариялауда кедергілерге тап болып отыр. Соның ішінде, ең алдымен Батыс елдерінің ғылыми методологиясымен таныс болмау, яғни осы мақаланың шеңберінде айтылып отырған әлеуметтік немесе тәжірибелік зерттеу әдістерін білмеуде болып отыр. Әрине, шетелдік

мықты журналдарда мақала жариялауда басқа да кедергілер, яғни ағылшын тілін білмеу, олардың жазу тәсілін білмеу, мақаланың құрылымын түсінбеу сияқты мәселелер бар. Алайда, методология мәселесі ең маңыздысы болып тұрғаны айдан анық. Сондықтан да, заң ғылымында әлеуметтік әдістерді жоғары оқу орындарында докторантурада міндетті пән ретінде енгізіліп отыр.

Әлеуметтік әдістердің заң ғылымында қолданылуы және зерттеудің тәжірибелік маңызына қатысты тағы да тоқталып кетейік. Мысалы, шетелдің алдыңғы қатарлы университеттерінің тәжірибесіне сүйенсек, әлеуметтік ғылымдардың әдістерін гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың барлығында, тіпті жаратылыстану ғылымдарында оқытады. Әлемдік университеттерде методологияның маңыздылығы сонша жоғары, оны бакалавр, магистратура және докторантура бағдарламаларының барлығында оқытады. Нақтырақ айтатын болсақ, сапалық зерттеу әдісінің кең тараған зерттеу стратегиясының бірі grounded theory алғаш рет медицина саласында, яғни жаратылыстану ғылымында ауыр халде жатқан ауру адамдарды зерттеу кезінде қолданылған [15]. Ал қазір бұл зерттеу стратегиясы гуманитарлық ғылым өкілдерімен зерттеу барысында кеңінен қолданылады [16]. Тағы бір мысал келтірейік, білім саласын басқару мамандығы бойынша ғалымдар қазіргі кезде сандық әдістерді қолданып, статистикалық талдау жұмыстарын жасап Scopus және Web of Science базаларында өздерінің Индекс Хиршасын өте жоғары көтеріп, сілтемелер бойынша техникалық және жаратылыстану ғылымдарының өкілдерімен бәсекеге түсіп жатыр. Яғни, Scopus және Web of Science базаларына кіретін журналдарда мақала шығару тек жаратылыстану және техникалық ғылымдарға тән деген отандық ғылыми қауымдастықта қалыптасқан пікірдің жалған екенін көрсетеді.

Соңғы уақыттарда еліміздің гуманитарлық ғылым өкілдері арасында Scopus және Web of Science базаларында мақала жариялау мүмкін емес, оның біздің елге қажеті не немесе қазақ тілі филологиясының мәселелері кімге қажет, оны кім оқиды деген пікірлер жиі кездеседі. Сол себепті де, қорғауға шығатын докторанттарға кейбір мамандықтар бойынша Scopus және Web of Science базаларына кіретін журналдарға мақала шығару міндеттілігін алып тастады. Мысалы, ҚР Ғылыми дәрежелер беру қағидаларын бекіту туралы ережеге сәйкес, «8D017 – Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау», «D016 – Тарих мұғалімдерін даярлау» және «8D060 – Филология», «D050 – Философия және этика» және «D083 ғылым және ғылым саласындағы кадрларды даярлау» білім беру бағдарламалары (мамандықтары) топтары бойынша білім алған докторанттар үшін оқыту 8D02 Өнер және гуманитарлық ғылымдар және қазақ тілі мен әдебиеті, қазақ филологиясы, Қазақстан тарихы, қазақ философиясы бойынша диссертация дайындағандар Scopus және Web of Science базаларына кіретін журналдарға мақала шығармай ҚР ҒЖБМ Комитеті бекіткен басылымдардың 1 және 2 тізіміндегі журналдардағы мақалалар, олардың бірі ағылшын тілінде және халықаралық ғылыми конференцияларда 2 ауызша баяндама жасағаны жеткілікті деп бекітілген. Яғни, осы мамандықтарда оқитын докторанттар докторлық диссертациясын қорғауға шығуда Scopus және Web of Science базаларына кіретін журналдарға мақала шығару міндетінен босатылып отыр. Бір жағынан бұл өзгерістер жүздеген докторанттың қорғауға шығуына мүмкіндіктер берді және ғылыми кадрлар дайындауда ресми статистиканы дұрыстады. Докторанттар мен олардың ғылыми жетекшілері үшін жеңілдік болды. Мүмкін, бұл осы

салада жұмыс істейтін академиктер мен профессорлардың шағымдарының нәтижесі де шығар. Алайда, уәкілетті органдардың мұндай қадамы жоғарыда аталған мамандықтар бойынша қорғап жатқан докторанттарды әлемдік ғылымнан біржолата кесіп тастады. Олар енді әлемдік әдебиетті оқуға міндетті емес, тек отандық немесе орыс тіліндегі әдебиетке шолу жасап қорғауға шыға беретін болды. Осы тұрғыдан қарағанда, қорғауға шығатын докторанттардың жағдайын жеңілдетеміз деп, министрлік олардың әлемдік ғылымның методологиясы мен теориясынан алыстатып жіберді. Сондықтан да, министрліктің бұл шешімі бүгінгі мәселенің шешімін тапты, алайда келешекке кері әсерін тигізуі де мүмкін деуге болады.

Әрине, министрліктің докторанттардың қорғауға шығуына жағдай жасағаны дұрыс және бір мақала үшін жүздеген жастардың болашағына балта шабуға да болмайды. Сайып келгенде, мұндай талаптарды қойғанның өзі асығыстық болғаны айдан анық. Себебі, Scopus және Web of Science базаларына кіретін журналдарға мақала шығару бүгінгі докторанттарға және олардың ғылыми жетекшілеріне ауыр жүк болып отыр. Докторанттар халықаралық мықты журналдардың талаптарын білмейді, олардың жазу техникасымен, ғылыми жұмыстың құрылымымен таныс емес. Ғылыми жетекшілер де ол талаптарды біле бермейді және олар үшін тілдік кедергі де бар. Осы тақырыпта тәжірибелік зерттеу жүргізген ғалым Қожабекованың зерттеулері көрсеткендей, докторанттарды міндеттеудің нәтижесінде халықаралық журналдарға мақала жариялау саны өскен, бірақ зерттеулердің маңыздылығы төмендеген. Оның пікірінше, докторанттарды міндеттегеннен көрі оларға ғылыми методология мен зерттеу жүргізу тәсілдерін үйрету олардың ғылыми бәсекеге қабілеттілігін арттыруда тиімдірек болады [17]. Бұл оймен толық келісуге болады. Докторанттарға халықаралық журналдарда мақала жариялау талабын қоюдан бұрын оларды әлемдік ғылымдағы методологиямен, жазу әдіс-тәсілдерімен таныстыру керек. Әлемнің алдыңғы қатарлы университеттерінде әлеуметтік ғылым әдістерін үйрету магистратура және докторантурада міндетті түрде оқытылады. Ал academic writing, яғни ғылыми тілде жазып үйрену сабақтары бакалавр деңгейінде бірінші курстан бастап оқытылады. Сонымен қатар, кез келген білім алушыға ғылыми жұмыс жазу және зерттеу жүргізу әдістерін үйрету бойынша жыл бойы тегін курстар жүргізіледі. Әлемдік университеттер шетелдік студенттердің мейлінше сапалы білім алуына жағдай жасайды. Олар өзінің ғылыми потенциалын, білім берудегі имиджін және абыройын жоғары қояды ойлайды. Қазіргі кезде біздің елде шетелдің, яғни Түркия Республикасы, Германия Федеративтік Республикасы, Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігі және Француз Республикасы университеттерінің филиалдарын ашу қолға алынуда [18]. Сондай-ақ, Ұлыбритания және өзгеде Батыс елдерінің жоғары білім саласының қалыптасу тарихы, өзара интеграциялануы, университеттерінің академиялық автономдығы мәселесі де біздің елде ғылымның дамуына зор ықпал ету мүмкін [19], [20]. Бұл бағыттағы саясаттың да ғылыми методологияның дамуына оң әсері болады деп күтілуде. Осы және өзге де себептер, отандық университеттерде ғылыми жұмыспен айналысудың әдістемелік базасына көңіл бөлуді талап етіп отыр.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, еліміздің жекелеген ұлттық университеттерінде әлеуметтік әдістерді үйрету бойынша докторантурада екі семестрлік бір пән енгізілді. Алайда, әлемдік университеттердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, тек бір арнайы

курстың шеңберінде докторанттарға ғылыми зерттеу жұмысының әдістемесі мен жазу өнерін толық үйретіп шығу мүмкін емес. Ол үшін қосымша тегін курстар мен түрлі ғылыми жұмыс жазу бойынша шаралар енгізу керек. Сонымен қатар, Қазақстанда оқып жүрген докторанттардың ағылшын деңгейлері де жоғары емес, яғни ол да тілдік кедергі болып табылады. Себебі, докторантураға түсу кезіндегі ағылшын тіліне деген талаптар (IELTS бойынша 5,5 балл) аса жоғары емес. Гуманитарлық ғылымдарда зерттеу жүргізу үшін тіпті төмен деп айтса да болады. Сол үшін, докторанттарға үнемі ағылшын тіліндегі материалдарды орыс немесе қазақ тілдеріне аударып беру жұмыстарын қолға алу керек. Бүгінгідей жаңа технологиялардың заманында шетелдің ғалымдарын онлайн режимде тарту, ғылыми кеңесші ретінде тіркеу және онлайн семинарлар өткізу тиімді болар еді. Бұл айтылған шараларды жүзеге асыратын басшылар мен ұйымдастырушылар қажет болып отыр. Осы жерде, шетелде магистратура және докторантурада білім алып келген, әлеуметтік ғылым әдістерін білетін жастарды тартқан дұрыс. Мысалы, Ақтөбе қаласының Жұбанов университетінде соңғы үш жылда осы бағытта қарқынды жұмыстар жүргізіліп жатыр. Ол университет басшылығы шетелден білім алып келген жастарды жаппай жұмысқа тартуда. Нәтижесінде, оқытушы профессорлық құрамда әлеуметтік ғылым әдістерін қолдануға деген оң көзқарас қалыптасып келеді. Осындай тәжірибені басқа да университеттерге тарату тиімді болар еді.

Қорытынды

Бұл мақалада әлеуметтік ғылым әдістерін заң ғылымында қолдану және олардың құқықтық зерттеулерде тиімділігін көрсету және тәжірибелік тәсілдер арқылы заң ғылымының методологиялық арсеналын кеңейту маңыздылығы көрсетілген. Доктриналық талдау заң ғылымындағы кең қолданатын әдіс болғанымен, құқықтық нормалардың нақты қолданылуын бағалау, құқық қорғау қызметіне әлеуметтік-саяси әсерді талдау және жедел өзгертін салалардағы құқықтық тенденцияларды болжау үшін жеткіліксіз болып отыр. Атап айтқанда, статистикалық және нақты деректерді талдауға бағытталған әдістерді қолдану арқылы құқықтық болжамдардың дәлдігін арттырып, неғұрлым тиімді саяси және құқықтық шешімдерді қабылдауға болатыны көрсетіліп отыр. Әсіресе, технологиялық және экономикалық дамудың тұсында бұл қатынастардың құқықтық тұрғыдан жеткіліксіз реттелуі, доктриналық әдістің мәтіндік интерпретацияға сүйенуі оның әлсіздігін байқатады. Сондықтан да, тәжірибелік зерттеу әдістерін құқықтық зерттеулерде қолдану заң ғылымының теориялық интерпретациямен шектелмей, заманауи сын-қатерлерге бейімделуге және тиімді құқықтық және саяси шешімдерді қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосуға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің негізгі ғылыми үлесі заңдардың шығарылуы мен олардың іс жүзінде орындалуындағы елеулі алшақтықтарды анықтауда. Мысалы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы доктриналық талдау арқылы оның болуына әсер ететін әлеуметтік және саяси факторларды анықтау мүмкін еместігі байқалады. Сонымен қатар, жоғары білім саласындағы университеттердің автономиясына қатысты реформаларды зерттеуде тек қолданыстағы заңнамаға доктриналық талдау жасау жеткіліксіз екені, қосымша сандық және сапалық зерттеулер арқылы реформаларды жүзеге асыруға кедергі болатын бюрократиялық және саяси шектеулер бар екені көрсетілді. Бұл

нәтижелер құқықтық зерттеулер тек теориялық талдаумен шектеліп қалмай, сонымен қатар құқықтық нормалардың нақты әсерін бағалайтын эмпирикалық әдістерді қамтуы тиіс екенін көрсетеді.

Жаһандық тұрғыдан қарағанда, бұл зерттеуде заң ғылымындағы зерттеулер пәнаралық және тәжірибелік мәселелерге бағытталуы қажет деген идеяларға сай келеді. Дамыған елдердің заң ғылымында әлеуметтік ғылымдардың әдістері кеңінен қолдануда және ол нақты деректерге сүйенетін зерттеу стратегиясын ұстануын білдіреді. Қазақстандық заң ғылымы да заманауи сын-қатерлерге тиімді жауап беру үшін осындай өзгерістерге бейімделуі керек. Дегенмен, мұндай тенденция тек ғылыми зерттеу әдістерін жаңартуды ғана емес, ғылыми кадрлар дайындау жүйесінде де терең реформаларды жүргізуді талап етеді. Атап айтқанда, докторантура бағдарламаларында тәжірибелік зерттеу әдістерін қолдануды жаппай үйрету керек. Сондай-ақ, докторантура бағдарламаларында болашақ заңгерлерді халықаралық академиялық стандарттарға сай болуға және құқықтық саясатқа ықпал етуге мүмкіндік беретін заманауи зерттеу әдістерімен қаруландыру жаһандық үрдістерді есепке алу қажет. Бұл өзгерістерді жүзеге асыру институционалдық қолдауды, академиялық дайындықты және пәнаралық ынтымақтастықты қажет етеді. Кеңірек айтқанда, еліміздің заң ғылымының дамуы басқару жүйесіндегі түбегейлі реформалармен тығыз байланысты. Себебі, қазіргі кезде құқық және заң ғылымы оқшау өмір сүрмейді, ал әлеуметтік-экономикалық және технологиялық процестермен тығыз байланысты салаға айналууда. Құқықтық дамуды болжау, заңнаманың тиімділігін бағалау және саясатты қалыптастыруға қатысу үшін кешенді әдістемелік тәсіл қажет. Тәжірибелік және пәнаралық зерттеулерді доктриналық әдістермен бірге қолдану алғашқы кезде белгілі бір қиындықтар жасауы мүмкін, алайда ұзақ мерзімді перспективада құқықтық талдау, саясат және құқықтық болжауды жетілдіруде маңызды артықшылықтарға ие.

Бұл жұмыста әлеуметтік ғылым әдістерін заң ғылымында қолданудың уақыты келді, бірақ доктриналық әдістен бас тарту керек деген идея да жоқ. Бас тарту мүмкін де емес. Керісінше, бұл жердегі басты идея заң ғылымының методологиялық базасын кеңейту, әлемдік стандарттарға келтіру, озық елдердің ұтымды жетістіктерін ғылыми тәжірибемізге енгізу. Себебі, отандық заң ғылымы қалыптасқалы бері доктриналық әдіске сүйеніп келеді және ғылыми қауымның басым бөлігі ескі методологияны қолданады. Сондықтан да, бұл процесті ғылыми ортада семинарлар мен конференцияларда талқылау, сендіру, түсіндіру және дәлелдеу арқылы жүргізу керек.

Біздің пікірімізше, докторантура бағдарламасында әлемдік ғылымда болып жатқан үрдістен қалмай, заманауи ғылымның жетістіктерін пайдалану керек. Еліміздің гуманитарлық ғылымдарында, соның ішінде заң ғылымында ғылыми кадрлар дайындау және халықаралық журналдарда мақалалар жариялау үшін доктриналық зерттеу әдістерімен шектелуге болмайды. Әлемдік ғылыми әдістемелік әдебиеттер көрсетіп отырғандай, заң ғылымында әлеуметтік ғылымдар әдістерін қолданудың ұтымды жақтары көп және ол зерттеудің тәжірибелік мәнін арттырады. Дегенмен, бұл мәселеге министрлік және университеттер тарапынан әлі де көңіл бөліну керек. Біздің елде әлі де ғылымның методологиясының маңыздылығына деген қажетті көзқарас жоқ. Бұл мәселені университет басшылығы мен ғылыми ортада жиі көтеріп, жаппай түсіндіру жұмыстарын жүргізу керек.

Авторлардың қосқан үлестері

Алтынбасов Б.Ө. – мақаланы жазу идеясын ұсынды. Заңнамаға және әлемдік әдебиетке талдау жасады. Зерттеудің методологиялық негізін құрап, зерттеу нәтижелері мен талқылауын жасады. Жалпы жұмыстың жазылуына басшылық жасады

Мырзатаев Н.Д. – мақалаға қатысты материалдарды талдау мәтінді бағалау, зерттеу нәтижелеріне қатысты ұсыныстар айтып, жұмыстың жазылуына үлес қосты.

Оспанов Қ.И. – нормативтік актілерге салыстырмалы талдау жасау, зерттеудің талқылау бөліміне және методологияға қатысты өз ұсыныстарын жасады, жұмыстың жазылуына қатысты.

Мүдделер қақтығысы жоқ

Әдебиеттер тізімі

1. Tyler T.R. Methodology in legal research. Utrecht law review // -2017, № 13 (3). DOI: <http://doi.org/10.18352/ulr.410>
2. Creutzfeldt N., Mason M., and McConnachie K. Socio-legal theory and methods: introduction. In Routledge handbook of socio-legal theory and methods. – 2019. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429952814>
3. McConville M. Research methods for law. – 2017. Edinburgh University Press.
4. Watkins D. Research Methods in Law (2nd ed.). – 2017. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315386669>
5. Gibson J.L. and Gregory A.C. Knowing the Supreme Court? A reconsideration of public ignorance of the high court // The Journal of Politics. – 2009. № 71 (2). - P. 429-441. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022381609090379>
6. Flyvbjerg B. Case Study. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), The Sage Handbook of Qualitative Research (1st ed., pp. 301-316). - 2011. Thousand Oaks: SAGE Publications.
7. Miller L. The Use of Case Studies in Law and Social Science Research // Annual Review of Law and Social Science. - 2018. № 14. - P. 381-396. DOI: <https://doi.org/10.1146/ANNUREV-LAWSOCSCI-120814-121513>
8. Tamanaha B.Z. A general jurisprudence of law and society. – 2001. Oxford Socio-Legal Studies. Oxford University Press.
9. Feenan D. Exploring the ‘socio’ of socio-legal studies. – 2013. Macmillan Education UK. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-137-31463-5_1
10. Bhat P.I. Idea and Methods of Legal Research (Delhi, 2020; online edn, Oxford Academic, 23 Jan. 2020), <https://doi.org/10.1093/oso/9780199493098.001.0001>
11. Liebman B.L., Roberts M.E., Stern R.E. and Wang A.Z. Mass digitization of Chinese court decisions: How to use text as data in the field of Chinese law // Journal of Law and Courts. - 2020. № 8 (2), - P. 177-201. DOI <https://doi.org/10.1086/709916>
12. Bryman A. Social Research Methods. – 2012. Oxford University Press.
13. Altynbassov B.O. The theoretical framework of using empirical legal research methods: international experience // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2021, № 1 (64), 108-120. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2021_64_1_108

14. Ahn E.S., Dixon J. and Chekmareva L. Looking at Kazakhstan's higher education landscape: From transition to transformation between 1920 and 2015. In 25 years of transformations of higher education systems in post-Soviet countries: Reform and continuity. - 2018. - P. 199-227. Cham: Springer International Publishing.
15. Glaser B.G. and Strauss A.L. Grounded theory. - 1998. Strategien qualitativer Forschung. Bern: Huber, 4.
16. Creswell J.W. and Plano Clark V.L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. - 2017. SAGE.
17. Kuzhabekova A. Publication Requirement and Its Effects on Research Productivity Trends in Kazakhstan // Higher Education Quarterly. – 2025. № 79 (1). DOI <https://doi.org/10.1111/hequ.1259>
18. Тлепина Ш.В., Толегенова У. Правовое регулирование создания и деятельности международных университетов в странах-учредителях международных университетов в Республике Казахстан // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Право. - 2022. № 138(1), 58–68. DOI <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-138-1-58-68>
19. Altynbasov B.O., Amadykova S.K. Legal and historical frameworks of establishment of university endowment funds // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Право. - 2020. № 133(4), 8–22. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2020-133-4-8-22>
20. Бердыбаев Н. Некоторые аспекты правового регулирования высшего образования в странах Европейского Союза как положительный опыт в процессе интернационализации и развитии международных университетов в Казахстане // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Право. - 2023. № 143(2), 170–181. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-170-181>

Б.О. Алтынбасов¹, Н.Д. Мырзатаев², Қ.И. Оспанов³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Алматинский гуманитарно-экономический университет. Академия Технологии и Дизайна «Сымбат», Алматы, Казахстан

(e-mail: ¹altynbasov@yandex.ru, ²muxametnur@mail.ru, ³kayrlyo@bk.ru)

Развитие юридической науки: значение методов социальных исследований в современных юридических исследованиях

Аннотация: В статье рассматривается важность использования методов социальных наук в юридической науке, необходимость расширения методологического разнообразия и необходимость усиления практической роли правового анализа. Необходимые для исследования данные были получены из официальных источников, правовых и политических документов, а также государственной политики. Полученная информация была изучена путем тематического анализа, а основные тенденции реализации законодательства были систематизированы по категориям. Также были проведены исследование правоприменительной практики и сравнительно-правовой анализ для оценки эффективности законодательства. Исследование показало, что, хотя доктринальные методы, применявшиеся ранее в юридической науке, получили

в настоящее время доминирующее значение, их недостаточно для оценки практического применения правовых норм, анализа социально-политического влияния на правоохранительную деятельность, прогнозирования правовых тенденций в быстро развивающихся областях. Для преодоления недостатков доктринального метода исследования в отечественной юридической науке предлагают использовать междисциплинарную методологию, сочетающую качественный и количественный подходы. Для реализации таких идей необходимы институциональная поддержка, академическая подготовка и совершенствование учебных программ в докторантуре, в том числе оснащение будущих юристов практическими навыками проведения исследований в соответствии с международными академическими стандартами. Научные результаты подчеркивают необходимость основанного на фактических данных правового анализа для преодоления разрыва между теорией и практикой, а также возможностей улучшения адаптации правовой системы к современным вызовам.

Ключевые слова: доктринальные исследования, юриспруденция, методы социальных наук, правовые реформы, междисциплинарный подход.

B. Altynbassov¹, N. Myrzataev², K. Ospanov³

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³*Almaty Humanitarian and Economic University. Academy of Technology and Design "Symbat"*

(e-mail: ¹altynbasov@yandex.ru, ²muxametnur@mail.ru, ³kayrlyo@bk.ru)

Advancing Legal Research: The importance of Social Research Methods in Contemporary Legal Studies

Abstract: The article highlights the significance of utilizing social science methods in legal studies, the necessity for enhancing methodological diversity, and the practical importance of legal analysis. The data were obtained from official sources, legal and political documents. The data was analysed through thematic analysis and organized according to the main trends in the implementation of legislation. A study of law enforcement practice and a comparative legal analysis were also conducted to assess the effectiveness of legislation. The study showed that, although doctrinal methods previously used in legal studies have dominated, they are insufficient to assess the practical application of legal norms, analyse the socio-political impact on law enforcement, and predict legal trends in rapidly developing areas. To overcome the shortcomings of the doctrinal research method in legal studies, it is proposed to use an interdisciplinary methodology combining qualitative and quantitative approaches. The implementation of these ideas requires institutional support, academic training, and the improvement of doctoral curricula, which involves developing research skills. The findings indicate that evidence-based legal analysis is necessary to bridge the gap between theory and practice, and there are opportunities to make the legal system more adaptable to modern challenges.

Keywords: doctrinal research, jurisprudence, social science methods, legal reforms, interdisciplinary approach.

References

1. Tyler T.R. Methodology in legal research. Utrecht law review // -2017, № 13 (3). DOI: <http://doi.org/10.18352/ulr.410>
2. Creutzfeldt N., Mason M., and McConnachie K. Socio-legal theory and methods: introduction. In Routledge handbook of socio-legal theory and methods. – 2019. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429952814>
3. McConville M. Research methods for law. – 2017. Edinburgh University Press.
4. Watkins D. Research Methods in Law (2nd ed.). – 2017. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315386669>
5. Gibson J.L. and Gregory A.C. Knowing the Supreme Court? A reconsideration of public ignorance of the high court // The Journal of Politics. – 2009. № 71 (2). - P. 429-441. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022381609090379>
6. Flyvbjerg B. Case Study. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), The Sage Handbook of Qualitative Research (1st ed., pp. 301-316). - 2011. Thousand Oaks: SAGE Publications.
7. Miller L. The Use of Case Studies in Law and Social Science Research // Annual Review of Law and Social Science. - 2018. № 14. - P. 381-396. DOI: <https://doi.org/10.1146/ANNUREV-LAWSOCSCI-120814-121513>
8. Tamanaha B.Z. A general jurisprudence of law and society. – 2001. Oxford Socio-Legal Studies. Oxford University Press.
9. Feenan D. Exploring the ‘socio’ of socio-legal studies. – 2013. Macmillan Education UK. DOI:10.1007/978-1-137-31463-5_1
10. Bhat P.I. Idea and Methods of Legal Research (Delhi, 2020; online edn, Oxford Academic, 23 Jan. 2020), <https://doi.org/10.1093/oso/9780199493098.001.0001>
11. Liebman B.L., Roberts M.E., Stern R.E. and Wang A.Z. Mass digitization of Chinese court decisions: How to use text as data in the field of Chinese law // Journal of Law and Courts. - 2020. № 8 (2), - P. 177-201. DOI <https://doi.org/10.1086/709916>
12. Bryman A. Social Research Methods. – 2012. Oxford University Press.
13. Altynbassov B.O. The theoretical framework of using empirical legal research methods: international experience // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2021, № 1 (64), 108-120. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2021_64_1_108
14. Ahn E.S., Dixon J. and Chekmareva L. Looking at Kazakhstan’s higher education landscape: From transition to transformation between 1920 and 2015. In 25 years of transformations of higher education systems in post-Soviet countries: Reform and continuity. - 2018. -P. 199-227. Cham: Springer International Publishing.
15. Glaser B.G. and Strauss A.L. Grounded theory. - 1998. Strategien qualitativer Forschung. Bern: Huber, 4.
16. Creswell J.W. and Plano Clark V.L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. - 2017. SAGE.
17. Kuzhabekova A. Ph. D. Publication Requirement and Its Effects on Research Productivity Trends in Kazakhstan // Higher Education Quarterly. – 2025. № 79 (1). DOI <https://doi.org/10.1111/hequ.1259>
18. Tlepina Ş.V. және Tölegenova W. Qazaqstan Respwblıkasındaǵı xalıqaralıq wñiversitetterdiñ negizin qalawşı elderde xalıqaralıq wñiversitetterdiñ qurılıwı men jumıs istewin quqıqtıq rettew // Vestnik Evrazijskogo nacionalnogo wñiversiteta imeni L.N. Gwmileva. Toptama: Pravo.- 2022. № 138(1), 58–68. DOI <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-138-1-58-68>

19. Altynbassov B.O., Amadykova S.K. Legal and historical frameworks of establishment of university endowment funds // Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya: Pravo. - 2020. № 133(4), 8–22.. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2020-133-4-8-22>

20. Berdybayev N. Nekotoryye aspekty pravovogo regulirovaniya vysshego obrazovaniya v stranakh Yevropeyskogo Soyuza kak polozhitel'nyy opyt v protsesse internatsionalizatsii i razvitiya mezhdunarodnykh universitetov v Kazakhstane // Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya: Pravo. - 2023. № 143(2), 170–181. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-170-181>

Авторлар туралы мәлімет:

Алтынбасов Б.Ө. – хат-хабар авторы, заң ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң факультеті, конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының доценті, Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Мырзатаев Н.Д. – PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ азаматтық құқық, азаматтық іс жүргізу және еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы, проспект әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан.

Оспанов Қ.И. – саяси ғылымдарының кандидаты, Алматы гуманитарлық-экономикалық университетінің (АШЕУ) аға оқытушысы, «Сымбат» технология және дизайн академиясы, «ТЕiOOD» кафедрасы, Қонаев көшесі 43, 050051, Алматы, Қазақстан.

Алтынбасов Б.О. – автор-корреспондент, кандидат юридических наук, доцент кафедры конституционного и гражданского права юридического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Мырзатаев Н.Д. – PhD, старший преподаватель кафедры гражданского права, гражданского процесса и трудового права Казахского национального университета имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан,

Оспанов К.И. – кандидат политических наук, старший преподаватель Алматинского гуманитарно-экономического университета (АГЭУ), Академия технологий и дизайна «Сымбат», отделение «ТЭiOOD», улица Кунаева 43, 050051, Алматы, Казахстан.

Altynbassov B. – Corresponding author, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Constitutional and Civil Law, Faculty of Law, Eurasian National University, Satpayev Street, 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Myrzatayev N. – PhD, Senior Lecturer of the Department of Civil Law, Civil Procedure and Labor Law, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan,

Ospanov K. – Candidate of Political Sciences, Senior Lecturer of the Almaty Humanitarian and Economic University (ASHEU). "Symbat" Academy of Technology and Design. «TEiOOD» Department, Kunayev Street, 43, 050051, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Мемлекет және құқық теориясы / Theory of State and law/
Теория государства и права

IRSTI 10.15.59
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-27-41>

**The current issues of limitations of human rights during
the COVID-2019 pandemic**

A.B. Seifullina^{*1}, B.M. Smatlayev², L.T. Nazarkulova³

¹Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³The West Kazakhstan University named after Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

(e-mail: ¹baigerim2000@mail.ru, ²smatlayev_bm@enu.kz, ³lazzat.nazarkulova@mail.ru)

Abstract: The question of limiting human rights is inherently complex and controversial. Restrictions on human rights are introduced to protect the rights themselves, but they may lead to their violations as well. Restrictions on human rights must be proportionate, balanced, necessary, temporary, and expedient.

The issue of restrictions on human rights during COVID 2019 is of great interest. The government should first seek to minimize the negative consequences that may arise from their implementation before introducing restrictions. Governments should seek to balance restricting and respecting human rights and freedoms.

Restrictions take place in all areas of our lives, as we all know. Restrictive measures must be implemented by observing the principles of transparency, openness, and justification, and the inadmissibility of abuse of power by government agencies.

The article attempts to identify the specifics of restrictive measures during the COVID-2019 pandemic taken in various states and the Republic of Kazakhstan. A review of the scientific works was made to determine the main features and criteria of restrictions on human rights.

The restriction of human rights in Kazakhstan should be made within the current legislative framework, whilst also taking into account the positive practices observed in developed nations. This approach should also be applied in emergencies.

Key words: Human rights, restrictions, the principles of restrictions, the legality of the restriction, human rights and the COVID-2019 pandemic, right to freedom, respect for human rights, human rights protection.

Introduction

Relevance. The recognition, understanding, consolidation, and implementation of absolute natural human rights in a one-sided manner as unlimited human freedom, albeit within the law, as well as the absolute autonomy of man in society, has resulted in the emergence and worsening of environmental problems on a global scale. Furthermore, it is observed that there is a growing consumerist attitude towards nature, the environment, the animal kingdom, and natural resources on an annual basis.

In light of the foregoing, it is clear that consolidating restrictions on human rights in the legislative acts of states is a justifiable approach. Restriction of human rights and freedoms is a part of the functioning of any state and society.

These limitations serve to regulate the potential abuse of absolute human rights, thereby maintaining a balance between the interests of the individual and those of society at large. The imposition of restrictions is intended to prevent the occurrence of mass threats to humanity, society, and the state.

The question of limiting human rights during the COVID-19 pandemic is a complex one, requiring consideration of numerous factors and the balancing of the interests of public health and the rights of each individual. The article underscores the necessity for an ongoing discourse on the optimal means of combating the pandemic while upholding and safeguarding fundamental human rights and freedoms.

Nevertheless, one of the principal challenges associated with restrictions on fundamental rights during the COVID-19 pandemic is the risk of their misuse. In certain jurisdictions, governments might exploit the pandemic as a rationale to reinforce control over the citizenry or to suppress political dissidence. Such actions can lead to violations of the rights to freedom of expression, to move, to assemble, and to political participation. Furthermore, there is a risk of the emergence of a police state, characterised by an increase in the level of control and monitoring over citizens. Such restrictive measures may contravene an individual's right to privacy and personal life, infringe upon the right to education and employment, and impinge upon the freedom of movement, particularly if they are implemented without a sound legal foundation, transparency, and oversight.

Furthermore, any limitations on human rights that are imposed during a state of emergency, such as the ongoing global pandemic of coronavirus, must be considered temporary, proportionate, necessary, and reasonable and must respect the fundamental principle of equality.

In instances where human rights are restricted, particular attention must be paid to vulnerable groups within the population, including people with *disabilities, migrants, refugees, the elderly, and those living in poverty*. It is of the utmost importance that the rights and dignity of each individual are upheld. It is incumbent upon states to guarantee access to information, healthcare, and social support for all segments of the population, with particular attention to the mentioned vulnerable groups. This is essential to prevent the abuse of power. Nevertheless, the abuse of power was a common occurrence.

The restriction of rights is necessary, first of all, for the protection of human rights themselves. The state's restriction of some rights of citizens is a contribution to the protection of other rights of citizens. The pandemic in 2021 clearly demonstrated this situation. Since many human rights

violations occurred during the pandemic, the main goal of the research is to consider the issues of human rights restriction during the pandemic in Kazakhstan and to identify problematic aspects.

The findings of the study indicate that the infringement of human rights and freedoms, as enshrined in the Constitution, is not permitted when individual officials seek to exercise power in a manner that contravenes established norms and regulations.

The findings of the research demonstrate that the misuse of authority by representatives of officials and state entities during the restriction of guaranteed rights and freedoms can be categorized as an abuse of power [1].

The objective of the scientific research is to examine the issues of human rights restrictions, evaluate the mechanisms of control over human rights restrictions imposed by the state, and analyze the current aspects of ensuring human rights in conditions of restrictions. It is crucial to elucidate the impact of restrictive measures on the socio-economic situation of citizens in the context of a pandemic. It is essential to examine the experience and formulate recommendations for future emergencies, both for the Republic of Kazakhstan and for the global community.

In conclusion, the issue of human rights restrictions during the COVID-19 pandemic requires a considered approach. It is essential to continually assess the balance between public health and human rights considerations, upholding the principles of proportionality, transparency, and considering the specific attributes of diverse social groups. It is incumbent upon the state to ensure that the citizenry is informed as to the rationale behind the imposition of restrictions and how these relate to public health. The opinions and recommendations of scientific and health organisations, as well as international human rights organizations, on this issue are of great significance.

Moreover, it is imperative to draw lessons from the global response to the pandemic, with a view to enhancing and developing a more robust and sustainable human rights protection system in the future.

Methodology

The article identifies the issues of human rights restrictions during the COVID-19 pandemic in Kazakhstan.

In the course of research, many scientific works on human rights, including records of Kazakh and Russian scholars, were used.

The research method is founded on the analysis, synthesis, comparison, and observation of relevant data, as well as on the application of formal-legal research methodology and sociological-legal research methodology.

Scientific discussion

The concept of the limitation of human rights is defined by researchers in a variety of ways. In this section, we will examine the following primary approaches.

The first approach characterizes restrictions as a set of measures presented as impediments to the realization of citizens' constitutional rights. These measures are designed to ensure a harmonious balance of interests between society, the state, and the individual.

The second approach is distinguished by the reduction in the volume of rights and freedoms [2].

The third approach specifies “restriction” as the withdrawal of rights and freedoms [3].

In this context, I would like to draw attention to a number of scientific schools that approach the question of the limitations of human rights from a variety of angles.

1. *The Legal School*. The view is often held by lawyers that the limitations of human rights are an essential aspect of the existence of society. These scholars posit that individual rights may be constrained in order to safeguard the collective good, security, and order.

2. *The Philosophical and Ethical School*. The philosophers and ethicists examine the limitations of human rights from an ethical and moral standpoint. From an ethical and moral standpoint, these thinkers regard rights as a fundamental value. They believe that human rights should be limited only in exceptional cases, provided that this is the only way to achieve justice or prevent serious harm.

3. *The Political School*. The focus of political scientists is on the influence of political, social, and economic factors on the limitations of human rights. The Political School posits that the limitations of human rights may be justified when they serve the interests of stability, security, and the maintenance of public order.

4. *The sociological school*. The sociologists consider the limitations of human rights in the context of social relations and the structures of society. The sociological school emphasises the necessity of considering the social context and dynamics of society when evaluating the limitations of human rights.

5. *The Economic School*. Economists investigate the constraints that impede the realisation of human rights from an economic standpoint. The economic school examines the role of economic factors, including the market, property, entrepreneurship, and resources, in either limiting or ensuring the realisation of human rights.

6. *The Psychological School*. The psychologists investigate the impact of psychological variables on the limitations imposed on human rights. Their research encompasses the study of free will, socialization, manipulation, and the mechanisms of influence on decision-making.

The concept of limiting human rights is interpreted in a variety of ways by the researchers. According to this interpretation, the Russian scholar Goyman V.I. has classified the restriction of rights as a reduction in the volume of rights within the legal framework and manner [4].

As stated by the esteemed scientist and researcher Podmarev A.A., the limitation of human rights and freedoms can be defined as the extent of an individual's ability to exercise their rights and freedoms, limited by prohibitions, obligations and responsibilities [5].

As reasonably posited by Voevodin L.D., legal restrictions are defined as the specific stipulations enumerated by law that delineate the parameters within which individuals are required to act [6].

A review of the scientific literature reveals a lack of consensus within the scientific community regarding the concept of limitations to human rights. Concurrently, the concept of “limits of human rights” can be employed. In international documents, the following concepts are employed: “restrictions, “deviation of states from their obligations, “suspension of guarantees”, and “deviation from obligations”.

As we can see, the limitation of human rights is defined as the imposition of specific prohibitions, as outlined in legislative acts, which regulate the conduct of individuals, societies, or states in a manner that may cause harm to the individual, society, or state itself.

Moreover, the limitation of human rights is achieved through the enactment of specific legislative measures at the state level.

In the scientific literature, two categories of restrictions on human rights and freedoms are typically distinguished: *those of a general nature* (which pertain to the overarching constitutional and legal status and delineate the permissible limits) and those *imposed in a state of emergency* [7]. The following section will provide a more detailed examination of the restrictions placed on human rights in a state of emergency.

The restriction of human rights must be founded upon the principle that human rights and freedoms are of the utmost value. The curtailing of these rights is intended to ensure societal necessities are met and to achieve a harmonious equilibrium between citizens and the state. The limitation of human rights is to be approached proportionately. In this sense, the limitation of human rights can be conceptualised as a narrowing of the scope of individuals' abilities and freedoms [8].

The following signs of legal restrictions have been identified in scientific literature:

1) Conditions that are unfavourable for the implementation of the subjects' own interests, which are aimed at their restraint and at the same time at satisfying public interests in protection and defence;

2) A negative nature;

3) The limitation of opportunities and freedoms of human rights is a key principle in the field of human rights law.

4) Protecting freedoms for both individuals and collectives [9].

International documents on the protection of human rights are an important component in the context of human rights and freedoms, as they provide a framework for the restriction of these rights in pursuit of specific objectives.

It is evident that the majority of international legal acts concerning the protection of human rights, as articulated in paragraph 2 of Article 29 of the Universal Declaration of Human Rights, stipulate that human rights shall be subject to limitations as delineated by law.

In the Syracuse Principles of 1985, the question of the lawfulness of human rights and freedoms is addressed [10]. In its interpretation of the subject, the European Court of Human Rights identifies the following general points as the basis for any restrictions on human rights:

1) The concept of compliance with legal frameworks necessitates two fundamental requirements. Firstly, the restrictive legislation must be clearly and precisely set out. Secondly, and equally importantly, these rules must be easily comprehensible.

2) It is imperative that any restrictions imposed are subject to the effective oversight of the judicial system. This implies the necessity for a mechanism through which any potential violations of the rights in question can be duly investigated and addressed.

3) It is imperative to circumvent any form of discrimination. This means that the restriction cannot be applied in a way that treats individuals or groups differently, on the basis of arbitrary criteria.

4) The restriction must be consistent with the fundamental principles of the rights in question. This implies that it cannot affect the very core of the rights in question; it can only be imposed insofar as is necessary to comply with the other conditions listed here.

5) It is imperative to note that restrictions are to be implemented exclusively for the purpose of safeguarding the rights in question. The scope of such restrictions must be meticulously

delineated and strictly adhered to. This signifies that the restriction cannot be applied in a manner that exceeds the scope necessary for the protection of the rights in question.

In accordance with the definition set forth by the European Court of Human Rights, the primary elements that comprise the restriction of human rights are as follows.

The restriction of human rights must be carried out in accordance with the law, with clear, precise, and understandable restrictive rules in place.

Furthermore, the restriction must be accompanied by effective judicial control, and it is unacceptable to affect the essence of the restricted right. Additionally, the restriction must be for strictly limited purposes, and the principles of proportionality and necessity must be adhered to [11].

The classification of constitutional restrictions on human rights is defined based on the following:

1. Limitations of political, economic, cultural and social rights;
2. Constant and limited limitations (limited by timing);
3. Fundamental and single limitations;
4. State and municipal (taking into account the limits of use);
5. Financial and economic, political (by content);
6. Prohibitions, obligations, measures of responsibility, etc. (In terms of the methods of implementation) [12].

A detailed analysis of the constitutions of states demonstrates that the fundamental restrictions on human rights are embedded within the norms established by these documents.

Constitutional provisions are characterised by several distinct attributes. Primarily, they are known to curtail the extent to which individual liberties are exercised [12].

The Constitution of the Republic of Kazakhstan also imposes certain limitations on the scope of human rights.

In accordance with Article 18 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the right to the secrecy of personal deposits and savings, correspondence, telephone conversations, postal, telegraph, and other communications may be restricted in cases and in the manner expressly established by law.

According to clause 2 of article 22 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan exercise of the right to freedom of conscience should not impinge upon universal and civil rights and obligations to the state.

Clause 4 of Article 26 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan provides for the possibility of limiting monopolistic activity by law.

In accordance with Article 32 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the right to peacefully and unarmed assemble, hold meetings, rallies and demonstrations, marches and pickets may be restricted.

Clause 1 of Article 39 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan stipulates that human rights and freedoms may only be curtailed by legislation to the extent necessary to safeguard the constitutional order, public order, human rights and freedoms, health and morality of the population.

It is evident that, according to the aforementioned data, limitations on human rights can be imposed in accordance with *constitutional norms that permit such action*. The imposition of restrictions on the rights and freedoms of individuals is a matter of established constitutional principle.

The global spread of the Coronavirus pandemic that commenced in 2020 gave rise to the implementation of restrictive measures on a worldwide basis. The aforementioned measures encompass the declaration of quarantine, the restriction of access to crowded places, the restriction of citizens' movement, the mandatory wearing of masks in public places, remote working, vaccination, self-isolation of infected patients, and the introduction of restrictive measures on movement [13].

To illustrate, during the COVID-19 coronavirus pandemic in Russia, the state did not officially declare a state of emergency; instead, a self-isolation regime was implemented. The lack of legal regulation pertaining to the self-isolation regime in Russian legislation has resulted in a certain degree of legal uncertainty within society, as well as challenges in interpreting the relevant legislation [14].

In several European countries, such as Italy and France, governments imposed restrictions on the movement of citizens during the pandemic.

In the context of the global pandemic, the state police power was invoked in the United States. This authorizes states to adopt mandatory regulations aimed at safeguarding public health, a responsibility enshrined in the 10th Amendment to the US Constitution.

In the Republic of Kazakhstan, the declaration of the coronavirus infection as a pandemic led to the introduction of a state of emergency for *one month* [15]. During this state of emergency, measures were taken to reinforce public order, limit the operation of large retail facilities, suspend the activities of public gathering facilities, introduce a state of quarantine, and impose restrictions on the entry and exit of individuals to the Republic of Kazakhstan.

During the period from 2020 to 2021, a total of 91 local regulatory legal acts were enacted in the Republic of Kazakhstan with the intention of regulating the situation that was related to the coronavirus epidemic.

According to the prevailing principles of international legal acts pertaining to human rights and freedoms, there exists a potential for the limitation of individual rights, both in circumstances of emergency and in normal life.

Following the stipulations set out in the 1966 International Covenants on Civil and Political Rights [16], it is acknowledged that the observance of human rights may be subject to limitations imposed by state authorities in circumstances deemed necessary for the maintenance of public order, state security, public health, and the moral integrity of the populace (art. 12, 18, 19, 21, 22).

In the Republic of Kazakhstan, instances of human rights and freedoms being infringed upon have been observed in the context of the implementation of restrictive measures during the pandemic. Such violations include the collection and processing of personal data of individuals without the consent of their owners, invasion of privacy, restriction of freedom of movement, and unauthorised access to *digital human rights*. It should be noted that the aforementioned cases represent only a partial account.

The imposition of restrictions during a state of emergency must comply with established principles, including those of *fairness, adequacy, and necessity*. Such restrictions are not individual or personalised in nature; rather, they apply to the entire population. This is due to the necessity of protecting other, more important human and civil rights and freedoms. A state of emergency is declared when the application of other state measures proves inadequate for the elimination of the existing conflict situation [17]. The introduction of restrictions is permitted in accordance with the norms set forth in the International Covenant on Civil and

Political Rights. It has been proposed by certain researches that there are several rationales for the application of legal restrictions. According to the primary rationale, legal restrictions are implemented in response to a state emergency, while the secondary rationale encompasses situations where emergencies manifest as threats [18].

Another fundamental principle to be observed when enacting restrictions on human rights is the concept of *proportionality*. Any restrictions imposed must be necessary and proportionate to the stated objective of addressing the state of emergency. The impact of such measures on the rights and freedoms of individuals must be minimal and temporary in order to avoid unjustified restrictions. It is also essential to ensure the protection and respect of fundamental human rights, even in the context of restrictions. When imposing restrictions, it is incumbent on governments to ensure that such measures do not lead to an expansion of their powers or a violation of the fundamental rights of citizens.

The existence of a threat to the life of the population, combined with the official declaration of a state of emergency, allowed the state in question to derogate from its obligations to protect human rights [19]. The existence of the aforementioned criteria, as well as an assessment of proportionality and the proportionality of the measures taken, are essential for the state to derogate from its obligations.

However, during the COVID-19 coronavirus pandemic, older people over the age of 65 were subjected to discriminatory practices and faced significant challenges in meeting their basic social and economic needs, as well as their internationally recognised rights. This issue relates to the prohibition of people aged 65 and over from leaving their place of residence, which remained in place even after the restrictive measures were lifted. Some researchers argue that in such cases the state should grant them additional rights. We are also in favour of this idea, as such measures are compensatory in nature [19].

It may be advisable to provide them with additional material support or free medication, as well as volunteer assistance, to ensure their safety and well-being. This would be fully consistent with the limitation of the rights of the elderly as set out in Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights. It is regrettable that, despite targeted support for families with children, entrepreneurs and some other categories of citizens, the vast majority of older persons have not received sufficient compensation due to the restrictions imposed.

With the implementation of restrictive measures in the Republic of Kazakhstan, there have been instances where human rights have been infringed. As asserted by Yevgeny Zhovtis, who occupied the position of the Director of the Kazakhstan International Bureau for Human Rights and Rule of Law, a considerable number of fundamental human rights were subject to curtailment. These included the right to freedom of movement, the right to a fair trial, the right to freedom of speech, the right to privacy. It is determined that these restrictions didn't meet the criteria for admissibility [20].

As posited by R. Kypshakbaev, a human rights expert at the Geneva Centre for Civil and Political Rights, the state of emergency may be employed as a pretext for the infringement of human rights on a systemic and most severe scale [21].

In view of the information available in open sources, international organisations on human rights are well-positioned to play a pivotal role in the monitoring of observation of human rights, including during the present pandemic.

Such bodies are able to provide recommendations and evaluate the actions of governments with regard to the restriction of rights. Furthermore, human rights experts and civil society

organisations should engage actively in monitoring and discussing the measures taken during the pandemic, with a view to ensuring that human rights are respected.

In light of the ongoing human rights violations occurring amidst the ongoing pandemic, in April 2020, the UN Secretary-General, António Guterres, issued a call for an immediate cessation of any actions taken under the pretext of the pandemic that would result in the infringement of human rights. In particular, the unrestricted flow of information was a significant risk factor.

In 2020, the United Nations published a report which indicated that various violations of human rights had occurred during the pandemic.

A number of countries, including South Korea, Singapore and Israel, have enacted legislation that permits government agencies to ascertain the locations and contact details of individuals who have been diagnosed with the COVID-19. This has resulted in the inadvertent disclosure of details pertaining to the private lives of such individuals, thereby violating their privacy rights.

A further crucial element of human rights limitations during the pandemic is the principle of *transparency and justification* of the restrictive measures implemented. It is imperative that the general public is made aware of the rationale behind the introduction of such restrictions, the manner in which they relate to public health, and the anticipated outcomes. It is of the utmost importance that any measures taken to restrict human rights during the pandemic are based on robust scientific data and recommendations from reputable health organisations. Such transparency will facilitate the implementation of more effective and fair measures, whilst simultaneously reducing public mistrust of the government and its actions.

In this context, it is also important to emphasise the value of open and transparent communication with the public as a means of limiting human rights during the ongoing pandemic. It is incumbent upon governments to disseminate reliable information regarding the virus, recommended precautions, established rules, and instructions to the general public. Such transparency will enable citizens to make well-informed decisions and comply with the rules without fear or mistrust. It is imperative that attention be paid to vulnerable groups of the population, which include people with disabilities, the elderly, and others. A review of the literature reveals that this demographic was particularly susceptible to exploitation during the pandemic [22]. This is also applicable to the Republic of Kazakhstan.

The restrictive measures introduced during the pandemic may have a negative impact on the situation and rights of these individuals. For example, some measures restricting freedom of movement may seriously hinder their access to medical care or other vital services. Governments should develop special support programs and mechanisms for accessing services for vulnerable groups in order to minimize any negative impact of the restrictions introduced.

In addition, special attention should be paid to the principle of equality before the law. Restrictions on rights must be applied without discrimination, fairly and equally for all citizens. Stricter restrictions on the rights of some people in relation to others are not allowed.

In order to ensure respect for human rights during the pandemic, it is necessary to strengthen the mechanism of control and oversight by human rights organizations.

Independent bodies and international mechanisms should be able to monitor the application of restrictions on rights and respond to cases of their violation. This will help prevent abuses and ensure fairness and accountability of authorities.

Finally, it is important not to forget about the right to go to court to protect your rights. Citizens must have access to the judicial system and the opportunity to complain about any violations and

injustices, including violations of their rights during the pandemic. Judicial bodies should conduct independent investigations and take appropriate measures in cases of rights violations.

Overall, the fight against the COVID-19 pandemic is a difficult test for human rights and freedoms in any state. However, the state's adherence to the principles of proportionality, fairness, adequacy, necessity, equality before the law, transparency, reasonableness of restrictive measures, independent control and access to judicial protection will help states maintain a balance between public health and human rights. States must strive to ensure that their actions and measures are effective and legal, while respecting and protecting the rights and freedoms of each individual.

Results

In conclusion, it is important to note that the restriction of human rights during emergency situations, including the ongoing response to the global pandemic, is a complex issue that requires careful consideration and balancing of the interests of public health and the rights of each individual [23]. In instances where human rights are restricted, it is of paramount importance to ensure compliance with the fundamental principles of proportionality, temporality, fairness, equality, transparency, reasonableness, independent control and access to judicial protection before the law [24]. Furthermore, it is essential to guarantee the availability of information and support for vulnerable groups. It is similarly vital to seek a balance that considers public health concerns while ensuring that fundamental rights and freedoms are not infringed upon. Consequently, it is imperative to ensure rigorous monitoring and oversight of human rights in order to prevent any abuse of power in the context of the ongoing pandemic.

Conclusion

1. The necessity for transparency and respect for human rights. It is essential to establish equilibrium between those measures designed to safeguard public health and the fundamental rights and freedoms of all individuals.

2. It is also crucial to acknowledge that the pandemic is a transient phenomenon, and the imposition of restrictions on rights should be lifted once the threat to public health has dissipated. It is incumbent upon governments to provide mechanisms for lifting restrictions and restoring rights and freedoms. Furthermore, they must implement a transparent and accountable decision-making process for lifting restrictions.

3. In order to enhance the human rights protection system in the future, it is crucial for the Republic of Kazakhstan to consider the insights gained during the fight against the COVID-19 pandemic. The flexibility and effectiveness of Kazakhstan's rights and freedoms system are put to the test in crises and emergencies, such as a pandemic. It is imperative to utilise the insights gained from the ongoing situation to reinforce the long-term resilience of the rights protection system.

The contribution of the authors

Seifullina A.B. – Writing the text of the manuscript; critical revision of the manuscript text (including the stages before or after the publication of the manuscript); editing the text of the manuscript. The design of the manuscript.

Smatlayev B.M. – Substantiation of the research concept (formulation of the idea, research goals and objectives); development of research methodology;

Nazarkulova L.T. – Analysis and synthesis of literature data; collecting of literature data.

References

- 1 Жумагулов М.И., Жумагулов Д.М. Пандемия коронавирусной инфекции COVID-19 в Казахстане: административно-правовые аспекты // Құқық және мемлекет. – №2 (91). – 2024. – С. 40-59. // URL: [https:// repository.kazguu.kz/handle/123456789/1047](https://repository.kazguu.kz/handle/123456789/1047)_(дата обращения: 16.03.2024).
- 2 В.И. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод по российскому законодательству и международному праву. Материалы круглого стола // Государство и право. – 1998. – №7. – С. 37-39. // URL: https://elibrary.ru/title_about.asp?id=7774_(дата обращения: 01.01.2025).
- 3 Малютин Н.С. Роль судебного толкования в разграничении теоретико-правовых конструкций правового регулирования, ограничения и умаления прав и свобод человека и гражданина // Конституционное и муниципальное право. – 2014. – №3. – С. 20-27.
- 4 Гойман В.И. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву: материалы «круглого стола» // Государство и право. – 1998. – №7. – С. 20-42.
- 5 Подмарев А.А. Конституционные основы ограничения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001. – С. 44.
- 6 Воеводин Л.Д. Предела осуществления прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации // Права человека в условиях становления гражданского общества. Матер. междунар. науч. Конференции (Курск, 15-16 мая 1997г.). – Курск. – С. 8-11.
- 7 Школяренко Е.А., Александров М.Д. К вопросу об основаниях и пределах ограничения прав и свобод человека и гражданина по российскому законодательству // Современная юриспруденция: актуальные вопросы, достижения и инновации сборник статей III Международной научно-практической конференции: в 2 ч. – Часть 1. 2017. – Издательство: Наука и просвещение. – С. 76-79.
- 8 Коновалов А.В. Содержание понятия «права и свободы человека» и критерии правомерности ограничений прав и свобод // Международный научный журнал «Молодой ученый». – №48 (390). – 2021. – С. 259.
- 9 Гасанов К.К., Стремоухов А.В. Абсолютные права человека и ограничения прав // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2004. – №1 (252). – С. 164-173.
- 10 Сиракузские принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах от 1985г. - 2005. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O8500000001>_(дата обращения: 30.11.2024).
- 11 Романовский Г.В. Ограничения прав человека в современном конституционном праве России // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». – 2019г. – Т.7. – №4(28) // URL: <http://esj.pnzgu.ru> ISSN 2307-9525 (Online) (дата обращения: 30.11.2024).
- 12 Шаклеин Н.И. К вопросу о конституционных ограничениях прав и свобод человека // Ученые записки. – №1. – 2006. – С. 56-62.
- 13 Макенов Т.К. Государственное обеспечение конституционных прав и свобод граждан в период карантина // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – №5 (63). – 2020г. – С. 213 – 218.

14 Чебыкина Н.Р., Лямина К.А. Реализация прав человека в условиях пандемии COVID-19 // Правоприменение. – 2021г. – Т.5. – №3. – 2021. – С. 112-125.

15 Указ Президента Республики Казахстан от 15 марта 2020г. №285 «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан». – 2005. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000285> (дата обращения: 30.11.2024).

16 Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966г. – 2024. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_ (дата обращения: 30.11.2024).

17 Симонова М.А., Турко Т.Н. Особенности ограничения прав человека // Владимирский юридический институт ФЦИН России, 2020. – №1. – С. 180-183.

18 Епифанов А.Е., Алимова Е.Н. К вопросу обеспечения прав человека в условиях пандемии COVID-19 // Журнал юридических исследований. – Т.6. – №2, 2021 / (дата обращения: 01.08.2024).

19 Mingazov L.H., Sinyabskiy A.A. The restriction of human rights during Covid-19 Pandemic // Utopia у Praxis Latinoamericana, vol.25, no. Esp. 12, 2020. – p. 150-155.

20 Ушакова О. Ограничения в Казахстане часто не соответствовали критериям допустимости/ – 2005. – URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/pandemiya-vysvetila-mnogo-problem-po-soblyudeniyu-prav-cheloveka> (дата обращения: 30.11.2024.).

21 Разрешено ли государствам ограничивать права человека во время чрезвычайного положения?. – URL: <https://vlast.kz/avtory/38383-razreseno-li-gosudarstvam-ogranicivat-prava-cheloveka-vo-vrema-crezvycajnogo-polozenia.html> (дата обращения: 30.11.2024.).

22 D’cruz, M., & Banerjee, D. (2020). An invisible human rights crisis: The marginalization of older adults during the COVID-19 pandemic – An advocacy review. *Psychiatry Research*, 292,113369. doi:<https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113369>

23 Junussova M. (2024). Constitutional and legal aspects of protection of human and civil rights and freedoms in the Republic of Kazakhstan. *BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series*, 147(2), 52–62. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-147-2-52-62>

24 Baktybekov M., Maishekina Э., & Yessenzhlov H. (2023). The system of constitutional and administrative justice as effective mechanisms for ensuring the constitutional rights of citizens. *BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series*, 143(2), 8–20. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-8-20>

А.Б. Сейфуллина¹, Б.М. Сматлаев², Л.Т. Назаркулова³

¹Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
(e-mail: ¹baigerim2000@mail.ru, ²smatlayev_bm@enu.kz, ³lazzat.nazarkulova@mail.ru)

COVID -2019 пандемиясы кезіндегі адам құқықтарын шектеудің өзекті мәселелері

Аңдатпа: Адам құқықтарын шектеу мәселесі күрделі және даулы. Адам құқықтарына шектеулер құқықтардың өзін қорғау үшін енгізіледі, сондай-ақ олардың бұзылуына әкелуіне мүмкін. Адам құқықтарын шектеу пропорционалды, теңгерімді, қажетті, уақытша және мақсатқа сай болуы керек. Әсіресе, COVID-2019 пандемиясы кезінде қолданылған адам құқықтарын

шектеу мәселесі өзекті болып табылады. Кез келген шектеулерді енгізген кезде мемлекеттер, ең алдымен, шектеу шаралары мен адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау арасындағы тепе-теңдікті таба отырып, оларды жүзеге асыруына байланысты туындауы мүмкін жағымсыз салдарларды (әлеуметтік және экономикалық теріс салдарларды) барынша азайтуға ұмтылуы керек. Шектеу шаралары транспаренттік, жариялылық, негіздеме қағидаттарын және мемлекеттік органдардың өкілеттігін теріс пайдалануына жол бермеу арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Мақалада Қазақстан Республикасы алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесін ескеруі қажет, сондай-ақ адам құқықтарын шектеуді қолдану бойынша әмбебап мониторингті күшейту қажет екендігі атап өтілді.

Түйін сөздер: адам құқықтары, адам құқықтарын шектеу, адам құқықтарын шектеу принциптері, адам құқықтары шектеу заңдылығы, адам құқықтары және COVID-2019 пандемиясы, бостандық құқығы, адам құқықтарын құрметтеу

А.Б. Сейфуллина¹, Б.М. Сматлаев², Л.Т. Назаркулова³

¹Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Западно-Казахстанский университет имени Утемисова, Уральск, Казахстан

(e-mail: ¹baigerim2000@mail.ru, ²smatlayev_bn@enu.kz, ³lazzat.nazarkulova@mail.ru)

Актуальные вопросы ограничения прав человека в период пандемии COVID-2019

Аннотация: В целом вопрос ограничения прав человека является сложным и дискуссионным. Ограничения прав человека вводятся в целях защиты самих прав, но они также могут вызвать и их нарушение.

Объектом исследования статьи являются вопросы ограничения прав человека.

Ограничения прав человека должны быть пропорциональными, взвешенными, необходимыми, временными и целесообразными. Особенно актуальным является вопрос об ограничении прав человека, которые были применены в период пандемии COVID-2019.

Внедряя какие-либо ограничения государства, прежде всего, должны стремиться к минимизации негативных последствий, которые могут возникнуть в связи с их внедрением (социальные и экономические негативные последствия), поиску баланса между ограничительными мерами и соблюдением прав и свобод человека.

В статье использованы общенаучные методы научного исследования (анализ, синтез, обобщение) метод обзора научной литературы, исторический метод, формально-правовой метод.

Ограничительные меры должны быть внедрены путем соблюдения принципов прозрачности, открытости и обоснованности и недопустимости злоупотребления властью государственными органами. Отмечается, что Республике Казахстан необходимо учитывать опыт передовых стран, а также усилить всеобщий мониторинг за применением ограничений прав человека.

Ключевые слова: права человека, ограничение прав человека, принципы ограничения прав человека, правомерность ограничения прав человека, права человека и пандемия COVID-2019, право на свободу, уважение прав человека

References

- 1 Zhumagulov M.I., Zhumagulov D.M. Pandemiya koronavirusnoj infekcii COVID-19 v Kazahstane: administrativno-pravovye aspekty // Құқық және мемлекет. – №2 (91). – 2024. – S. 40-59. // URL: [https://repository.kazguu.kz/handle/123456789/1047_\(data obrashcheniya: 16.03.2024\)](https://repository.kazguu.kz/handle/123456789/1047_(data obrashcheniya: 16.03.2024)).
- 2 V.I. Principy, predely, osnovaniya ogranicheniya prav i svobod po rossijskomu zakonodatel'stvu i mezhdunarodnomu pravu. Materialy kruglogo stola // Gosudarstvo i pravo. – 1998. – №7. – S. 37-39. // URL: [https://elibrary.ru/title_about.asp?id=7774_\(data obrashcheniya: 01.01.2025\)](https://elibrary.ru/title_about.asp?id=7774_(data obrashcheniya: 01.01.2025)).
- 3 Malyutin N.S. Rol' sudebnogo tolkovaniya v razgranichenii teoretiko-pravovykh konstrukcij pravovogo regulirovaniya, ogranicheniya i umaleniya prav i svobod cheloveka i grazhdanina // Konstitucionnoe i municipal'noe pravo. – 2014. – №3. – S. 20-27.
- 4 Gojman V.I. Principy, predely, osnovaniya ogranicheniya prav i svobod cheloveka po rossijskomu zakonodatel'stvu i mezhdunarodnomu pravu: materialy «kruglogo stola» // Gosudarstvo i pravo. – 1998. – №7. – S. 20-42.
- 5 Podmarev A.A. Konstitucionnye osnovy ogranicheniya prav i svobod cheloveka i grazhdanina v Rossijskoj Federacii: Diss. ... kand. jurid. nauk. – Saratov, 2001. – S. 44.
- 6 Voevodin L.D. Predela osushchestvleniya prav i svobod cheloveka i grazhdanina v Rossijskoj Federacii // Prava cheloveka v usloviyah stanovleniya grazhdanskogo obshchestva. Mater. mezhdunar. nauch. Konferencii (Kursk, 15-16 maya 1997g.). – Kursk. – S. 8-11.
- 7 Shkolyarenko E.A., Aleksandrov M.D. K voprosu ob osnovaniyah i peredelah ogranicheniya prav i svobod cheloveka i grazhdanina po rossijskomu zakonodatel'stvu // Sovremennaya yurisprudenciya: aktual'nye voprosy, dostizheniya i innovacii sbornik statej III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii: v 2 ch. – Chast' 1. 2017. – Izdatel'stvo: Nauka i prosveshchenie. – S. 76-79.
- 8 Konovalov A.V. Soderzhanie ponyatiya «prava i svobody cheloveka» i kriterii pravomernosti ogranichenij prav i svobod // Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal «Molodoj uchenyj». – №48 (390). – 2021. – S. 259.
- 9 Gasanov K.K., Stremouhov A.V. Absolyutnye prava cheloveka i ogranicheniya prav // Izvestiya vysshih uchebnykh zavedenij. Pravovedenie. – 2004. – №1 (252). – S. 164-173.
- 10 Sirakuzskie principy tolkovaniya ogranichenij i otstuplenij ot polozhenij Mezhdunarodnogo pakta o grazhdanskikh i politicheskikh pravah ot 1985g.– 2005. // URL: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/O8500000001_\(data obrashcheniya: 30.11.2024g.\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/O8500000001_(data obrashcheniya: 30.11.2024g.)).
- 11 Romanovskij G.V. Ogranicheniya prav cheloveka v sovremennom konstitucionnom prave Rossii // Elektronnyj nauchnyj zhurnal «Nauka. Obshchestvo. Gosudarstvo». – 2019g. – T.7. – №4(28) // URL: [http://esj.pnzgu.ru ISSN 2307-9525 \(Online\) \(data obrashcheniya: 30.11.2024g.\)](http://esj.pnzgu.ru ISSN 2307-9525 (Online) (data obrashcheniya: 30.11.2024g.)).
- 12 Shaklein N.I. K voprosu o konstitucionnykh ogranicheniyah prav i svobod cheloveka // Uchenye zapiski. – №1. – 2006. – S. 56-62.
- 13 Makenov T.K. Gosudarstvennoe obespechenie konstitucionnykh prav i svobod grazhdan v period karantina // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii RK. – №5 (63). – 2020g. – S. 213 – 218.
- 14 Chebykina N.R., Lyamina K.A. Realizaciya prav cheloveka v usloviyah pandemii COVID-19 // Pravoprimenenie. – 2021g. – T.5. – №3. – 2021. – S. 112-125. 15 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 marta 2020g. №285 «O vvedenii chrezvychajnogo polozheniya v Respublike Kazahstan». – 2005. – URL: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000285_\(data obrashcheniya: 30.11.2024g.\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000285_(data obrashcheniya: 30.11.2024g.)).
- 16 Mezhdunarodnyj pakt o grazhdanskikh i politicheskikh pravah ot 16 dekabrya 1966g. – 2024. – URL: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_\(data obrashcheniya: 30.11.2024g.\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_(data obrashcheniya: 30.11.2024g.)).
- 17 Simonova M.A., Turko T.N. Osobennosti ogranicheniya prav cheloveka // Vladimirskij yuridicheskij institut FSIN Rossii, 2020. – №1. – S. 180-183.
- 18 Epifanov A.E., Alimova E.N. K voprosu obespecheniya prav cheloveka v usloviyah pandemii COVID-19 // Zhurnal yuridicheskikh issledovanij. – T.6. – №2, 2021 / (data obrashcheniya: 01.08.2024).

19 Mingazov L.H., Sinyabskiy A.A. The restriction of human rights during Covid-19 Pandemic // Utopia y Praxis Latinoamericana, vol.25, no. Esp. 12, 2020. – p. 150-155.

20 Ushakova O. Ogranicheniya v Kazahstane chasto ne sootvetstvovali kriteriyam dopustimosti // – 2005. – URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/pandemiya-vysvetila-mnogo-problem-po-soblyudeniyu-prav-cheloveka> (data obrashcheniya: 30.11.2024g.).

21 2005. – URL: <https://vlast.kz/avtory/38383-razreseno-li-gosudarstvam-ogranicivat-prava-cheloveka-vo-vrema-crezvyajnogo-polozenia.html> (data obrashcheniya: 30.11.2024g.).

22 D’cruz, M., & Banerjee, D. (2020). An invisible human rights crisis’: The marginalization of older adults during the COVID-19 pandemic – An advocacy review. *Psychiatry Research*, 292,113369. doi:<https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113369>

23 Junussova M. (2024). Constitutional and legal aspects of protection of human and civil rights and freedoms in the Republic of Kazakhstan. *BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series*, 147(2), 52–62. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-147-2-52-62>

24 Baktybekov M., Maishekina E., & Yessenzholov N. (2023). The system of constitutional and administrative justice as effective mechanisms for ensuring the constitutional rights of citizens. *BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series*, 143(2), 8–20. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-8-20>

Information about authors:

Seifullina A. – LL.M., candidate of legal sciences, Almaty Management University, Rozybakiev str., 227, 050060, Almaty, Kazakhstan

Smatlayev B. – doctor of judicial science, professor, Dean of the Law faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, 010000, Astana, Kazakhstan

Nazarkulova L. – candidate of legal sciences, associate professor, The West Kazakhstan University named after Utemisov, Nazarbayev str., 162, 090000, Uralsk, Kazakhstan

Сейфуллина А.Б. – Заң магистрі, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы Менеджмент Университеті, Розыбакиев көш., 050060, Алматы, Қазақстан

Сматлаев Б.М. – заң ғылымдарының докторы, профессор, заң факультет деканы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, 010000, Астана, Қазақстан

Назаркулова Л.Т. – заң ғылымдарының доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Назарбаев көш., 162, 090000, Орал, Қазақстан

Сейфуллина А.Б. – Магистр права, кандидат юридических наук, Алматы Менеджмент Университет, ул. Розыбакиева, 050060, Алматы, Казахстан

Сматлаев Б.М. – доктор юридических наук, профессор, декан юридического факультета, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Назаркулова Л.Т. – кандидат юридических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, ул. Назарбаева 162, 090000, Уральск, Казахстан

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Мемлекет және құқық теориясы / Theory of State and law/
Теория государства и права

XҒТАР 10.87.51

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-42-59>

Научная статья

Венеция комиссиясы: Қазақстандағы омбудсмен институтының дамуына қосқан үлесі

А.Б. Аширбекова^{*1}, Д.Б. Бұғыбай², В.Б. Тапакова³

¹Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

²Ш. Есенова атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

³Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, Орал, Қазақстан

(e-mail: ¹ainur.ashirbekova@ayu.edu.kz, ²bugibaid@mail.ru, ³tapakova_vilora83@mail.ru)

Аңдатпа: Мақаланың мақсаты – Еуропа Кеңесінің құқық арқылы демократия үшін Еуропалық комиссиясының (Венеция комиссиясы) Қазақстандағы омбудсмен институтының дамуына қосқан үлесін талдау болып табылады. Осы мақсатта, Венеция комиссиясының Қазақстан Республикасының омбудсмен институтына қатысты үш тұжырымдары сараланады: 1099\2022- Қазақстанның «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заң жобасына пікір; 1056\2021 -Қазақстанның «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» заң бойынша пікір; CDL-AD(2007)020 Қазақстандағы омбудсмен институтының реформасы туралы қорытынды пікірі. Сонымен қатар, мақалада демократиялық институттарды дамытудағы Венеция комиссиясының рөлі мен бағыттары көрсетілген. Қазақстанның Құқық арқылы демократия үшін Еуропалық комиссияға кіру тарихы және Еуропа Кеңесі мен Қазақстан арасындағы келісімдер тізімі сипатталған. 2022 жылғы 5 қарашада қабылданған «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заңының нормалары Венеция комиссиясының тұжырымдарына сәйкестігі талданды. Ғылыми еңбектің нәтижесінде, «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заңының нормаларына кейбір ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: омбудсмен институты, Венеция комиссиясы, демократиялық институттар, адам құқықтарын қорғау, заң үстемдігі, халықаралық стандарт.

Түсті: 12.05.2025 Мақұлданды: 09.06.2025 Онлайн қолжетімді: 30.06.2025

Кіріспе

Еуропа Кеңесінің Құқық арқылы демократия үшін Венеция комиссиясы 1990 жылы құрылған.

Уақыт өте келе комиссия конституциялық-құқықтық саладағы көзқарастар мен идеялармен алмасу үшін танымал халықаралық тәуелсіз орган болды, осылайша конституциялық бақылау саласындағы құқықтық қақтығыстарды реттейді және алдын алады. Комиссия сонымен қатар келесі негізгі бағыттар бойынша жалпы есеп (қорытынды) дайындайды:

- демократиялық институттардың жұмыс істеуі және негізгі құқықтарды қорғау;
- сайлау, референдумдар және саяси партиялар;
- конституциялық әділет [1].

Венеция комиссиясының заңды қорытынды алу заң жобалары комиссияға ұсынылады. Венеция комиссиясының сарапшылары қарауының қорытындысы бойынша заң жобаларын жетілдіру және адам құқықтарын қорғау және құқық үстемдігі саласындағы әмбебап стандарттарды имплементациялауға бағытталған заңдар деңгейінде қолданыстағы реттеу бойынша бірқатар ұсыныстар беріледі. Оның басқа да ерекшелігі - оның Еуропа Кеңесінің тәуелсіз кеңес беру органы мәртебесіне ие. Бұл ерекшелігі оның комиссия құрамында бекітілген. Комиссия құрамына халықаралық даңққа ие болған тәуелсіз сарапшылар кіреді: олар демократиялық институттарда жұмыс істеу тәжірибесі мен заңнаманы нығайтуға және теориялық ғылымдарды дамытуға қосқан үлестерге ие. Комиссияның қорытындыларын Еуропа Кеңесінің Парламенттік Ассамблеясы (ЕКПА) демократия саласындағы «еуропалық стандарттарды» көрсету ретінде кеңінен қолданады. Сонымен қатар, комиссия нақты мәселелер бойынша белгілі бір мәселеге қатысты зерттерулер, CODIES (конституциялық сот шешімдері) және VOTA (сайлау құқығы) деректер базасын жүргізеді. Сайлау мәселелеріне қатысты сұрақтар бойынша комиссия Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымының (ЕҚЫҰ) демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросымен тығыз ынтымақтастықта. 2002 жылдың ақпанында Еуропа Кеңесінің барлық мүше-мемлекеттері Венеция комиссиясына қосылғаннан кейін, еуропалық емес мемлекеттердің де толыққанды мүше болуына мүмкіндік берді. Қазіргі таңда, Венеция комиссиясының құрамына Еуропа Кеңесінің барлық 46 мүше мемлекеттері кіреді [2]. Еуропа Кеңесінің мүше мемлекеттері, еуропалық стандарттарды одан әрі дамыту үшін, атап айтқанда, құқық қорғау институттары мен сайлау мәселелеріне қатысты құқықтық ұсыныстар мен көмек алу үшін Венеция комиссиясының көмегіне жүгінуге шақырады. Олардың тұжырымына қарай, еуропалық стандарттарды ішкі ұлттық деңгейде орындау үшін Венеция комиссиясы соттар мен мемлекеттік басқару органдарымен ынтымақтастықты нығайтуға міндетті. Венеция комиссиясының негізгі қағидаттары демократия, адам құқықтарын қорғау және заң үстемдігі болып табылады [3]. Осылайша, Венеция комиссиясының конституциялық сот төрелігі саласындағы қызметі конституциялық бақылауды жүзеге асырудың құқықтық тәсілдерін жетілдіру мақсатында Қазақстан үшін үлкен қызығушылық тудырады.

Қазақстан 1997 жылдан бастап Еуропа Кеңесімен (ЕК) және оның құрылымдарымен ынтымақтасады. Қазақстан ЕК-нің мүшесі болмағанымен, Кеңеске кірмейтін елдер және

халықаралық ұйымдарға мүше мемлекеттермен бірлесіп, қызығушылық туғызатын мәселелер бойынша өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін оның ішінара кеңейтілген келісімдеріне қатыса алады. Қазақстан мен ЕКПА арасындағы ынтымақтастық 2004 жылы қол қойылған келісім негізінде іске асырылады, оған сәйкес ҚР Парламенті Сенатының делегациясы ЕКПА-ның пленарлық және көшпелі сессияларына қатысады. Қазақстан ЕК-нің екі жекелеген – Құқық арқылы демократия үшін Еуропалық комиссия (Венеция комиссиясы, 2012 жылдан бастап) және Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттер тобы (ГРЕКО, 2020 жылдан бастап) келісімі негізінде толық құқылы қатысады. Сонымен қатар, Қазақстан ЕК-нің төрт конвенциясының қатысушысы болып табылады, олар: «Еуропа өңірінде жоғары білімге жататын біліктіліктерді тану туралы» (№165), «Еуропалық мәдени конвенция» (№ 018); «Қылмыстық әрекеттен түскен табыстарды жылыстату, анықтау, алу және тәркілеу туралы» (№141); «Салық саласындағы өзара әкімшілік көмек туралы» (№127) [4]. Қазақстан 2015 жылы «Еуропалық прокурорлардың консультативтік кеңесінде», 2018 жылы «Еуропалық судьялардың консультативтік кеңесінде» (CCJE) және «Сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі Еуропалық комиссияда» (CEREJ) халықаралық байқаушы мәртебесін алды[5].

Қазақстан 2012 жылғы наурыз айынан бастап Құқық арқылы (Венеция комиссиясы) демократия жөніндегі Еуропалық комиссиясының мүшесі болып табылады. 2012 жылғы 13 наурызда Президент «Қазақстан Республикасының Еуропалық Кеңесінің Құқық арқылы демократия үшін Венеция комиссиясы» қаулысына қол қойды. [6]. Бұл акт Еуропа Кеңесінің Министрлер Комитетінің Қазақстанның тиісті өтінішін қанағаттандыру туралы шешімінен кейін жасалды, бұл халықаралық қоғамдастықтың Қазақстанның заң үстемдігін нығайтудағы жетістіктерін мойындауының дәлелі. Ұлттық адам құқықтары институттары адам құқықтарының күшті ұлттық жүйесінің іргелі элементтері ғана емес, сонымен қатар олар азаматтық қоғам мен үкіметтер арасындағы алшақтықты өтейді; мемлекеттің міндеттерін азаматтардың құқықтарымен, ал ішкі заңнамаларды аймақтық және халықаралық адам құқықтары жүйелерімен байланыстырады[7].

Қазақстандағы Омбудсмен институты 2002 жылдың 19 қыркүйегінде құрылды. Сол күні «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтын құру туралы» № 947 Жарлыққа қол қойылды[8]. Жарлық Омбудсменнің құқықтық мәртебесі мен өкілеттіктерін реттейтін ережені бекітті. Омбудсменді Қазақстан Республикасының Президенті тағайындады және қызметтен босатты. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылы 15 қаңтарда, VII шақырылымның бірінші сессиясының ашылуында өз сөзінде, «Қазақстандағы Омбудсмен институты өзінің барлық мүмкіндіктерін әлі көрсеткен жоқ», деп атап өтті. Сонымен бірге ол Омбудсмен мекемесін, ең алдымен, аймақтарда нығайтуды тапсырды. Омбудсмен туралы арнайы заң қабылдау тапсырылды[9]. Башимовтың пікірінше, Қазақстан Республикасындағы Омбудсмен институтының (Адам құқықтары жөніндегі уәкіл) қалыптасуы қоғам мен мемлекеттің дамуының, қоғамды дамыту, қоғамды демократияландыру және елде қорғауға адам құқықтары жүйесін қалыптастыру салдары болып табылады [10]. Жиырма жылдан кейін, Қазақстандағы Омбудсмен институты құрылғаннан бастап, 2021 жылы 29 желтоқсанда «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойылды[11]. Бұған дейін Омбудсменнің қызметі Президент бекіткен Жарлықпен реттелетін.

2022 жылы 5 қарашада «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заң референдум арқылы қабылданды [12]. 2021 жылғы 29 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» заңы күшін жойды. Конституциялық Заңда, Қазақстандағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілетті тұлғаны, оның құзыретіне, сондай-ақ оның қызметінің негізгі бағыттарын тағайындау және жұмыстан шығару тәртібін белгілейді. Омбудсменнің мәртебесін анықтайтын 83-1-бабы Конституция деңгейінде енгізілді. Бұл оның мемлекеттік органдар жүйесіндегі өзінің конституциялық және құқықтық мәртебесін қамтамасыз етеді, мемлекет мәртебесін нығайтады.

Әдіснама

Мақалада, Қазақстандағы омбудсменнің қызметін реттейтін ішкі және халықаралық-құқықтық құжаттар зерттелді. Сонымен қатар, аналитикалық, салыстырмалы - құқықтық, теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылады. Омбудсмен институтының сипаттамаларын анықтау үшін салыстырмалы құқықтық талдау жүргізілді. Теориялық деңгейде, Омбудсмен институтының зерттеулері жүргізілді. Тарихи талдау Омбудсмен институтын реттеу саласындағы ұлттық және халықаралық-құқықтық базаны дамыту процесін, сондай-ақ осы заң институтын дамытудың негізгі кезеңдерін қарастыруға мүмкіндік берді. Нәтижесінде, әдістемелік қорлар кешені қорытынды мен тұжырымдардың дұрыстығын және негізділігін қамтамасыз етуге, Қазақстандағы Омбудсмен институтын жетілдірудің негізгі бағыттарын ұсынуға мүмкіндік берді. Ғылыми еңбекте, Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заңы және Венеция комиссиясының Қазақстан омбудсмен институтының құру бағытындағы тұжырымдары негізге алынды. Сонымен қатар, шетелдік және отандық құқықтанушы ғалымдарының еңбектері зерделенді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі таңда адам құқықтарының жалпы танылған нормалары - халықаралық құқықтың да, ішкі құқықтың да жалпы қағидаттары сипатына ие. Олар халықаралық құқық пен ішкі нормалардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады. Халықаралық құқықтың жалпы принциптерін мойындай отырып, ұлттық заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізеді және заң тәжірибесін жетілдіреді. Бұл ережені халықаралық құжаттардың барлық мүше мемлекеттері бұлжытпай орындауы тиіс. Бұл ережеге сәйкес, азаматтардың барлық ұлттық қорғау құралдары таусылған жағдайда халықаралық қорғау органдарына жүгіну құқығы бар. Осыған байланысты мемлекет ішінде құқық қорғау институттарының тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету мәселесі туындайды[13]. Ұзақ уақыт бойы кеңестік заң ғылымында омбудсмен (Адам құқықтары жөніндегі уәкіл) институты идеясы жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың басқа тұжырымдамалары мен институттарының көлеңкесінде болды. Дегенмен, қазіргі жағдайда омбудсмен қызметін талдауда халықаралық бақылау тетіктерінің рөлі үнемі өсіп келе жатқанын байқауға болады.

Адам құқықтары институттары, соның ішінде омбудсмен институты мәселесін бірінші рет 1946 жылы БҰҰ-ң Экономикалық және Әлеуметтік Кеңесі (ECOSOC) көтерді, ұйымға мүше мемлекеттерді адам құқықтары жөніндегі комитеттер құруға шақырды. БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі комиссиясы 1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, БҰҰ-ң Бас Ассамблеясы 8 қыркүйекте БҰҰ Мыңжылдық декларациясында бекітілген адам құқықтарының халықаралық талаптарын әзірледі [14]. 1968 жылы Бас Ассамблеяның 23-сессиясында БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссары лауазымы бекітілді [15]. 1991 жылы қазанда Парижде адам құқықтарын ілгерілету және қорғау институттарын дамыту жөніндегі бірінші халықаралық кеңес өтті. Оның қорытындыларын БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясы (1992) адам құқықтарын ілгерілету және қорғау институттарының мәртебесі мен жұмыс істеуіне қатысты қағидалар ретінде (Париж принциптері) қолдады, ал кейіннен БҰҰ Бас Ассамблеясы (1993) қолдады. Әлемнің барлық мемлекеттері жоғарыда аталған стандарттарды адам құқықтары институттарын құру кезінде міндетті халықаралық құқықтың жалпыға танылған қағидаттары мен нормалары ретінде қарастырылады. 1975 жылғы № 457 ұсынымдық шешімінде, Еуропа Кеңесінің Консультативті Ассамблеясы адам құқықтарын қорғауда омбудсмен институтын тиімді институт деп есептей отырып, мүше мемлекеттерде осындай институттарды құруды қолдады. Бұл ұсынымда Кеңес, омбудсмен институтының маңыздылығын атап өтті және мүше мемлекеттер ұлттық, аймақтық, жергілікті немесе белгілі бір мәселелер бойынша жұмыс істейтін омбудсмен институттарын құруы керектігін атап көрсетті. 1978 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған шешіммен [16] бұл мәселеге шектеулер енгізді және ұлттық құқық институттарын мамандандырылған құрылымдар ретінде құруды талап етті. 1993 жылы Венада өткен адам құқықтары жөніндегі Дүниежүзілік конференцияда 1991 жылы белгіленген Париж қағидаттарын сақтау туралы шешімді қамтитын Вена декларациясы мен іс-қимыл бағдарламасы қабылданды [17].

2019 жылғы 15 наурызда Еуропа Кеңесінің демократия, адам құқықтары және заң үстемдігі мәселелері бойынша консультациялар мен құқықтық шолулар беруге жауапты бөлімшесі «Құқық арқылы демократия үшін Еуропалық комиссия» (қысқартылған Венеция комиссиясы) «Омбудсмен институтын сақтау және дамыту (Венециялық принциптер)», қысқаша айтқанда «Венециялық принциптер» деп аталатын бұл құжат, Париж қағидаттары мен Еуропа Кеңесінің жалпы адам құқықтары жөніндегі ұлттық институттар, атап айтқанда, омбудсмен институттары бойынша ұсынымдарын негізге ала отырып, омбудсмен институтының стандартты қағидаттарын белгіледі [18]. Азаматтардың құқықтарын толық қорғау арқылы олардың мүдделерін ілгерілету үшін омбудсмен де қорғалуы керек. Венеция комиссиясы жүйелі түрде мемлекеттерді осы институтты конституциялық негізде және оның миссиясын тиімді жүзеге асыру үшін қажетті құралдармен қамтамасыз етуге шақырады. Бұл Омбудсменнің тәуелсіздігі мен бейтараптығын қорғайды, бұл осы институттың негізгі сипаттамалары болып табылады. Осы мақсатта, Комиссия «Омбудсмен институтын қорғау және дамыту қағидаттарын» немесе «Венециялық қағидаттарды» әзірледі. Венеция комиссиясы өзінің 2019 жылғы 15-16 наурыздағы 118-пленарлық отырысында Омбудсмен институтын қорғау және ілгерілету қағидаттарын («Венециялық принциптер»)

қабылдады. Венециялық қағидаттарды, 2019 жылғы 2 мамырда Министрлер орынбасарларының 1345-ші отырысында ЕК Министрлер Комитеті; 2019 жылы 2301 қарарында ЕК Парламенттік Ассамблеясы мақұлдады [19]. Венециялық принциптер демократияны, заң үстемдігін, тиімді басқаруды нығайтуда, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мен ілгерілетуде маңызды рөл атқарумен қатар, омбудсмен институттарын біріктіруге жіне өкілеттіліктерін арттыруға бағытталған. Осылайша, Венеция комиссиясы омбудсмен институттарының дұрыс құрылуы мен жұмыс істеуіне, демократияның тұрақтылығына және негізгі құқықтарды қорғау мен ілгерілетуге бағыттайтын және қолдау көрсететін принциптерді ұсынды. Сонымен қатар, 2020 жылғы 16 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы «Адам құқықтарын, тиімді басқаруды және заң үстемдігін ілгерілету мен қорғаудағы омбудсмен және медиатор институттарының рөлі» А/RES/75/186 қарарын қабылдады [20]. БҰҰ-ның А/RES/75/186 резолюциясы өзінің Преамбуласында «омбудсмен институтын (Венециялық принциптер) қорғау және ілгерілету қағидаттарын мойындайды» және оның негізгі бөлігінің 2-тармағында мүше мемлекеттерді «Омбудсмен институтын қорғау және ілгерілету принциптеріне сәйкес» омбудсмен институттарын құруға шақырады. Қолданыстағы 8-тармақта: *«омбудсмен мен медиатор институттарын, егер олар бар болса, Париж қағидаттары мен Венециялық қағидаттарды қоса алғанда, барлық тиісті халықаралық құжаттарға сәйкес тиісті түрде әрекет етуге шақырады»*, делінген.

Омбудсмен институты «Классикалық омбудсмен» үлгісімен сипатталатын тұрақты демократиялық режимі бар елдер де заңнамамен бекітілген ең жоғары деңгейіне ие. Атап айтатын болсақ, 1809 жылы Швеция Конституциясына Парламенттік Омбудсмен туралы баптың енгізілуімен пайда болған швед үлгісін айтуға болады. Сәйкесінше, Финляндияда тәуелсіздік алғаннан кейін 1919 жылы қабылданған Конституциясында да әділет омбудсмені туралы бап бар. 1956 жылы Батыс Германияда әскери омбудсмен жұмысының басталуы алдында Конституцияға тиісті түзету енгізді, ал бір жылдан кейін тиісті заң қабылданды. Дәл осыған ұқсас жағдай Данияда болды, онда 1953 жылы қабылданған жаңа Конституцияның баптарында Парламенттік омбудсмен көзделген [21]. АҚШ-та жергілікті деңгейде Омбудсмен лауазымы, әдетте, тиісті қаланың Жарғысына түзетулер енгізілгеннен кейін енгізілді.

Қырғи қабақ соғыстың аяқталуымен және XX ғасырдың соңғы онжылдығында әлемде демократиялық үдерістердің күшеюімен Шығыс Еуропа елдерінде омбудсмен қызметтері пайда бола бастады. Шығыс Еуропада тұңғыш омбудсмен 1988 жылы тағайындалған Польшаның Азаматтардың құқықтары жөніндегі комиссары болды. 1989 жылы Венгрияда омбудсмен лауазымы, 1990 жылы Хорватияда, 1993 жылы Румынияда омбудсмен институты пайда болды. Кеңес Одағының ыдырауымен және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы құрылуымен бұрынғы кеңестік республикаларда үкіметтік құқық қорғаушылар пайда болды: Литвада (1994), Украинада, Молдовада, Грузияда (1999), Әзірбайжанда (2002), Арменияда (2004), Қырғыз Республикасында (2002) [22].

Қазақстандағы соңғы конституциялық өзгерістер (2022 ж.) биліктің әртүрлі органдар арасындағы өкілеттіктерді бөлуді қайта қарауға және тиісті мемлекеттік органдарды жаңғыртуға дайын екендігін көрсетеді. Бұл өзгерістер Қазақстанға халықаралық стандарттарға сәйкес реформаларды жүзеге асыруда, әсіресе заң үстемдігі саласында көмек көрсетудің бірегей мүмкіндігін береді. Венеция комиссиясы, Орталық Азия

елдерімен заң үстемдігі мәселелері бойынша мақсатты ынтымақтастықты жүзеге асырған алғашқы ұйымдардың бірі болды. 2007 жылдан бері Венеция комиссиясы Еуропа Одағы мен бірнеше мүше мемлекеттер бөлген қаржыландырудың арқасында Қазақстанның мемлекеттік мекемелерімен, атап айтқанда бірнеше жобалар арқылы тығыз ынтымақтастық орнатты.

2007 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңде Венеция комиссиясы Қазақстанның сұрауы бойынша бірқатар қорытындылар дайындады:

Кесте 1. Венеция комиссиясының Қазақстанға қатысты қорытындылары

1099\2022	«Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заң жобасы бойынша пікір
1056/2021	«Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» заң бойынша пікір
CDL-AD(2018)020	Қазақстан – Әкімшілік іс жүргізу кодексі туралы қорытынды, Венеция комиссиясының 116-пленарлық отырысында (Венеция, 19-20 қазан) қабылданған 2018)
CDL-AD(2017)010	Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу туралы қорытынды, қабылданды. Венеция комиссиясы өзінің 110-шы пленарлық отырысында (Венеция, 2017 ж. 10-11 наурыз)
CDL-AD(2016)013	Судья әдеби кодексінің жобасы бойынша қорытынды. Венеция комиссиясы өзінің 107 -ші пленарлық отырысында 10-11 маусым. 2016 ж.
CDL-AD(2011)012	Сот жүйесі туралы конституциялық заң туралы бірлескен пікірі. ҚР-ң судьяларының мәртебесі туралы (Венеция, 17-18 маусым 2011 ж.)
CDL-AD(2009)058	Түсіндіру бойынша <i>amicus curiae</i> процедурасында қабылданған пікір Мемлекеттің кеден ісіне қатысуы туралы Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституциялық Кеңес үшін Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы одақ Венеция комиссиясының 81-ші пленарлық отырысында бекітілген Қазақстан Республикасы (Венеция, 11-12 желтоқсан 2009 ж.)
CDL-AD(2007)020	Венеция комиссиясы өзінің 71-ші пленарлық отырысында қабылдаған Қазақстандағы Омбудсмен институтының ықтимал реформасы туралы пікір (Венеция, 2007 жылғы 1-2 маусым)

**Автордың өзі құрастырған*

XXI ғасырдың екінші онжылдығына тән жаһандық дағдарыс құбылыстары мен ыдырау үрдістері көптеген өркениеттердің жалпыадамзаттық құндылықтар деп аталатын құндылықтарды қайта бағалауына себеп болды. Әртүрлі мемлекеттердің конституцияларында, қоғам қолдайтын, мемлекет белсенді түрде қорғайтын және ұлттық бірегейлік контекстінде түсіндірілетін ерекше дәстүрлі құндылықтарды, өз мәдениеті мен құқықтарының институттарын көбірек бекітеді. Комиссия қорытындыларының географиясының және талдайтын саяси, құқықтық жүйелердің ауқымының кеңеюіне байланысты соңғы уақытқа дейін даусыз әмбебап болып көрінген қағидаттарды ілгерілетуде аса сақтық пен теңгерімді көзқарас қажет деп есептейтін зерттеушілердің дұрыстығын мойындауымыз керек деп есептейміз.

Венециандық комиссияның халықаралық құжаттарды қабылдау кезінде, жалпы мойындалған қағидаттар мен нормаларды ескере отырып, түрлі құжаттарды түсіндірме жүргізеді. Венеция Комиссиясы бірқатар елдерге қатысты мысалы, Венгрия, Армения, Әзірбайжан, Босния, Босния, Босния, Косово, Люксембург, Черногория, Молдова Республикасы, Сербия және Солтүстік Македония Республикасы бойынша қорытындылар қабылдады. Осы қорытындыларында, комиссия Омбудсменге кеңейтілген өкілеттіктер, нақты конституциялық-құқықтық негіздер, оның тәуелсіз, тиімді және бейтарап қызметі, оның ішінде иммунитетті режим және адами және қаржылық ресурстармен қамтамасыз ету керектігін атап өтеді. Төменде Венециялық комиссияның Қазақстанның омбудсмен институтына қатысты үш қорытындысы қарастырылған: 1) Венеция комиссиясының 71-ші жалпы отырысының тұжырымдамасы (Венеция, 1-2 маусым 2007 ж.); 2) «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» заң жобасы бойынша 2021 жылғы желтоқсанның тұжырымдамасы; 3) Венеция Комиссиясының 132-ші пленарлық отырысындағы (Венеция, 21-22 қазан, 2022 ж.) Венеция комиссиясының «Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заңының жобасы туралы тұжырымдамасы.

Бірінші тұжырымдама:

2006 жылы 25 желтоқсандағы хатта, Венециялық комиссиясының төрағасынан, ҚР-ң Адам құқықтары жөніндегі уәкілі Байқадамов мырза, Қазақстандағы омбудсмен институтын реформалауға және дамытуға қатысты кейбір мәселелер бойынша қорытынды сұрады. Еуропа Комиссиясымен Бірлескен бағдарламасы аясында Венеция комиссиясының құрамында Торфасон мен Коллиард мырзадан тұратын делегациясы Букиккио және Дюрр мырзаның сүйемелдеуімен 2007 жылғы 15 мамырда Астанада Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықтың басшысы Калюжный мырзамен кездесті. Бұл тұжырым, Петер Пакзолай мен Хортур Торфасонның түсініктемелері негізінде дайындалды және Венеция комиссиясының 71-ші жалпы отырысында мақұлданды (Венеция, 1-2 маусым 2007). Барлығы 6 сұрақ негізінде келесі ретпен түсіндіріледі [23]. Ескертулер Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 19 қыркүйектегі № 947 Жарлығымен бекітілген Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ережеде белгіленген, бірақ тұтастай Ережеге қолданылмайды, осы органға қатысты қолданыстағы заңнамалық нормаларды ескере отырып берілген:

1. Омбудсменді құрудың конституциялық-нормативтік негіздері.
2. Омбудсменнің Конституцияның нормаларын қадағалайтын органға адам құқықтары туралы заңнаманың конституцияға сәйкестігі туралы шешім қабылдау үшін жүгіну құқығы.
3. Омбудсменнің заң шығару бастамасы құқығы.
4. Омбудсменнің адам құқықтары саласындағы қолданыстағы заңнаманы және ратификацияланған шарттарды түсіндіру құқығы.
5. Мамандандырылған омбудсмен институттарын құру және қызметі.
6. Омбудсменнің қызметкерлері және аймақтық бөлімшелері қатысты болатын.

Екінші тұжырымдама:

ҚР Парламенті Сенаты төрағасының орынбасары Шакиров мырзаның 2021 жылғы 23 қыркүйектегі хатында, Венеция комиссиясына « Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілі туралы» заң жобасына (CDL-REF (2021) 087) тұжырымдама

дайындауды сұрады. 2021 жылғы 17- 18 қарашада баяндамашылар Кэролайн Мартин ханым және Сергей Кузнецов мырзамен бірге ҚР-ң Адам құқықтары жөніндегі уәкілі Азимова ханым, ҚР- ң Парламенті Сенаты төрағасының орынбасары Шакиров мырзамен және үкіметтік емес ұйымдардың өкілдерімен онлайн кездесулер өткізді. Бұл пікірде, заң жобасы омбудсмен институттарына қатысты қолданылатын халықаралық стандарттар тұрғысынан талданды. Тұжырымдама сұрау шеңберінде баяндамашылар, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс пен Бюджет Кодексі сияқты бірқатар мәтіндерге түзетулер жобаларын алды. Бұл түзетулер Омбудсмен туралы заң жобасын қабылдау әсер етуі мүмкін заңнаманы жетілдіруге бағытталған. Венеция комиссиясы 2021 жылғы желтоқсандағы Қазақстанның «Адам құқықтары жөніндегі уәкілі туралы» заң жобасы бойынша [24] пікірінде, омбудсмен институтын ел Конституциясына енгізудің маңыздылығын, сондай-ақ омбудсменді сайлау процесінің жариялылығы мен ашықтығы қажеттігін атап өтті. Сондай-ақ Омбудсменнің иммунитеті мен бюджеттік дербестігін нығайтуға және кеңейтуге ықпал етуге шақырды. Ұлттық құқық қорғау мекемесі ретінде Қазақстанның Адам құқықтары жөніндегі уәкілінің қызметін белгілейтін заң жобасы БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі ұлттық институттар жөніндегі Париж қағидаттары тұрғысынан талданды. Омбудсмен институтына В мәртебесі берілді [25]. Заң жобасы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мен оның өңірлердегі өкілдерінің мәртебесін реттейтін негізгі ережелерді айқындау арқылы адам және азаматтардың құқықтарын қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіру мақсатында дайындалған. Ол Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтын құрған Мемлекет басшысының 2002 жылғы 19 қыркүйектегі № 947 Жарлығын алмастыруға арналған. Қорытындылай келе, Венеция комиссиясы Адам құқықтары жөніндегі институтының болуын, оның өкілеттіліктерін және оны сайлау, қызметтен босату тәртібін Конституцияда бекітілуі ұсынды. Заң жобасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мақсатында Венеция комиссиясы төмендегі ұсыныстарды ұсынды:

- Омбудсменнің өкілеттіліктеріне сот жүйесіне қатысты құзыретті нақтылау және адам құқықтарын насихаттауды қосу;
- Омбудсменді сайлауға қатысты бос лауазымды жариялауды, тестілеуді және алдын ала іріктеуді, Парламенттің білікті көпшілік дауысымен сайлауды, өкілеттілік мерзімін ұзартуды, ашық және айқын іріктеу рәсімін қамтамасыз етуге;
- Омбудсменнің иммунитетіне қатысты функциональдық иммунитетті шектеу, қызметкер жұмыстан кеткеннен кейін де институт қызметкерлеріне функциональдық иммунитетті кеңейту, Парламенттің білікті көпшілік дауысымен иммунитеттен айыру мүмкіндігін қамтамасыз ету;
- Омбудсменнің өкілеттік мерзіміне қатысты, лауазымынан босату тәртібі ашық және айқын рәсімдерді қамтамасыз етуі жөніне бұл туралы шешімді Парламенттің білікті көпшілігі қабылдауы қажет;
- Омбудсменнің өзінің тергеу жүргізу саласындағы өкілеттегіне қатысты шектеулерді алып тастау;
- Институт бюджетіне қатысты бюджетті дербес басқаруды және омбудсменнің институтының алдағы жылға арналған бюджетін ұсынуын қамтамасыз ету;
- Институт қызметкерлеріне қатысты заңмен реттелетін жеке ерекше мәртебеге сәйкес санаттарға сәйкес өз қызметкерлерін жұмысқа қабылдау мүмкіндігін қамтамасыз етуге;

– жылдық есеп бойынша омбудсменнің Парламентке есеп беруін қамтамасыз ету.

2021 жылғы тұжырымдамасында, Венеция комиссиясы омбудсменнің юрисдикциясын жеке бапта немесе тарауда анықтау арқылы заң жобасының сапасын жақсартуды ұсынды. Конституциялық заң жобасында омбудсменнің құзыреті жаңа III тарауда көрсетіліп, шағымдарды қарау тәртібі жаңа IV тарауға көшірілді. Кейбір нақты баптар/тармақтар да қайта құрылымдалған. Венеция комиссиясы конституциялық заң жобасының құрылымындағы кейбір өзертүлерге қарамастан, омбудсменнің құзыреті мәтіннің әртүрлі бөліктерінде қарастырылуы жалғасып жатқанын атап өтеді.

Үшінші тұжырымдама

2022 жылғы 11 тамыздағы хатымен Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілі Эльвира Азимова ханым Венеция комиссиясының «Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілі туралы» (CDL-REF(2022)035) конституциялық заң жобасына, одан кейін 2022 жылғы 6 қазанда қайта қаралған редакциясына (CDL-REF(2022)044 пікірін сұрады. Бұл пікір [26] баяндамашылардың ескертулері мен онлайн отырыстардың нәтижелері негізінде дайындалды. Тұжырымдама жобасын Венеция комиссиясы өзінің 132-ші пленарлық отырысында (Венеция, 2022 ж. 21-22 қазан) қарады.

Конституциялық заң жобасын әзірлеу кезінде 2021 жылғы 29 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» қолданыстағы заңға бірінші пікірден бастап бірқатар ескертулер ескерілді. Жалпы алғанда, Комиссия Қазақстанның Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтының құқықтық негіздерін нығайту жөніндегі күш-жігерін құптады және осы заң жобасына қатысты бірқатар ұсыныстар енгізді. Қазақстандық Омбудсмен институтының өкілеттіктері 2022 жылғы 5 қарашада қабылданған Конституциялық заңмен реттеледі. Басқаша айтқанда, Қазақстан омбудсменіне сотқа осал топтарға қатысты адам құқықтарын қорғау туралы талабы етуге және Конституциялық сотқа жүгінуге құқылы. Омбудсмен конституциялық сотқа 2022 жылғы 5 маусымда республикалық референдум нәтижелері бойынша қабылданған конституциялық өзгерістер аясында шағымдануға құқылы. Сонымен қатар, комитеттердің, жұмыс топтарының және парламенттің екі палаталарының отырыстарына қатыса алады. 2022 жылғы реформа омбудсмен институттың мәртебесін көтеріп, оны соттар мен прокуратурамен бір қатарға қойды.

Қазақстанда «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық Заңның салыстырмалы түрде жақында қабылданғанына қарамастан, онда халықаралық стандарттарға сәйкес келмейтін бірқатар ережелер бар. Венециялық принциптер кандидаттарды іріктеу процедурасы бос орындар туралы ашық хабарландыруды қамтуы және әлеуетті кандидаттардың кең ауқымының қатысуы үшін ашық болуы керек деп ұсынады. Қазіргі қолданыстағы заңда, омбудсменді сайлау тәртібін белгілейтін нормалар көзделмеген. Мысалы, шетел тәжірбиесіне келетін болсақ, Түрік омбудсменін сайлау тәртібінің рәсімі 2012 жылғы «Омбудсмен туралы» Заңының 11 бабында баяндалған. Рәсімге сәйкес, бас омбудсмен немесе омбудсменнің қызметінің аяқталуы мерзімінен 15 күн бұрын институт тарапынан Түркия Жоғарғы Ұлттық Кеңесінің басшылығына хабарлайды. Басшылық бос жұмыс орны туралы жарнама береді. Комиссия үміткерлер арасынан үш үміткерді іріктеп, өтініш беру аяқталған мерзімнен бастап 15 күн ішінде Бас Ассамблеяға ұсыну үшін басшылыққа хабар береді. Бас Ассамблея хабар келген

күннен бастап 15 күн ішінде Бас омбудсменді сайлауға көшеді. Сайлау жасырын дауыс беру арқылы өтеді. Бас омбудсмен мүшелердің жалпы санының үштен екісінің көпшілік дауысымен сайланады. Омбудсменнің қызметі негізінен құқықтық салаға қатысты. Сондықтан оның өз өкілеттіктерін тиісті түрде жүзеге асыруы, оның ішінде заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізу, адам құқықтарының бұзылуы туралы арыздарды қарау, сотқа жүгіну үшін заң білімі болуы керек деп есептейміз. Қолданыстағы заң омбудсменге кандидатқа оның жұмысының тиімділігіне кері әсерін тигізетін мұндай талаптарды қоймайды. Осыған байланысты, омбудсмен кандидатурасының критерийлерінің бірі ретінде құқықтық білімнің болуын белгілеу қажет деп санаймыз. Бірқатар елдерде омбудсмен лауазымы үшін кәсіби талап заң білімінің (Дания), жоғары заң білімінің және адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы білімнің (Молдавия) болуы болып табылады. Кейбір елдердің заңнамасы жоғары заң білімі болуымен қатар, құқықтану саласындағы практикалық жұмыс тәжірибесін талап етеді. Венгрияда омбудсмен лауазымын атқару үшін заңгер мамандығы бойынша кемінде 10 жыл, ал Хорватияда 15 жылдан кем емес жұмыс тәжірибесі қажет. Румыния мен Словенияда омбудсмен конституциялық сот судьяларына, Исландия мен Норвегияда – Жоғарғы сот судьяларына қойылатын талаптарға сай болуы керек, яғни. біліктілігі өте жоғары заңгер болуы және заң саласында белгілі бір беделге ие болуы талап етіледі[27]. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің өкілеттік мерзімі заңмен бес жылға белгіленетінін айта кеткен жөн. Венециялық қағидаттарға сәйкес, омбудсменнің өкілеттік мерзімі, тағайындаушы органның өкілеттік мерзімімен бірдей болуы немес асып кетуі тиіс. Қазақстанда омбудсменді Президенттің ұсынуымен Сенат 5 жылға сайлайды, и Сенаттың өкілеттік мерзімі 6 жыл. Сондықтан бұл бөлімде Қазақстан Республикасының заңнамасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру қажет. Сонымен қатар, сот жүйелерінің барлық деңгейлерінде сараптамалық қорытынды беретін үшінші тарап ретінде сот процестеріне араласу мүмкіндігі омбудсмен институттары үшін қолжетімді негізгі практикалық құралдардың бірі ретінде қарастырылуы тиіс. Венециялық принциптердің 19-шы ережесінде: «Омбудсменнің тергеу нәтижесінде заңдар мен нормативтік актілердің немесе жалпы әкімшілік актілердің конституцияға қайшы екендігін дәлелдеуге құқығы бар. Сонымен қатар, омбудсмен сотта және сот отырыстарында сөз сөйлеуге құқылы», делінген. Қаржылық мәселелерге қатысты, Венециялық қағидаттар Париж қағидаттарында баяндалған, яғни институттың тиімді және толыққанды жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін қаржыландырумен қамтамасыз етуілуі тиіс (21-қағидат). Сондай-ақ омбудсменнің жоғары жалақысы мен тиісті зейнетақы өтемақысын қамтамасыз ету қажеттігін атап көрсетеді. Біздің ойымызша, омбудсмен институтының тиімді және жоғары сапалы қызметі үшін мемлекет бөлетін қаражат сомасымен байланысты. Мысалы, тәжірибелі персоналды жұмысқа алу және институтта жұмыс істейтін қызметкерлердің біліктілігін арттыруға ынталандыру сияқты. Қаржылық мәселелер бойынша, Венеция және Париж қағидаттарында атап өтілген. Сондай-ақ, жоғары жалақы төлеу және омбудсмен үшін тиісті зейнетақы төлемдерін қамтамасыз ету қажеттілігін атап көрсетеді.

Қорытынды

Венециялық принциптердің ең маңызды екпіні – тәуелсіз, бейтарап, ашық, әділ негізге негізделген омбудсмен механизмін құру. 2025 жылғы 20-31 қаңтардағы БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің қырық сегізінші сессиясының 5/1 және 16/21 ұлттық баяндамасына сәйкес, III тарауда қабылданған Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы Конституциялық заңның азаматтардың құқықтарын қорғау тиімділігін арттырғаны атап өтілген. Сонымен қатар, заңды қабылдау кезінде Венеция комиссиясының ұсынымдарының 50%-дан астамы ескерілді (қорытынды жобасындағы 27 ұсынымның 14-і) [28]. Қазақстан Омбудсменінің 2023 жылға арналған жыл сайынғы баяндамасынан [29], Адам құқықтары жөніндегі ұлттық институттардың жаһандық альянсында «А» аккредиттеу мәртебесін алу үшін жұмыс бастағанын мәлімдеді. Бұл дегеніміз, Адам құқықтары жөніндегі ұлттық институттардың Жаһандық альянсының рәсім ежелелері негізінде, БҰҰ Бас Ассамблеясы (48\134 қарар) қабылдаған ұлттық институттардың мәртебесіне қатысты қағидаттарға (Париж қағидаттары) ұлттық құқық қорғау институттарының сәйкестігін көрсетеді. Жалпы, Қазақстан адам құқықтарын қорғау стандарттарын ұлғайту үшін жүйелі және дәйекті саясат жүргізеді. Бұған оның әмбебап халықаралық шарттар мен конгрестерге қатысуы дәлел бола алады. Алайда, бұл салада халықаралық стандарттарды іске асыру процесінде жанжалдар, құқықтық реттеудегі кемшіліктер ұлттық деңгейде туындайды. Адам құқықтарын насихаттаудағы және қамтамасыз етудегі ең маңызды нәрсе - бұл уақтылы әрекет ету және мемлекеттің анықталған қателіктерді түзетуге дайындығы. Қорытындылай келе, Венеция комиссиясының қорытындылары, заң саласындағы зерттеулер, заңгерлік зерттеулерді қалыптастыру арқылы іс-әрекеттері еуропалық стандарттарға, жалпыға бірдей танылған, халықаралық құқық қағидаттары мен нормаларына сәйкес баға жетпес үлес қосатынын атап өткіміз келеді. Комиссия сарапшыларының ұсыныстары көптеген мемлекеттерде дамыған заңнамалық базаны құруға көмектеседі. Консультативтік сипатқа қарамастан, Комиссия, сөзсіз, халықаралық ауқымдағы демократиялық жүйені ілгерілейтін негізгі органдардың бірі болып табылады. Сонымен бірге, Комиссияның жетістіктері демократиялық құқықтық мемлекет стандарттарын құру және заманауи демократиялық мемлекеттердің жұмысын зерттеу үшін де өте пайдалы.

Авторлардың қосқан үлесі

Аширбекова А.Б., аннотация, кіріспе, әдістеме, қорытынды, нәтиже және талқылау бөлім-дерін дайындады.

Бұғыбай Д.Б., хат-хабар авторы, түйінді сөздер, нәтиже және талқылау бөлімдерін әзірледі.

Тапакова В.Б., әдебиеттер тізімін, транслитерацияны және авторлар туралы деректерді қамтамасыз етті.

Әдебиеттер тізімі

1. European Commssioner for Democrcy through Law (Venice Commission) Resolution Res (2002) 3 adopting the revised Statue of the European Commissioner for Democrace through: Сілтеме арқылы

қол жетімді: [https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL\(2002\)027-e](https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL(2002)027-e) (өтініш берген күні: 15.03.2025).

2. Individual members of Venice Commssion: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.venice.coe.int/WebForms/members/countries.aspx?lang=RU>(өтініш берген күні: 15.03.2025).

3. Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия) принципы защиты и укрепления института омбудсмена (Венецианские приципы) Приняты Венецианской комиссией на 118-й пленарной сессии (г. Венеция, 15-16 марта 2019 года: Сілтеме арқылы қол жетімді: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)005-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)005-rus) (өтініш берген күні: 15.03.2025)

4. Еуропа Кеңесінің Парламенттік Ассамблеясында Қазақстандағы конституциялық референдумдарын қорытындылары бойынша қарар: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/393669?lang=kk> (өтініш берген күні: 15.03.2025).

5. «Еуропа Кеңесінің 2019-2022 жылдарға арналған Қазақстанмен көршілес ынтымақтастықтың басым бағыттары» атты жаңа бағдарламасы: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.ar.egemen.kz/article/186385-%E2%80%8Bqazaqstan-men-europa-kenhesi-yntymaqtastyqty-nyghaytudynhdganha-kezenhin-tal> (өтініш берген күні: 15.03.2025).

6. 2012 жылғы 13 наурыз № 283, Құқық арқылы демократия үшін Еуропалық Комиссиядағы Қазақстан Республикасының мүшелігі туралы қаулысы: Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/upload/files/283_1331887829064.pdf (өтініш берген күні: 15.03.2025).

7. Reif, L.C. (2020) The Ombudsman, Good Governance and the International Human Rights System, p.125.

8. Қазақстан республикасы Президентінің 2002 жылғы 19 қыркүйектегі № 947 Жарлығына өзгерістер енгізу туралы : Сілтеме арқылы қол жетімді: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U060000168_(өтініш берген күні: 16.03.2025).

9. О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 16 марта 2022 года «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации»: Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/ru/o-merah-po-realizacii-poslaniya-glavy-gosudarstva-narodu-kazahstana-ot-16-marta-2022-goda-novyuy-kazahstan-put-obnovleniya-i-modernizacii-292959_(өтініш берген күні: 16.03.2025).

10. Башимов, М.С. (2006) Институт омбудсмена как инструмент защиты прав и свобод человека// Вестник КазНУ. Серия: Международные отношения и международное право.- № 2,- стр. 105.

11. Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы 2021 жылғы 29 желтоқсандағы № 154 – VII Заңы: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000090> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

12. 2022 жылы 5 қарашада «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Конституциялық заңы: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000154> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

13. Мухитдинов Е.Н. (2009) Правовые основы формирования и функционирования института омбудсмена (уполномоченного по правам человека) в Казахстане и за рубежом: международно-правовые аспекты: Дисс. Работа на соискание академической степени доктора философии (PhD).

14. Декларация Тысячелетия ООН от 8 сентября 2000 года: Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (өтініш берген күні: 16.03.2025)

15.Об учреждении должности Верховного Комиссара ООН: Сілтеме арқылы қол жетімді: [https://docs.un.org/ru/A/RES/2437\(XXIII\)](https://docs.un.org/ru/A/RES/2437(XXIII)) (өтініш берген күні: 16.03.2025) .

16. 82-е пленарное заседание ООН. 13 декабря 1978 года 33/46. О Национальных учреждениях, занимающиеся поощрением и защитой прав человека: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://docs.un.org/ru/A/RES/33/46> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

17. Венская Декларация и Программа действий от 25 июня 1993 года: Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml (өтініш берген күні: 16.03.2025).

18. Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия) принципы защиты и укрепления института омбудсмена (Венецианские принципы) Приняты Венецианской комиссией на 118-й пленарной сессии (г. Венеция, 15-16 марта 2019 года: Сілтеме арқылы қол жетімді: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)005-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)005-rus) (өтініш берген күні: 16.03.2025).

19. Парламентская Ассамблея Совета Европы от 30 сентября – 4 октября 2019 года: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://rm.coe.int/adoptedtexts-oct-19-ru/168098b122> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

20. Саидов Ф.З. (2022). Конституционно-правовой статус омбудсменов в зарубежных странах. \ Труды Академия Управления МВД России. - № 2. - стр. 28.

21. Каширкина, А.А. (2022). Отражение общепризнанных принципов и норм международного права в заключениях Венецианской комиссии. \ Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. Т. 18.,- № 4.- стр. 113.

22. Reif, L.C. (2020). The Ombudsman. // Good Governance and the International Human Rights System Journal. p. 125.

23. European Commissioner for Democracy through Law (Venice Commission) Opinion on the possible reform of the Ombudsman Institution in Kazakhstan Adopted by the Venice Commission at its 71st Plenary Session (Venice, 1-2 June 2007) on the basis of comments by Mr Peter PACZOLAY (Member, Hungary) Mr Hjörtur TORFASON (Member, Iceland): Сілтеме арқылы қол жетімді: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)020-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)020-e) (өтініш берген күні: 16.03.2025).

24. European Commissioner for Democracy through Law (Venice Commission) Draft on the Law “On the commissioner for human rights” in Kazakhstan, Strasbourg, 26 November 2021: Сілтеме арқылы қол жетімді: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2021\)051-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2021)051-e) (өтініш берген күні: 16.03.2025).

25. United Nations, General Assembly, Principles relating to the status of national institutions (Paris Principles), adopted by General Assembly resolution 48/134 of 20 December 1993: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/statusofnationalinstitutions.aspx>. (өтініш берген күні: 16.03.2025).

26. Дроздова А.М. (2016). Институт парламентского Уполномоченного по правам человека: учеб. пособие. Рязань: Концепция. 155 с.

27. Грудинин Н.С. (2017). Конституционные основы деятельности омбудсмена в Российской Федерации и зарубежных странах: сравнительно-правовой анализ. \ Юридическая наука и правоохранительная практика. - № 4(42). – 182 стр.

28. Human Rights Council Working Group on the Universal Periodic Review Forty-eighth session 20–31 January 2025 National report submitted pursuant to Human Rights Council resolutions 5/1 and 16/21* Kazakhstan: Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://docs.un.org/en/A/HRC/WG.6/48/KAZ/1> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

29. Report for 2023 activities of Human Rights Ombudsman in Republic of Kazakhstan : Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman/documents/details/649896?lang=en> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

А.Б. Аширбекова^{*1}, Д.Б. Бұғыбай², В.Б. Тапакова³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

²Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

³Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем,
Уральск, Казахстан

(e-mail: ¹ainur.ashirbekova@ayu.edu.kz, ²bugibaid@mail.ru, ³tapakova_vilora83@mail.ru)

Венецианская комиссия: вклад в развитие института омбудсмена в Казахстане

Аннотация: Целью статьи является анализ вклада Европейской комиссии за демократию через право Совета Европы (Венецианской Комиссии) в развитие института омбудсмена в Казахстане. В этой связи были изучены три заключения Венецианской комиссии относительно института омбудсмена в Казахстане, такие как: 1099\2022 -Заключение по проекту Конституционного закона «Об уполномоченном по правам человека»; 1056/2021 - Заключение по проекту закона «Об Уполномоченном по правам человека»; CDL-AD (2007)020 Заключение о возможной реформе института омбудсмена в Казахстане. Кроме того, в статье изложены роль и направления Венецианской комиссии по развитию демократических институтов. Наряду с этим описывается история вступления Казахстана в Европейскую комиссию за демократию через право и перечень соглашений между Советом Европы и Казахстаном. Также был изучен действующий Конституционный закон «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан» от 5 ноября 2022 года на предмет соответствия данным заключениям Венецианской комиссии. В результате научной работы были внесены предложения в нормы Конституционного закона «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан».

Ключевые слова: институт омбудсмена, Венецианская комиссия, конституция, демократические институты, защита прав человека, верховенство права, принципы, международный стандарт, сотрудничество, правовая помощь.

A. Ashirbekova^{*1}, D. Bugibay², V. Tapakova³

¹Akhmet Yassawi international kazakh-turkish university, Turkestan, Kazakhstan, Turkestan, Kazakhstan

²Caspian State university of technologies and engineering named after Sh. Yesenov, Aktau, Kazakhstan

³University of innovative and telecommunications systems of Kazakhstan, Uralsk, Kazakhstan

(e-mail: ¹ainur.ashirbekova@ayu.edu.kz, ²bugibaid@mail.ru, ³tapakova_vilora83@mail.ru)

Venice Commission: contribution to the development of the ombudsman institution in Kazakhstan

Abstract: The purpose of the article is to analyze the contribution of the European Commission for Democracy through Law of the Council of Europe (Venice Commission) to the development of the ombudsman institution in Kazakhstan. In this regard, three opinions of the Venice Commission concerning the ombudsman institution in Kazakhstan were studied such as: 1099\2022 – Opinion on the draft constitutional law “On the Commissioner for the Human Rights”; 1056\2021- Opinion on the draft law “On the Commissioner for Human Rights” ; CDL-AD (2007)020 Opinion on a possible reform

of the ombudsman institution in Kazakhstan. In addition, the article outlines the role and directions of the Venice Commission for the development of democratic institutions. Along with this, the history of Kazakhstan's accession to the European Commission for Democracy through Law and the list of agreements between the Council of Europe and Kazakhstan are described. Also, the current Constitutional Law "On the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan" dated November 5, 2022 was studied for compliance with these opinions from the Venice Commission. As a result of the scientific work, some proposals were made to the norms of the Constitutional Law "On the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan"

Keywords: ombudsman institution, Venice Commission, constitution, democratic institutions, protection of human rights, rule of law, principles, international standard, cooperation, legal assistance.

References

1. European Commissioner for Democracy through Law (Venice Commission) Resolution Res (2002) 3 adopting the revised Statute of the European Commissioner for Democracy through: Silteme арқылы қол жетімді: [https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL\(2002\)027-e](https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL(2002)027-e) (өтініш берген күні: 15.03.2025)
2. Individual members of Venice Commission: Silteme арқылы қол жетімді: <https://www.venice.coe.int/WebForms/members/countries.aspx?lang=RU> (өтініш берген күні: 15.03.2025).
3. Evropeyskaya Komissiya za demokratyu zherez pravo (Venesyatskaya Komissiya) prinsipi zashiti i ukreplaenya instituta ombusmena (Venetsyanskiye prinsipi) Prinatyti Venetsyanskoy Komissiyei na 188-I plenarnoy sessiyi (g.Vena. 15-16 marta 2019 goda: Silteme арқылы қол жетімді: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)005-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)005-rus) (өтініш берген күні: 15.03.2025)
4. Europa Kenesinin Parlamenttik Assableyasında Kazakhstandagi konstitutsyalik referendumalrini koritindilari boyınsha karar: Silteme арқылы қол жетімді: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/393669?lang=kk> (өтініш берген күні: 15.03.2025)
5. Europa Kensinin 2019-2022 jildarga arналған Kazakhstanmen korshiles intimaktastiktin basım bagıttarı attıjana bagdarlaması: Silteme арқылы қол жетімді: <https://www.ar.egemen.kz/article/186385-%E2%80%8Bqazaqstan-men-europa-kenhesi-yntymaqtastyqty-nyghaytudynh-dganha-kezenhin-tal> (өтініш берген күні: 15.03.2025)
6. 2012 jilgi 13 naurız № 283, Hukuk arkili demokratiya ushun Europalik Komissiyadagi Kazakhstan Respublikasinin musheligi turali kauli: Silteme арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/upload/files/283_1331887829064.pdf (өтініш берген күні: 15.03.2025)
7. Reif, L.C. (2020) The Ombudsman, Good Governance and the International Human Rights System, p.125, - [in English].
8. Kazakhshtan Respublikasinin Prezidentinin 2002 jilgi 19 kirkuyek № 947 Jarligina ozger'ster engizu turali: Silteme арқылы қол жетімді: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U060000168_ (өтініш берген күні: 15.03.2025)
9. O merah po realizatsiyi Poslanaya Glavi gosudartstva narodu Kazakhstana ot 16 marta 2022 goda: "Noviy kazakhstan: put obnovleniya i modernizatsiyi: Silteme арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/ru/o-merah-po-realizacii-poslaniya-glavy-gosudarstva-narodu-kazakhstan-ot-16-marta-2022-goda-novyy-kazahstan-put-obnovleniya-i-modernizacii-292959_ (өтініш берген күні: 16.03.2025)

10. Bashimov, M.C. (2006) Institut ombudsmena kak instrument zashiti prav i svobod sheloveka.// Vestnik KazNU, serya: Mejdunarodniye otnosheniy i mejdunarodnoe.- № 2., -p. 105. [in Russian].
11. Kazakhstan Respublikasinin Adam hukuktari jonindegi uakil turali 2021 jilgi 29 jeltoksandagi № 154 – VII Zani: Silteme arkyly qol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000090> (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
12. 2022 jili 5 karashada «Adan hukuktari jonindegi uakil turali» Konstitutsyalik Zani: Silteme arkyly qol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000154> (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
13. Muhitdinov E.N. (2009) Praovoiye osnovi formirovaniya i funktsyonirovaniya instituta ombudsmena (Upolnomoshennogo po pravam sheloveka) v Kazakhstane i za rubejom: mejdunarodniye praovoiye aspekti. Diss. Rabota na soiskaniye akademiysheskoi stepeni doktora filosofii (PhD). [in Russian].
14. Deklartsiya Tisyasheletiyе OON ot 8 sentyabrya 2000 goda: Silteme arkyly qol zhetimdi: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
15. Ob ushrejdeniyi doljnosti Verhovnogo Komissara OON: Silteme arkyly qol zhetimdi: [https://docs.un.org/ru/A/RES/2437\(XXIII\)](https://docs.un.org/ru/A/RES/2437(XXIII)) (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
16. 82-e plenarnoye zasedaniye OON. 13 dekabrya 1978 goda. O Natsyonalnih ushrejdenyah, zanimayuesya pooshriyeniye zashitoй prav sheloveka: Silteme arkyly qol zhetimdi: <https://docs.un.org/ru/A/RES/33/46> (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
17. Venskaya Deklartsiya i Programma deystviyi ot 25 yunya 1993 goda: Silteme arkyly qol zhetimdi: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
18. Evropeyskaya Komissiya za demokratyu zherez pravo (Venetsyatskaya Komissiya) prinsipi zashiti i ukreplaeniya instituta ombusmena (Venetsyanskiye prinsipi) Prinatyti Venetsyanskoy Komissiyei na 188-I plenarnoy sessiyi (g.Vena. 15-16 marta 2019 goda: Silteme arkyly qol zhetimdi: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)005-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)005-rus) (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
19. Parlamentskaya Asaambleya Soveti Evropi ot 30 sentyabra – 4 oktyabrya 2019 goda: Silteme arkyly qol zhetimdi: <https://rm.coe.int/adoptedtexts-oct-19-ru/168098b122> (etinish bergen kyni: 16.03.2025)
20. Saidov, F.Z. (2022), Konstotutsiyinno-pravovoy status ombudsmenov v zarubejnih staranah. \\ Trudi Akademiyi Upravleniya MVD Rossii, -# 4, - str 28. [in Russian].
21. Kashkarina, A.A. (2022) Otrajeniye obshepriznannaih principov I norm mejdunarodnogo prava v zaklushenyah Venezyanskoi komissii. //Journal zarubejnogo zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniya.T. 18.,-# 4 , -str. 113 . [in Russian].
22. Reif, L.C. (2020). The Ombudsman.// Good Governance and the International Human Rights System Journal. p. 125.
23. European Commssioner for Democrcy through Law (Venice Commission) Opinion on the possible reform of the Ombudsman Institution in Kazakhstan Adopted by the Venice Commission at its 71st Plenary Session (Venice, 1-2 June 2007) on the basis of comments by Mr Peter PACZOLAY (Member, Hungary) Mr Hjörtur TORFASON (Member, Iceland): Silteme arkyly qol zhetimdi: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2021\)051-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2021)051-e)(etinish bergen kyni: 16.03.2025)
24. European Commssioner for Democrcy through Law (Venice Commission) Draft on the Law “On the commssioner for human rights” in Kazakhstan, Strasbourg, 26 November 2021: Silteme arkyly qol zhetimdi: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2021\)051-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2021)051-e) (etinish bergen kyni: 16.03.2025)

25. United Nations, General Assembly, Principles relating to the status of national institutions (Paris Principles), adopted by General Assembly resolution 48/134 of 20 December 1993: Silteme арқылы қол жетімді: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/statusofnationalinstitutions.asp>. (өтініш берген күні: 16.03.2025)

26. Drozdova, A.M. (2016). Instiut Parlamentskogo Upolnomoshennogo po pravam sheloveka: usheb. Posobiye. Rayazan. p. 155 [in Russian].

27. Grudin N.C. (2017). Konstitutsyonniye osnovi deyatelnosti ombudsmana v Rosiyiskoy Feredatsiyi I zarubejnih stranah: sravnitelno-pravovoy analiz. Yuridicheskaya nauka I pravohranitelnaya praktika. 4(42). – 182 str. [in Russian].

28. Human Rights Council Working Group on the Universal Periodic Review Forty-eighth session 20–31 January 2025 National report submitted pursuant to Human Rights Council resolutions 5/1 and 16/21 Kazakhstan: Silteme арқылы қол жетімді: <https://docs.un.org/en/A/HRC/WG.6/48/KAZ/1> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

29. Report for 2023 activities of Human Rights Ombudsman in Republic of Kazakhstan: Silteme арқылы қол жетімді: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman/documents/details/649896?lang=en> (өтініш берген күні: 16.03.2025).

Сведения об авторах:

Аширбекова А.Б. – докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ – түрік университеті, Б.Саттарханов даңғылы, 29, 161200, Түркістан, Қазақстан

Бұғыбай Д.Б. – Заң ғылымдарының кандидаты, Ш.Есенова атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, микрорайон 32, 130000, Ақтау, Қазақстан

Тапакова В.Б. – PhD, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, М.Маметова 81, 090000, Орал, Қазақстан

Аширбекова А.Б. – докторант в Международном казахско-турецком университете имени Х.А. Ясави, проспект Б.Саттарханова, 29, 161200, Туркестан, Казахстан

Бұғыбай Д.Б. – Кандидат юридических наук, Каспийский Государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, микрорайон 32, 130000, Актау, Казахстан

Тапакова В.Б. – PhD, Казахстанский Университет инновационных и телекоммуникационных систем, М.Маметовой 81, 090000, Уральск, Казахстан

Ashirbekova A. – Doctoral at the Akhmet Yassawi International kazakh - turkish University, B.Sattarkhanov Avenue 29, 161200, Turkestan, Kazakhstan

Bugybay D. – Candidate of Law sciences at Caspian state University of technologies and engineering named after Sh.Yesenov, 32 mikroregion, 130000, Aktau, Kazakhstan

Tapakova V. – PhD doctor of Law at University of innovative and telecommunications systems of Kazakhstan, M. Mametova 81, 090000, Uralsk, Kazakhstan

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Конституциялық құқық. Әкімшілік құқық /Constitutional law.
Administrative law/ Конституционное право. Административное право**

МРНТИ 10.15.59

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-60-78>

Научная статья

**Вопросы законодательной реализации конституционного права
граждан на охрану здоровья в Республике Казахстан**

М.Н. Тажиева¹, А.Ш. Муталыпова¹, Ш.Ш. Орманова²

¹Казахстанско-Американский Свободный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(e-mail: ¹tazhieva.marzhan@yandex.ru, ¹ojan-12@mail.ru, ²kmeyram@mail.ru)

Аннотация: Право на охрану здоровья являясь одним из конституционных прав граждан Казахстана составляет основу для пользования другими правами социального, экономического, политического и культурного характера. В предложенной исследовательской статье изучено право на охрану здоровья в контексте других конституционных прав, авторы подчеркнули его ключевое значение для обеспечения государством реализации иных прав. В работе детально обоснована роль данного права, которая заключается в его взаимодействии и соотношении с другими конституционными правами социального, экономического и политического характера.

В качестве методов использованы структурный, логический и диалектический методы для изучения норм казахстанского законодательства в области регулирования права на охрану здоровья. Для составления теоретической основы так же были изучены нормы международных актов, учебные материалы, научные труды, материалы международных организаций.

Авторы подчеркивают необходимость направления уполномоченными субъектами государственной власти соответствующего обращения в Конституционный Суд Республики Казахстан для разработки официального толкования положений статьи 29 Конституции Казахстана и нормативно-правового разъяснения смысла и содержания конституционных норм, которые призваны регулировать сферу охраны здоровья, в которую входят система здравоохранения и оказание медицинской помощи населению.

Ключевые слова: конституционные права граждан, социальные обязательства государства, право на охрану здоровья, социальные права, право на медицинскую помощь.

Поступила: 02.02.2025. Одобрена: 12.02.2025. Доступна онлайн: 30.06.2025

Введение

Право на охрану здоровья это право и в то же время важное условие, соблюдение которого позволяет человеку пользоваться полным спектром своих прав. Здоровье человека, его хорошее физическое и психическое состояние являясь самой дорогой ценностью, определяет качество его жизни. Высокий уровень здоровья считается индикатором благополучия и позволяет личности достигать намеченных целей, реализовывать свой личностный потенциал, проживая полноценную, счастливую жизнь, пользуясь всеми своими правами. В независимости от возраста, пола, уровня экономического благополучия и этнической принадлежности, здоровье является главным и необходимым достоянием, благодаря которому человек выполняет социальные, экономические, политические и другие функции. Право на здоровье представляет основу для улучшения общего благосостояния и повышения благополучия человека и общества.

Пандемия коронавируса стала крупнейшим вызовом для всех обществ за последние десятилетия, во время которой право на здоровье было значительно ограничено, а это обозначило несостоятельность многих систем здравоохранения обеспечивать должное медицинское обслуживание во время вспышек подобных инфекционных заболеваний, подвергая различным угрозам здоровье и жизни людей [1]. Поэтому совершенствование национальных систем здравоохранения в том числе путем развития норм соответствующего законодательства – необходимый шаг, для предотвращения нарушения права на охрану здоровья на случай возникновения новых угроз и вызовов в будущем.

В соответствии с принципами Организации объединенных наций (ООН) и принятых в рамках ее работы Целей устойчивого развития (ЦУР) в 2015 году, основными акторами призванными нести обязательство по уважению, защите, обеспечению права на охрану здоровья являются государства [2]. Третья цель ЦУР связана с достижением хорошего уровня здоровья для представителей всех возрастов [3]. Данная цель, будучи частью новой мировой политической повестки, нацеливает государства предпринять важные шаги по устранению структурных причин и факторов, которые препятствуют индивидуальным и коллективным усилиям достижению всеобщих прав на здоровье, с помощью внедрения реформ экономических и политических систем.

ЦУР особенно актуализировало комплексность данного права. По информации Специального докладчика ООН для достижения и сохранения здоровья необходимо предоставить целый ряд условий, которые подразумевают обеспечение различного вида прав, напрямую не связанных с проблемами сферы здравоохранения. В этом смысле особую актуальность приобретает доступ к безопасным продуктам питания и продовольствию, наличие адекватных жилищных условий, условия труда, не оказывающие вредное воздействие на организм человека, проживание в здоровой окружающей среде, обеспечение информационными и образовательными ресурсами о здоровье, где особое внимание нужно обратить на знания и информацию о сексуальном и репродуктивном здоровье [4].

Таким образом, изучение и теоретизация проблем комплексности всех прав гарантированных конституциями государств приобретает новый смысл в контексте

достижения общемировых целей по развитию в рамках национальных стратегий каждой страны.

Одним из главных факторов совершенствования социальной сферы государства является обеспечение права на охрану здоровья. Уровнем здоровья населения измеряется эффективность социального роста. Прогрессивное развитие нации, ее благополучие определяет то, насколько продуманы пути разрешения данного вопроса [5].

Цель исследовательской статьи – установление взаимосвязи права на охрану здоровья с правами граждан, гарантированными Конституцией Казахстана, проблемы здравоохранения которыми не регулируются на прямую. Для достижения обозначенной цели авторы поставили задачи изучить суть соответствующих норм Основного закона, выяснить характер данных норм, выяснить роль государства в обеспечении данного права, определить степень распространения данного права на лиц, не являющихся гражданами Казахстана, изучить с какими другими конституционными правами сопряжено данное право, проанализировать какие практические шаги должны быть приняты для дальнейшего комплексного развития отечественного законодательства в сфере здравоохранения.

Изучая степень разработанности этой проблемы, можно увидеть, что она не вызывала исследовательского интереса со стороны отечественных авторов. Казахские ученые не проводили полного фундаментального изучения этой темы. Фрагментарный анализ, посвященный праву на охрану здоровья касается отдельных вопросов обеспечения данного права: проблемы реализации конституционного права на охрану здоровья (А.Н. Сагиндикова, Ж.У. Тлембаева, И.Ж. Алиева, Ж.И. Ибрагимов, А.А. Даулетханова, А.Б. Нурмагамбетова, М.А. Амирова, М.В. Горемыкина); роль международных конвенций в деле обеспечения рассматриваемым правом (А.С. Жаппарова), проблемы фундаментального осмысления и прикладного использования права на охрану здоровья (Ф.Г. Ибрагимов, Н.К. Баймурзаева); проблемы ответственности за нарушения данного права (С.М. Шунаева, А.С. Жаппарова), вопросы о возникших правовых вызовах при цифровизации сферы здравоохранения (З. Арынова, З. Нураглиева, М.У. Байешова, Р.С. Макашева, Н. Пуртова, А.А. Караева).

Изучение вопросов права на охрану здоровья в системе всех конституционных прав нашли свое отражение в научных трудах следующих зарубежных авторов: Andra le Roux-Kemp I. V. Kaduha, Paulius Čelkis, Alan S. Gutterman A. N. Bobkova, J. Tobin.

В российской правовой науке фундаментальный анализ значения конституционного права на охрану здоровья сделан в диссертационных исследованиях И.А. Колодей, А.А. Белоусовой, С.В. Нечева, Е.И. Ращупкиной

Таким образом, неполнота комплексных научных изысканий в Республике Казахстан по проблемам права на охрану здоровья в сочетании со всеми конституционными правами граждан и чрезвычайная значимость обеспечения данного права в целях реализации Основного закона, законодательства в области здравоохранения, поручений Президента Республики Казахстан, программных документов, Цели 3 устойчивого развития является основанием для рассмотрения данной темы.

Авторы считают, что выводы данной работы полезны для обучающихся медицинских вузов; для исследователей чей научный интерес лежит в сфере права, медицины, социологии и других направлений науки для дальнейшей теоретизации проблем права

на охрану здоровья. предполагается, также рекомендации авторов могут стать основой для законодательных актов в области регулирования сферы здравоохранения. Выводы имеют практическое значение для деятельности профильного министерства и других институтов политической власти, в правоприменительной практике и следственной работе.

Методология

Исследование проведено на основе анализа норм Конституции Республики Казахстан, законодательства и изучения научно-правовых материалов путем системно-структурного, логического и диалектического методов исследования. В рамках данной работы основной информацией для изучения являлись нормативные правовые акты Республики Казахстан, монографии, диссертации, учебные материалы, сведения Организации Объединенных Наций и ее подразделений, и другие научные труды были осмыслены и использованы в качестве теоретической основы данной работы.

Обсуждение и результаты

Для полноценной жизни людей и эффективного выстраивания общественного здоровья необходимо признание ответственности за здоровье нации со стороны государства, которое инициирует соответствующую политику для выполнения целей и задач, связанных со здоровьем населения в стране и систем здравоохранения, функционирующих в интересах граждан. Когда данное обязательство отражается в Конституции государства, это означает что оно включило его в ряд своих первоочередных функций [6]. Рассматриваемое право, являясь важнейшим компонентом конституционных прав граждан Казахстана, включает в себя многие отрасли права, что делает его исключительным объектом исследования, поскольку изучение его сути затрагивает осмысление конституционных прав, которые на прямую не связаны с правом гражданина на охрану его здоровья.

Здоровье человека, основывается на множестве социальных, политических и экономических детерминантах и тесно связано с правом на жизнь, имея самые наивысшие возможные показатели здоровья, которые могут быть достигнуты человеком в конкретных условиях, в которых он находится [7]. Данное право всех народов закреплено в Уставе Всемирной организации здравоохранения и других международных актах, которые подписали государства и взяли на себя обязанность разрабатывать и осуществлять применение соответствующего законодательства, гарантирующего всеобщий доступ к медицинским услугам и эффективной системе здравоохранения [8]. Присоединившись к международным договорам правительства признают связь права на охрану здоровья с другими правами, как право на образование, участие, питание, жилище, труд [8]. По этой причине комплексное рассмотрение права на охрану здоровья позволяет выявить взаимообусловленность различных видов прав, закрепленных в Основном Законе страны. Так, при помощи конституционного регулирования в государствах приняты основные нормы, которые регулируют процесс развития общества, предоставляя надлежащий уровень учета и защиты интересов граждан, применяя для

этого внутренние средства защиты и обеспечения прав [9]. Однако, в настоящем времени в мире есть ряд государств, где право на охрану здоровья не продекларировано в Основном законе, что порождает такие социальные проблемы как: низкий уровень заработной платы медицинских работников, сокращение больничных коек в государственных медицинских учреждениях, сокращение образовательных учреждений для подготовки медицинских работников [10]. К примеру, в США, Конституция которых не гарантирует рассматриваемое право, сталкиваются со значительными трудностями в обеспечении граждан качественной и доступной системой общественного здравоохранения из-за своей конституционной структуры и акцента на индивидуализме [11].

Для современного государства огромное значение имеет усиление значимости прав в области охраны здоровья в качестве конституционного права, поскольку оно касается подотчетности государства, защиты человеческого достоинства, усиления мер реагирования общественного здравоохранения и содействия эффективной реализации социальной политики в сфере здравоохранения. Эти факторы в совокупности способствуют более здоровому и справедливому обществу [6]. В случае Республики Казахстан, в стране для предоставления гражданам медицинской помощи при ухудшении состояния их здоровья, поддержания и укрепления их физиологического состояния и ментального здоровья, содействия активному долголетию предусмотрено проведение различных мероприятий политического, социального, экономического правового, санитарно-гигиенического и противоэпидемиологического толка. Данная система шагов нацелена на обеспечение права на охрану здоровья [12].

Коллектив отечественных и зарубежных правоведов и юристов-практиков, непосредственно вовлеченных в процесс объективизации ценностей Основного закона, поддерживают идею о центральной роли государства в вопросах здравоохранения. Обеспечение права на охрану здоровья – прямая функция государственной власти. Власть данную свою функцию материализует мощным комплексом мер. Государственная политика по данному вопросу покрывает разнообразные шаги, которые кроме законодательного регулирования несут в себе предоставление экономических основ для развития сферы здравоохранения, теоретическую поддержку со стороны научного сообщества, содействие повышению сознания и осведомленности граждан о ведении здорового образа жизни, создание соответствующих социальных условий, гарантирование доступа к качественной медицине граждан на равных условиях. Кроме того, государство заботится о разделении ответственности государственных институтов, индивида и работодателя за здоровье народа [13]. Современные реалии наталкивают авторов на заключение о том, что указанный учеными перечень не исчерпывающий, с возникновением новых вызовов и рисков для здоровья нации ряд обязанностей государства может быть значительно расширен.

Связующую роль государства в вопросах здоровья целых наций подчеркивают международные договоры. Международная политическая и правовая среда, в которой развиваются все государства, содержит целый пласт принципов и правил, которые содержатся в международных документах в сфере прав человека и являются источниками национального права, на основе которых образуется национальное законодательство. Основная часть таких международных конвенций и других международных актов подписана Казахстаном. В трудах А.С. Жаппаровой [14] подчеркнута роль Всеобщей

декларации прав человека 1948г., которая являясь первым международным соглашением, закрепившим права и свободы человека представителями всех географических регионов мира и различных правовых систем. Данный документ призывает правительства к гарантии человеку в содействии со стороны государства к созданию им для себя условий, необходимых поддерживать здоровье как свое, так и членов своей семьи. В тексте Декларации сказано, что человек достоин обладать необходимыми «инструментами» достижения здоровья, начиная от поддержки со стороны государства в виде социального обеспечения при наступлении безработицы, инвалидности, старости и других обстоятельств, приведших к невозможности материального заработка и заканчивая вещами такими как пища, одежда, жилищные условия, медицинское обслуживание, необходимые прежде всего для поддержания физического и психического состояния (ст. 25 Всеобщей декларации прав человека) [15].

Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (МПЭСКП) тоже играет огромную роль в установлении международных стандартов здоровья (ст. 12 МПЭСКП) [16]. Стороны ратифицировавшие нормы Пакта сделали прогрессивные шаги на пути признания права человека располагать высокими показателями здоровья и принятия на себя бремени по имплементации всех начинаний для исчерпывающего предоставления прав, связанных со здоровьем. В этом международном акте отмечено, что правительствам необходимо политическое и правовое подкрепление самых важных шагов для укрепления показателей здоровья населения. Главные индикаторы активности правительств в этом вопросе связаны с внедрением необходимых мер для сокращения количества смертей новорожденных, детей и создание условий для развития детей обладая хорошим здоровьем. Вопросы гигиены окружающей среды человека и трудовой гигиены на производствах — это еще одно направление государственной деятельности в вопросах здоровья населения. Подписание Пакта нацеливает власти стран на развитие здравоохранения, в рамках которого осуществляется необходимая деятельность по предупреждению и лечению эпидемических, эндемических, профессиональных и иных болезней и борьбы с ними. Оказание медицинской помощи и ухода лицу, подвергнутому болезни тоже прописано в Пакте как одно из обязательств государства, которое ему следует выполнять для того, чтобы приблизить национальную политику в области здравоохранения и права на охрану здоровья к признанным международным стандартам [17]. Внедрение и соблюдение международных правил касательно прав человека не исчерпывается одним лишь подписанием международных конвенций. На протяжении всего дальнейшего времени государства предоставляют периодические отчеты о соблюдении правил и стандартов, установленных в Пакте. Рассмотрением отчетов и предоставлением обратной связи занимается международный контрольный орган осуществляющий надзор за соблюдением положений МПЭСКП - Комитет по экономическим, социальным и культурным правам. Данный орган, в котором работает международная группа экспертов подготавливает заключительные замечания, которые предоставляют оценку того, как положения Пакта соблюдаются в конкретных юрисдикциях. Это помогает осуществлять мониторинг эффективности действия положений Пакта в государствах и других правил принятых на уровне ООН в сфере прав человека [18].

Таким образом, право на охрану здоровья граждан является частью социальной функции государства, и отражено в Конституции наряду с другими правами граждан

социальной, экономической, политической и культурной природы. С ним связано множество прав не относящихся на прямую к области регулирования проблем здравоохранения. Конституционное гарантирование данного права, свидетельствует о социальной направленности политики государства, которая выступает гарантом справедливого распределения всех благ и показывает отношение власти к своему народу. Значимость права на охрану здоровья в Казахстане, как неотъемлемой части остальных конституционных прав в соответствии с вышесказанным проявлено в таких аспектах как самостоятельное и системообразующее звено всей совокупности конституционных прав, так и в качестве структурного элемента, в составе других конституционных прав, без которого невозможна целостность полной конституционной гарантии прав граждан.

В целом, разбор данной темы в отдельных источниках основывается на попытках раскрыть содержание статьи 29 Конституции Казахстана, отражающей право на охрану здоровья граждан [12], которые имеют больше общеразъяснительный характер, а не глубокое исследование значения содержания норм данной статьи. Поэтому данная статья Основного Закона требует более углубленного и детального изучения, в частности, в целях определения внутриотраслевой взаимосвязи ее норм и соотношения правил статьи с другими конституционными нормами.

Для детального изучения представленного исследовательского вопроса в первую очередь следует начать с самого первого правила Конституции, которое содержится в ее первой статье. В ней говорится о том, что государство ставит человека, его жизнь, его права и свободы превыше всяких ценностей. Кроме того, в правиле говорится о том, что Казахстан это социальное государство (пункт 1 статьи 1 Конституции РК) [19]. Социальный характер модели развития страны заключен в том, что государство держит курс на предоставление достаточных условий для беспрепятственного развития личности путем смягчения социального разрыва между слоями общества [20]. Помимо того, что государственная власть озабочена предоставлением народу права на охрану здоровья и медицинскую помощь [20], социальность характера государственной политики подкреплена многими положениями Основного закона (статья 24, статья 28, статья 30, статья 31, статья 27, статья 25 и др.) [19].

Далее логично будет детально осмыслить содержания статьи 29 Конституции, что позволит раскрыть ее ключевое значение в обеспечении изучаемого права. Она состоит из трех пунктов, которые путем логико-содержательного анализа можно разделить на разные блоки.

Первое. Норма пункта 1 статьи 29 Конституции наделяющая граждан правом на охрану здоровья, составлена предельно ясно, то есть не является нормой-принципом или нормой-идеей, содержащиеся в ней формулировки с позиции нормативистской теории сформулированы юридически точно, изложены четко. По характеру норма пункта 1 статьи 29 Конституции является императивной и управомочивает граждан реализовывать свое право на охрану здоровья.

Правило пункта 2 статьи 29 Конституции тоже делает эту норму императивной. Правило говорит о том, что гражданам со стороны государства гарантировано право на получение определенного объема медицинской помощи бесплатно, за счет бюджетных средств [19], а дальнейшая реализация этого права осуществляется в рамках закона, которым является Кодексе Республики Казахстан от 7 июля 2020 года. О здоровье

народа и системе здравоохранения. Детальное регулирование сферы здравоохранения и реализация конституционного права на охрану здоровья - ключевая роль Кодекса, который является центральным нормативно-правовым актом регулирующим отношения в упомянутой сфере (пункт 1 статьи 3 Кодекса Республики Казахстан от 7 июля 2020 года. О здоровье народа и системе здравоохранения) [21]. Согласно положениям, содержащимся в Кодексе, к гарантированному объему бесплатной медицинской помощи (ГОБМП) относится конкретный пакет медицинской помощи, финансируемый из средств государственного бюджета и не предусматривающий расходов из личных средств граждан (подпункт 244 пункта 1 статьи 1 Кодекса) [21]. Медицинская помощь в Казахстане предоставляется в виде экстренной, неотложной и плановой, что так же отражено в действующем Кодексе (статья 117 Кодекса Республики Казахстан от 7 июля 2020 года. О здоровье народа и системе здравоохранения) [21]. Все виды медпомощи охвачены ГОБМП.

Однако, авторы полагают, что объем законодательного регулирования вопросов, связанных с нормами статьи 29 Конституции, недостаточным в виду отсутствия нормативного постановления Конституционного Суда Республики Казахстан, где необходимо раскрыть суть и содержание этой нормы, границы законодательного ограничения данного права, определить конституционно допустимый объем гарантированной медицинской помощи, конституционно допустимые пределы платной медицинской помощи и другие вопросы. Потому, что Постановления Конституционного Суда являются обязательными для всех органов государственной власти, официальных лиц, представителей власти и играют важнейшую роль в защите прав и свобод граждан [22], поэтому наличие такого акта могло бы способствовать дальнейшему развитию законодательного обеспечения рассматриваемого права. Отсутствие четкого определения границ допустимого бесплатного объема за счет средств из бюджета и другие связанные с неопределенностью пределов данного права возникают в связи с тем, что нормы статьи 29 Конституции, а также другие положения, связанные со здравоохранением, обладают отвлеченностью и абстрактностью, которая присуща конституционным нормам, что ведет к трудности понимания их сути. В связи с этим, авторы считают, что Конституционный Суд при подготовке официального разъяснения данного положения, должен учесть взаимосвязь и логическую сопряженность норм статьи 29 Конституции с общими положениями и принципами Основного Закона при предоставлении разъяснения этих норм для возможного непосредственного регулирования права граждан на определенный объем бесплатной медицинской помощи за счет государства.

Второе. Пункт 2 вносит ясность в норму пункта 1 статьи 29 Конституции, являющейся для государства больше принципом права (императивное требование), чем нормой права (правила поведения). При этом если норма пункта 1 статьи 29 охрану здоровья провозглашает всеобъемлющей, то пункт 2 сужает данное право до гарантированного законом объема, оказываемого государством бесплатно.

Третье. Услуги, которые можно получить за пределами ГОБМП оплачиваются за счет личных средств граждан, о чем говорится уже в 3 пункте 29 статьи Конституции РК, которая четко обозначает, что хоть помощь и оплачивается за счет личных финансов каждого гражданина и дает ему получать медицинскую помощь как в государственных

так и частных медучреждениях, а так же у лиц, практикующих оказание медпомощи в частном порядке на выбор, оказание платных медицинских услуг осуществляется в законном порядке и законных основаниях (пункте 3 статьи 29 Конституции РК) [19].

Следовательно, анализ норм статьи 29 Основного Закона [19] дает возможность выделить следующие категории конституционных правоотношений в изучаемой области:

- охрана здоровья является неотъемлемым и абсолютным правом каждого.

Данный вывод гармонирует с взглядами группы авторов, разработавших академический курс Конституционное право Республики Казахстан. В своем труде, предназначенном обучающимся вузов по образовательной программе Юриспруденция, авторы подчеркивают роль естественных и неотчуждаемых прав человека, которые важны для осуществления им личного выбора и самоопределения [12]. В учебнике содержится важная мысль, о том, что Конституция, характеризуя права человека и его свободы как абсолютные и неотчуждаемые, подчеркивает не приемлемость самовластного лишения личности указанных прав и свобод. Поэтому, целый ряд прав в том числе право гражданина на охрану здоровья не может быть отнято никем [12].

- Конституция признает две формы охраны здоровья: бесплатная и платная.

По причине того, что правовые рамки предоставления и лимит бесплатной медицинской помощи регулируются только в рамках закона, иное регулирование не соответствует Конституции.

Из всего изложенного выше можно сделать вывод, что право граждан на охрану здоровья не означает лишь право на получение бесплатной медицинской помощи, а возможность пользоваться совокупностью закрепленных в Конституции и законе Казахстана прав, которые еще и закрепляют правило о том, что охрана здоровья может осуществляться посредством обращения в медицинские учреждения разной формы собственности.

Следующий вопрос – являются ли получателями медицинской помощи лица, не являющиеся гражданами Казахстана. Во-первых, если исходить из прямого текста данной нормы, то Конституция Казахстана предполагает, что такое право предоставляется лишь гражданам нашей страны. Для уточнения этой проблемы целесообразно обратиться к тексту Постановления Конституционного Совета по разъяснению значения статей 10 и 12, в котором говорится, что под терминами «каждый» и «все» законодатель имел в виду и граждан Казахстана и лиц, не связанных со страной гражданством. Словосочетанием «Граждане Республики Казахстан» обозначены лица, имеющие гражданство Республики Казахстан. Это означает, что это разные категории лиц и они на территории Казахстана Конституционно наделены разным набором прав и обязанностей [23].

В этой связи ряд казахстанских ученых признает то обстоятельство, что возникает необходимость четкого разграничения значений таких концептуальных понятий, как «права» и «свободы», «человек» и «гражданин», «права человека» и «права гражданина». В попытках разрешить данную задачу, ученые выдвинули тезис о том, что Конституция РК признает в качестве основы правового статуса личности права и свободы, которыми обладает человек и гражданин. Авторы, ссылаясь на правовую литературу, утверждают, что гарантированные государством и Конституцией права и социальные возможности, являются основными правами и свободами, через которые личности позволено свободно

избрать вид и меру своего поведения. Термин же «право» принято использовать в целях очерчивания реальных правомочий лица, которые позволяют ему пользоваться благами, определенными основным законом конкретного государства [22].

В случае, если норма пункта 1 статьи 29 Конституции [19], все же подразумевает распространение права на охрану здоровья не только на лиц связанных с Республикой Казахстан гражданством страны, но и на иностранцев и лиц без гражданства, то в положениях пункта 2 под термином «граждане» [19] подразумеваются лишь граждане Казахстана. Вместе с тем, международное право, являясь одним из источников действующего права, имея приоритет перед национальными законами при их ратификации, формирует определенные правила поведения и возлагает на государство обязательства, в том числе и в вопросах охраны здоровья лиц, не являющихся гражданами.

Поскольку жизнь и деятельность человека осуществляется в окружающей среде, экологическое состояние напрямую влияет на уровень его здоровья. Поэтому значительная часть усилий государства направлена на улучшение окружающей среды и разрешение проблем экологии. В ряде государств охрана природы и внешней среды гарантирована государством. Казахстанское государство ставит перед собой четкую цель по охране окружающей среды, которая является благоприятной для жизни и здоровья человека и предусмотрена ответственность должностных лиц за сокрытие фактов и обстоятельств, которые создают угрозу жизни людей (статья 31 Конституции РК) [19].

Право на охрану здоровья в Казахстане в некоторых случаях может ограничить другие права. Например, право на мирные собрания и митинги может быть ограничено, в случае если подобные собрания и митинги создают опасность и угрозу государственной безопасности, общественному порядку, охране здоровья, защите прав и свобод других лиц (статья 32 Конституции РК) [19].

Право гражданина в Казахстане на охрану здоровья тождественно праву на жизнь, которое защищается статьей 15 Конституции Казахстана [19]. Безопасная и здоровая жизнь играет ключевую роль в осуществлении всех других прав. Обеспечение здоровья граждан также частично воплощается через право на получение образования (статья 30 Конституции РК) [19], в процессе получения которого формируются знания о здоровом образе жизни и профилактике заболеваний, которые заложены в образовательных программах.

Обосновывая теоретически данный вопрос Диноршоев А. М. выражает свою точку зрения о том, что, будучи тесно переплетенным с правом на труд право на охрану здоровья делает возможность человеку трудиться в условиях безопасных для его здоровья, что помогает ему повышать его экономическое благополучие [24]. В этой связи Основной Закон Казахстана запрещает принудительный труд, предоставляет право на безопасные условия труда и наделяет граждан правом на отдых (статья 24 Конституции РК) [18].

Граждане Казахстана имеют право на социальное обеспечение по возрасту, в случае болезни, инвалидности, потери кормильца и по иным законным основаниям (пункт 1 статьи 28 Конституции) [19]. Социальное обеспечение касается вопросов здоровья при наступлении, например инвалидности и в этом случае часть социального обеспечения будет выражена в виде материальной поддержки и соответствующего медицинского обслуживания. Такая поддержка со стороны государства влияет на уровень жизни граждан и позволяет создать минимальные условия для сохранения здоровья.

Одним словом, совокупность государственной деятельности в сфере охраны здоровья не ограничивается только лишь предоставлением медпомощи. Государственная охрана здоровья – это целый спектр важнейших мероприятий, затрагивающих физическую культуру, санитарию, качество медицинских товаров, суррогатное материнство, экологические проблемы и многие другие области, требующие участие и контроль со стороны государства [25].

Тщательный разбор данного предмета невозможен без изучения самого понятия «право на охрану здоровья». Осмысливая его значение можно обнаружить что чаще всего в зарубежной литературе, в текстах международных документов и в нормативно-правовых актах ряда государств используется словосочетание «право на здоровье». Положение о праве граждан на охрану здоровья в Конституции Казахстана имеет более узкий правовой смысл по сравнению с «правом на здоровье», которое, по данным авторов, по своему содержанию охватывает большой круг возможностей личности по сохранению здоровья. К примеру, Ю.Ю. Швец считает, что право человека на здоровье более широкое по смыслу и охватывает совокупность прав и свобод, где по мнению автора, подразумевается, например, свобода контроля над здоровьем человека и его телом. Право же на охрану здоровья – составной элемент права на здоровье, не смотря на смысловую близость этих понятий. Так, если право на здоровье означает что человек имеет в этой области права и свободы, то основой охраны здоровья является конституционный принцип государства, который нацеливает правительство на создание нужных условий для, того, чтобы человек мог всецело пользоваться своим правом на здоровье [26].

В исследованиях ученых-юристов встречаются различные точки зрения по данному вопросу, где теоретически понятие «право на охрану здоровья» раскрыто различными способами. Задаваясь целью истолковать значение понятия Б. Тоебес предположил, что семантически данное словосочетание больше остальных отражает смысл содержания текстов международных договоров в этой области и на международном уровне используется чаще других родственных понятий. Применение данного понятия означает что помимо охраны здоровья речь идет о правах, создающих условия для охраны здоровья. Доступность для человека чистой питьевой воды, например, и здоровой окружающей среды важные факторы здоровья [27]. Авторы полагают, что включение в текст Конституции РК именно этого словосочетания исключает рассмотрение исследуемого права в широком смысле, придавая ему характер конституционного принципа, что важно для государства политика и право, которого направлено на обеспечение и создание условий для реализации права на здоровье через предоставление других различных прав.

Учитывая изложенное, право на охрану здоровья хоть и закреплено и существует в качестве отдельного института, его реализация не мыслима без учета прав гражданского, политического, экономического и социального характера, что просматривается в умозаклчениях сделанных в кругу экспертов и ученых, в стандартах закрепленных в международном законодательстве и в самих нормативно-правовых актах в которых отражено данное право [28]. В целях достижения социальной справедливости, сохранения, и дальнейшего развития модели социального государства необходимо рассматривать право на охрану здоровья, а точнее его обеспечение в контексте всех факторов, влияющих на состояние здоровья. Конституционные права должны рассматриваться объединенно с правом на здоровье и охрану здоровья. Комплексный подход в рассмотрении данного

права путем принятия соответствующих законов, соблюдения принципов, а также внедрения соответствующих технических подходов к обеспечению равенства в сфере здравоохранения могут стать мощными инструментами усиливающие соблюдение как всех прав человека, так и равенства в сфере здравоохранения [29].

Заключение

Право на охрану здоровья предусмотренное Конституцией Казахстана затрагивает реализацию других прав, закрепленных в Основном законе и признанных на международном уровне. В свою очередь реализация ряда конституционных прав невозможна без создания надлежащих условий со стороны государства для достижения здоровья. Ведь хорошее здоровье обязательная предпосылка к осуществлению других прав. Комплексное исследование такого права как права на охрану здоровья возможно осуществить путем осмысления его сути в качестве уникального объекта исследования в науке юриспруденции, раскрывая его сущностную особенность, непосредственно сопряженную со всеми конституционно гарантированными правами.

Государство, являясь главным институтом политической власти и гарантируя ряд прав гражданину через закрепление их в Конституции, возлагает на себя большую часть ответственности за благополучие граждан и процветания общества в соответствии с глобальными трендами развития всего мира. Оптимальная линия политического и правового развития через своевременный пересмотр законодательства, корректную стратегию установления правовых гарантий, научно-теоретическое содействие развитию законодательства укрепляет правовые возможности общества усиливая его потенциал перед возможными разрушительными вызовами и кризисами, препятствующими росту благосостояния людей.

Подводя итог, право на охрану здоровья в Конституции Казахстана является взаимосвязанным с другими правами, создавая единую систему, направленную на защиту и развитие человеческой личности, её благосостояния и социальной справедливости в обществе. Такая связь, в итоге подчеркивает многозначительность государства в роли гаранта по обеспечению всех конституционных прав во благо населения страны.

Научное исследование вопросов реализации права граждан на охрану здоровья в сочетании с другими конституционными правами и разработкой нормативного постановления Конституционного Совета/Суда об официальном толковании статьи 29 Конституции по установлению и разъяснению ее содержания и смысла, учитывая конституционные положения, связанные с вопросами охраны здоровья, системы здравоохранения и медицинской помощи, могли бы лечь в основу дальнейшей теоретизации рассматриваемой проблемы и внести практический вклад в развитие законодательства в области здравоохранения.

Благодарность, конфликт интересов

Работа подготовлена в рамках грантового финансирования научных проектов Казахстанско-Американского Свободного университета на 2024-2025 гг. Конфликт интересов отсутствует.

Вклад авторов

Муталыпова А.Ш. – создание и обоснование концепции исследования, которое состоит из формулировки идеи, исследовательских целей и задач.

Тажиева М.Н. – работа по изучению литературы и работа над текстом рукописи.

Орманова Ш.Ш. – изучение юридической литературы, анализ норм законодательства и положений международных договоров, формулировка выводов.

Список литературы

1. Ture, Zeynep & Meşe, Emine. (2022). Future pandemics: how can we be ready? Turkish Journal of Medical Sciences, 52, pp.1400-1403. doi:10.55730/1300-0144.5447.
2. Руководство по Е4As для достижения прогресса в сфере охраны здоровья и устойчивого развития (2021). Ресурсы и инструменты для выработки и осуществления политики. Копенгаген: Европейское региональное бюро ВОЗ. Лицензия: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/342348/9789289055833-rus.pdf>. (дата обращения: 11.01.2025).
3. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (2015). [online] United Nations Organization <https://sdgs.un.org/2030agenda/>.
4. Special rapporteur on health Defining the right to physical and mental health. [online] United Nations Organization. Доступно по адресу: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-health/about-right-health-and-human-rights> (дата обращения: 11.01.2025).
5. Галиакбарова, Г.Г., Жаркенова, С.Б. (2022). Правовое регулирование труда медицинских и фармацевтических работников: коллизии и пробелы в трудовом законодательстве Казахстан, Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Право, 2(139), стр. 50-69.
6. Cha, Su & Kim, Eun. (2024). Constitutional status and management system of the right to health as a fundamental right of the state. Forum of Public Safety and Culture, 35. pp.61-70. doi: 10.52902/kjsc.2024.35.61.
7. Устав Всемирной организации здравоохранения (1946). [online] Всемирная организация здравоохранения. Доступно по адресу: <https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/ru/constitution-ru.pdf>. (дата обращения: 11.01.2025).
8. Права человека. Информационный бюллетень. [online] Всемирная организация здравоохранения. Доступно по адресу: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/human-rights-and-health> (дата обращения: 11.01.2025).
9. Нарутто, С.В. (2018). Вклад академика О. Е. Кутафина в развитие учения о предмете конституционного права России. Актуал. проблемы рос. права, 10 (95), стр. 193-201. Доступно по адресу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vklad-akademika-o-e-kutafina-v-razvitie-ucheniya-o-predmete-konstitutsionnogo-prava-rossii> (дата обращения: 15.02.2025).
10. Туркин, М.М., Пушкарская Е.В. (2020). Социально-правовые вопросы охраны здоровья в Российской Федерации и США. Закон и право, 6, стр. 73-76. doi: 10.24411/2073-3313-2020-10271.
11. Roh, Hochang and Kim, Jongho (2019). A Comparative Study on the Protection of Citizens' Right to Health Focus on the Public Health Policy of Korea and the USA. Asian Journal of WTO & International Health Law and Policy, 14 (1), pp. 179-226. doi: 10.2139/SSRN.3362196. <https://ssrn.com/abstract=3362196> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3362196>

12. Маами, К.А. (2021). Конституционные основы общественно-политических отношений. In: Маами К.А. ed. Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс: в 2-х т. Т.1. Алматы: стр. 327-370.
13. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий (2018). Доступно по адресу: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38623503&pos=2100;-17#pos=2100;-17. (дата обращения: 11.01.2025).
14. Жаппарова, А.С. (2015). Имплементация норм международного права в правовое регулирование в сфере охраны здоровья. In: Взаимодействие национального и международного права: Материалы круглого стола. Алматы: Университет КАЗГЮУ, стр. 91-99. Доступно по адресу: <http://repository.kazguu.kz/handle/123456789/597>.
15. Всеобщая декларация прав человека (1948). Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001> (дата обращения: 11.01.2025).
16. .Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. (1966). Доступно по адресу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtm. (дата обращения: 11.01.2025).
17. Закон Республики Казахстан о ратификации Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах (2005). Доступно по адресу: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z0500000087_.
18. Riedel, E. (2020). The Right to Health under the ICESCR: Existing Scope, New Challenges and How to Deal with It. In A. von Arnould, K. von der Decken, and M. Susi eds. The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 107–123. doi: <https://doi.org/10.1017/9781108676106.009> (дата обращения: 11.01.2025).
19. Конституция Республики Казахстан (1995). Доступно по адресу: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 11.01.2025).
20. Постановление Конституционного Совета. об официальном толковании пункта 1 статьи 1 Конституции Республики Казахстан (2001). https://adilet.zan.kz/rus/docs/S010000018_ (дата обращения: 11.01.2025).
21. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» (2020). <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (дата обращения: 11.01.2025).
22. Джунусова, М. (2024). Конституционно-правовые аспекты защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан. Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия: Право. 147(2), стр. 52–62.
23. Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан об официальном толковании статей 10 и 12 Конституции Республики Казахстан (2003). https://adilet.zan.kz/rus/docs/S030000012_ (дата обращения: 11.01.2025).
24. Диноршоев, А. М. (2020). Значение конституционного закрепления социально-экономических и культурных прав и свобод человека для реализации социальной политики государства. Правовая жизнь, 2(30). стр. 90-101.
25. Морозова, К. П. (2013) Конституционно-правовые основы обеспечения права граждан на охрану здоровья в Российской Федерации. Наука. Общество. Государство, 2 (2). стр. 237-242.
26. Швеи, Ю. Ю. (2019). Содержание конституционного права человека на охрану здоровья. Евразийская адвокатура, №5 (42). Доступно по адресу: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-konstitutsionnogo-prava-cheloveka-na-ohranu-zdorovya> (дата обращения: 29.01.2025).
27. Тоебес, Б. (2001). Право на здоровье: Теория и практика. Москва: Устойчивый мир.

28. Айтеке, К.А., Кошкинбаева, А.С., Тлеулесова, Б.Т. (2025) Нормы установления социального государства в Конституции Республики Казахстан и пути их осуществления. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Право, 1 (150), стр. 11-26.

29. Braveman, P., (2010) Social conditions, health equity, and human rights. Health and human rights. 12 (2), pp.31-48.

30. Швец, Ю.Ю. (2019). Значение конституционного права человека на здравоохранение в отношении прочих конституционных прав на примере выбранной страны. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки, (12), стр. 336-342. Доступно по адресу: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-konstitutsionnogo-prava-cheloveka-na-zdravoohranenie-v-otnoshenii-prochih-konstitutsionnyh-prav-na-primere-vybrannoy-strany> (дата обращения: 15.02.2025).

М.Н. Тажиева¹, А. Ш. Муталыпова¹, Ш.Ш. Орманова²

¹Қазақстан-Американ Еркін Университеті, Өскемен, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: ¹tazhieva.marzhan@yandex.ru, ¹ojan-12@mail.ru, ²kmeyram@mail.ru)

Қазақстан Республикасындағы азаматтардың денсаулығын сақтауға конституциялық құқығын заңнамалық тұрғыдан жүзеге асыру мәселелері

Андатпа: Денсаулықты қорғау құқығы Қазақстан азаматтарының конституциялық құқықтарының бірі бола отырып, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени сипаттағы өзге де құқықтарды жүзеге асырудың негізін құрайды. Ұсынылып отырған зерттеу мақаласы денсаулықты қорғау құқығын басқа конституциялық құқықтар контекстінде қарастырады және авторлар оның мемлекеттің басқа да құқықтарды жүзеге асыруын қамтамасыз етудегі басты маңыздылығын атап көрсетеді. Жұмыста бұл құқықтың әлеуметтік, экономикалық және саяси сипаттағы басқа конституциялық құқықтармен өзара әрекеттесуінде және қатынасында жатқан рөлі егжей-тегжейлі негізделді.

Денсаулықты қорғау құқығын реттеу саласындағы қазақстандық заңнаманың нормаларын зерделеу үшін құрылымдық, логикалық және диалектикалық әдістер қолданылды. Теориялық негізін жасау үшін халықаралық актілердің нормалары, оқу материалдары, ғылыми еңбектер, халықаралық ұйымдардың материалдары да зерттелді.

Авторлар мемлекеттік биліктің уәкілетті субъектілерінің Қазақстан Республикасы Конституциясының 29-бабының ережелерін ресми түсіндіруді әзірлеу және денсаулық сақтау жүйесі мен халыққа медициналық көмек көрсету кіретін денсаулық сақтау саласын реттеуге арналған конституциялық нормалардың мәні мен мазмұнын нормативтік-құқықтық түсіндіру үшін Қазақстан Республикасының Конституциялық сотына тиісті өтініш жолдау қажеттігін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: азаматтардың конституциялық құқықтары, мемлекеттің әлеуметтік міндеттемелері, денсаулық сақтау құқығы, әлеуметтік құқықтар, медициналық көмек құқығы.

M. Tazhiyeva¹, A. Mytalyapova¹, Sh. Ormanova²

¹Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: ¹tazhiyeva.marzhan@yandex.ru, ¹ojan-12@mail.ru, ²kmeyram@mail.ru)

Issues of the Legislative Implementation of the Constitutional Right of Citizens to Health Care in The Republic of Kazakhstan

Abstract: The right to health protection, being one of the constitutional rights of citizens of Kazakhstan, forms the basis for the enjoyment of other rights of a social, economic, political and cultural nature. The proposed research article examines the right to health protection in the context of other constitutional rights, the authors emphasize its key importance for ensuring the state's implementation of other rights. The work substantiates in detail the role of this right, which lies in its interaction and relationship with other constitutional rights of a social, economic and political nature.

Structural, logical and dialectical methods were used as methods to study the norms of Kazakhstani legislation in the field of regulating the right to health care. To compile a theoretical basis, the norms of international acts, educational materials, scientific works, and materials of international organizations were also studied.

The authors emphasize the need for authorized entities of state power to send a corresponding appeal to the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan to develop an official interpretation of the provisions of Article 29 of the Constitution of Kazakhstan and a normative and legal explanation of the meaning and content of constitutional norms that are designed to regulate the sphere of health care, which includes the health care system and the provision of medical care to the population.

Keywords: constitutional rights of citizens, social obligations of the state, right to health care, social rights, right to medical care.

References

1. Yüce Zeynep Türe and Meşe Emine Alp "Future pandemics: how can we be ready?" Turkish Journal of Medical Sciences. - Vol. 52: №. 4.- Article 62. Available at: <https://doi.org/10.55730/1300-0144.5447>.
2. Summary. E4As guide for advancing health and sustainable development (2021). Resources and tools for policy development and implementation. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/342348/9789289055833-rus.pdf>. (data obrashheniya: 11.01.2025) [in Russian].
3. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (2015). [online] United Nations Organization. Dostupno po adresu: <https://sdgs.un.org/2030agenda/>.
4. Special rapporteur on health Defining the right to physical and mental health. [online] United Nations Organization. Dostupno po adresu: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-health/about-right-health-and-human-rights> (data obrashheniya: 11.01.2025).
5. Galiakbarova, G.G., Zharkenova, S.B. (2022). Pravovoe regulirovanie truda medicinskih i farmacevticheskikh rabotnikov: kollizii i probely v trudovom zakonodatel'stve Kazahstan, Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya: Pravo, 2(139), str. 50–69. [in Kazakh].

6. Cha, Su & Kim, Eun. (2024). Constitutional status and management system of the right to health as a fundamental right of the state. *Forum of Public Safety and Culture*, 35. pp.61-70. doi: 10.52902/kjsc.2024.35.61.
7. Ustav Vsemirnoj organizacii zdravooohranenija (1946). [online] Vsemirnaja organizacija zdravooohranenija. Dostupno po adresu: <https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/ru/constitution-ru.pdf> (data obrashhenija: 11.01.2025). [in Russian].
8. Prava cheloveka. Informacionnyj bjulleten'. [online] Vsemirnaja organizacija zdravooohranenija. Dostupno po adresu: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/human-rights-and-health> (data obrashhenija: 11.01.2025) [in Russian].
9. Narutto, S. V. (2018). Vklad akademika O. E. Kutafina v razvitie uchenija o predmete konstitucionnogo prava Rossii. *Aktual. problemy ros. prava*, 10 (95), str. 193-201. Dostupno po adresu: <https://cyberleninka.ru/article/n/vklad-akademika-o-e-kutafina-v-razvitie-uchenija-o-predmete-konstitutsionnogo-prava-rossii> (data obrashhenija: 15.02.2025). [in Russian].
10. Turkin, M. M., Pushkarskaja E. V. (2020). Social'no-pravovye voprosy ohrany zdorov'ja v Rossijskoj Federacii i SSHA. *Zakon i pravo*, 6, str. 73-76. doi: 10.24411/2073-3313-2020-10271. [in Russian].
11. Roh, Hochang and Kim, Jongho (2019). A Comparative Study on the Protection of Citizens' Right to Health Focus on the Public Health Policy of Korea and the USA. *Asian Journal of WTO & International Health Law and Policy*, 14 (1), pp. 179-226. doi: 10.2139/SSRN.3362196. Dostupno po adresu: <https://ssrn.com/abstract=3362196> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3362196/>. (data obrashhenija: 11.01.2025)
12. Mami, K.A. (2021). Konstitucionnye osnovy obshhestvenno-politicheskikh otnoshenij. In: Mami K.A. ed. *Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan. Akademicheskij kurs: v 2-h t. T.1.* Almaty: str. 327-370. [in Russian].
13. Konstitucija Respubliki Kazahstan. Nauchno-prakticheskij kommentarij (2018). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38623503&pos=2100;-17#pos=2100;-17 (data obrashhenija: 11.01.2025) [in Russian].
14. Zhapparova, A.S. (2015) Implementacija norm mezhdunarodnogo prava v pravovoe regulirovanie v sfere ohrany zdorov'ja. In: *Vzaimodejstvie nacional'nogo i mezhdunarodnogo prava: Materialy kruglogo stola.* Almaty: Universitet KAZGUU, str. 91-99. <http://repository.kazguu.kz/handle/123456789/597>(data obrashhenija: 11.01.2025). [in Russian].
15. Vseobshhaja deklaracija prav cheloveka (1948). Dostupno po adresu: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O48000000001>(data obrashhenija: 11.01.2025). [in Russian].
16. Mezhdunarodnyj pakt ob jekonomicheskikh, social'nyh i kul'turnyh pravah (1966) Dostupno po adresu: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml [in Russian].
17. Zakon Respubliki Kazahstan o ratifikacii Mezhdunarodnogo pakta ob jekonomicheskikh, social'nyh i kul'turnyh pravah (2005). Dostupno po adresu: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z0500000087_(data obrashhenija: 11.01.2025). [in Russian].
18. Riedel, E. (2020). The Right to Health under the ICESCR: Existing Scope, New Challenges and How to Deal with It. In A. von Arnould, K. von der Decken, and M. Susi eds. *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 107-123. doi: <https://doi.org/10.1017/9781108676106.009>.
19. Konstitucija Respubliki Kazahstan (1995). Dostupno po adresu: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_. [in Russian].

20. Postanovlenie Konstitucionnogo Soveta ob oficial'nom tolkovanii punkta 1 stat'i 1 Konstitucii Respubliki Kazakhstan (2001). Dostupno po adresu: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S010000018_ (data obrashhenija: 11.01.2025). [in Russian].
21. Kodeks Respubliki Kazakhstan «O zdorov'e naroda i sisteme zdravooohranenija» (2020). Dostupno po adresu: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (data obrashhenija: 11.01.2025). [in Russian].
22. Dzhunusova, M. (2024). Konstitucionno-pravovye aspekty zashhity prav i svobod cheloveka i grazhdanina v Respublike Kazakhstan. Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija: Pravo. 147(2), str. 52–62. [in Russian].
23. Postanovlenie Konstitucionnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ob oficial'nom tolkovanii statej 10 i 12 Konstitucii Respubliki Kazakhstan (2003). Dostupno po adresu: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S030000012_ (data obrashhenija: 11.01.2025). [in Russian].
24. Dinorshoev, A. M. (2020). Znachenie konstitucionnogo zakreplenija social'no-jekonomicheskikh i kul'turnyh prav i svobod cheloveka dlja realizacii social'noj politiki gosudarstva. Pravovaja zhizn', 2(30). str. 90-101 [in Russian].
25. Morozova, K. P. (2013) Konstitucionno-pravovye osnovy obespechenija prava grazhdan na ohranu zdorov'ja v Rossijskoj Federacii. Nauka. Obshhestvo. Gosudarstvo, 2 (2). str. 237-242. [in Russian].
26. Shvec, Ju. Ju. (2019). Soderzhanie konstitucionnogo prava cheloveka na ohranu zdorov'ja. Evrazijskaja advokatura, №5 (42). Dostupno po adresu: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-konstitutsionnogo-prava-cheloveka-na-ohranu-zdorovya> (data obrashhenija: 29.01.2025) [in Russian].
27. Toebe, B. (2001). Pravo na zdorov'e: Teorija i praktika. Moskva: Ustojchivij mir. [in Russian].
28. Ajteke, K.A., Koshkinbaeva, A.S., Tleulesova, B.T. (2025) Normy ustanovlenija social'nogo gosudarstva v Konstitucii Respubliki Kazakhstan i puti ih osushhestvlenija. Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija: Pravo, 1 (150), str. 11-26. [in Kazakh].
29. Braveman, P. (2010) Social conditions, health equity, and human rights. Health and human rights. 12 (2), pp.31-48.
30. Shvec, Ju. Ju. (2019). Znachenie konstitucionnogo prava cheloveka na zdravooohranenie v otnoshenii prochih konstitucionnyh prav na primere vybrannoj strany. Gumanitarnye, social'no-jekonomicheskie i obshhestvennye nauki, (12), str. 336-342. Dostupno po adresu: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-konstitutsionnogo-prava-cheloveka-na-zdravooohranenie-v-otnoshenii-prochih-konstitutsionnyh-prav-na-primere-vybrannoy-strany> (data obrashhenija: 15.02.2025). [in Russian].

Сведения об авторах:

Тажиева М.Н. – хат-хабар авторы, докторант, Қазақстан-Американ Еркін Университеті, М. Горького көшесі, 76, 070004, Усть-Каменогорск, Қазақстан

Муталыпова А.Ш. – заң ғылымдарының кандидаты, Құқық және халықаралық қатынастар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан-Американ Еркін Университеті, М. Горького көшесі, 76, 070004, Усть-Каменогорск, Қазақстан

Орманова Ш.Ш. – заң ғылымдарының кандидаты, Конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сатпаев көшесі, 2, 010008, Астана, Қазақстан

Тажиева М.Н. – автор для корреспонденции, докторант, Казахстанско-Американский Свободный университет, ул. М.Горького, 76, 070004, Усть-Каменогорск, Казахстан

Муталыпова А.Ш. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры Права и международных отношений, Казахстанско-Американский Свободный университет, ул. М. Горького, 76, 070004, Усть-Каменогорск, Казахстан

Орманова Ш.Ш. – кандидат юридических наук, доцент кафедры Конституционного и гражданского права, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан

Tazhiyeva M. – corresponding author, doctoral student, Kazakh-American Free University, 76 M. Gorkogo str, 070004, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Mytalyapova A. – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law and International Relations, Kazakh -American Free University, 76 M. Gorkogo str, 070004, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Ormanova Sh. – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of Department of Constitutional and Civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Faculty, 2 Satpaeva str, 010008, Astana, Kazakhstan

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Конституциялық құқық. Әкімшілік құқық /Constitutional law.
Administrative law/ Конституционное право. Административное право**

IRSTI 10.15.23
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-79-87>

The constitutional court as a foundation of legal defense in Kazakhstan

D.B. Kalmaganbetova*¹, A. Yessentemirova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: ¹dina_zhautikova@mail.ru, ¹bam051289@inbox.ru)

Abstract: The year 2022 is becoming a landmark year for Kazakhstan, radically transforming the legal system and making fundamental changes. Political events that took place in the republic itself prompted President K. Tokayev to change the course of political reforms. In 2023, the Constitutional Court was revived in the country.

The Constitutional Court is a necessity inspired by modern realities. The current Constitutional Court is a relatively "young" institution, maintaining continuity, and is based on the experience of other countries and previous constitutional institutions of the country.

The article analyzes all constitutional institutions that have functioned or are operating in the country. The historical prerequisites for the creation of these institutions, their features, and specifics. The role of the Constitutional Court is defined and analyzed its activities. In addition, indicated the positive outcomes of the Constitutional Court's activities.

The activities of the Constitutional Court aimed, first, at eliminating gaps and ensuring effective protection of the Constitution. The new model of constitutional review assumes the supremacy of the Constitution. This paper analyzes judicial practice and its role in solving current problems of the socio-legal development of the country. Presented the aspects of the importance of deciding on the revival of the constitutional court.

Keywords: Constitution, Constitutional Court, state power, rule of law, constitutionalism, human rights.

Received: 10.02.2025. Accepted: 26.02.2025. Available online: 30.06.2025.

Introduction

Since the Republic of Kazakhstan gained independence in 1991, there has been an urgent need to create an independent legal system for the country. The Constitutional Court became such an institution.

Time has made its own adjustments to the legal system of our country. More than 30 years ago, the country's independence was adopted, and less than 30 years ago, the Constitution was adopted.

Figure 1 shows the periods of action and mechanisms that determine democratic development, protection of citizens' rights, and the stability of the state system.

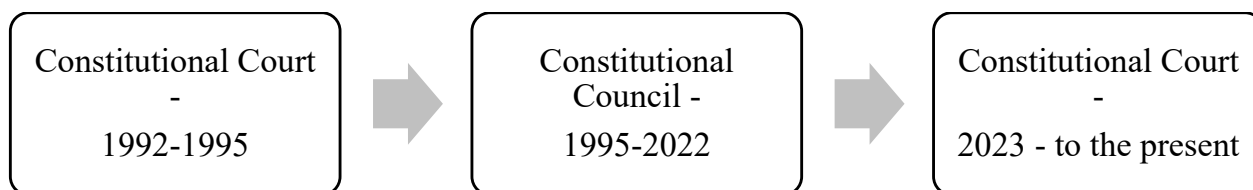

Figure 1. Constitutional institutions of the country

In 1992, the Government made a decision to create a Constitutional Court in the country, which operated in the country until 1995. Despite its short-term operation laid the foundations of future institutions of constitutional control.

From 1995 to 2022, the Constitutional Council operated in the country. The main activity of the Constitutional Council was to verify the constitutionality of bills. The Constitutional Council was a "softer" form of constitutional control.

The beginning of 2022 was complicated for the country. We have overcome the critical period in the political arena. From the same period, the President of the country decided to carry out constitutional reform. The Constitutional Council was abolished, and the Constitutional Court was restored.

It should be noted that the Constitutional Court is an independent legal institution, regulated by the law "On the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan" and the Constitution [1]. Its decisions apply to all state bodies, organizations, and citizens.

Materials and methods

When writing the article, the author used general scientific, specific scientific, and special research methods. These methods defined the role of the Constitutional Court, conducted a historical analysis of the transition of constitutional control, and a comparative analysis of the advantages of the Constitutional Court, etc. The article also used the comparative legal method to determine the differences and similarities of various forms of constitutional control.

Based on scientific works in the field of constitutional law, state building and management, the socio-legal, political, and national characteristics of the state are studied. The specificity of solving these problems required an appeal to the theory and practice of the mechanism for implementing the constitutional rights of citizens, society and the state.

Discussion

The Constitutional Court was revived by a nationwide republican referendum held on June 5, 2022. The prerequisites for holding the referendum were the tragic events of early January 2022, the so-called "Kantar". The referendum was held with the aim of redistributing powers between various government bodies to improve the balance and increase responsibility. The provision on the establishment of the Constitutional Court is highlighted in a separate block of amendments, "Strengthening the mechanism for protecting citizens' rights". More than half of voters supported this initiative, namely 77.18% [2].

From the first days of the functioning of the new branch of government, it aroused particular interest not only among lawyers, but also among political scientists, sociologists, and scholars of related disciplines.

The first Chairman of the Constitutional Court, which operated in 1993-1995, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, M.T. Baimakhanov [3], also paid attention to constitutional reforms. His works are devoted to the issues of the activities of the Constitutional Council, as well as various concepts and the essence of constitutionalism in general and in individual aspects. Zh.N. Baishev [4] dedicated a monograph to the functioning of the Constitutional Court. All these works trace the importance of adopting a new constitutional body - the Constitutional Court - an independent body endowed with judicial power, while being independent in decision-making from other state bodies. The historical aspects of the creation of the Constitutional Court, its transformation into the Constitutional Council and its subsequent revival are also taken into account [5].

The first Constitutional Court was established six months before the adoption of the 1993 Constitution. This event meant that even then, the legislator determined the status of the Constitutional Court [5].

The establishment and functioning of the Constitutional Court are important evidence of the modernization and redistribution of powers between government bodies, increasing the responsibility of the branches of power in the process of further democratization. A comparative analysis (Figure 3) showed that the Constitutional Court is a key form of the constitutionality system, depending on many factors, such as its independence, the professionalism of judges, accessibility to citizens, etc.

The Constitutional Court has extensive powers and actively interacts with all branches of government (Figure 2).

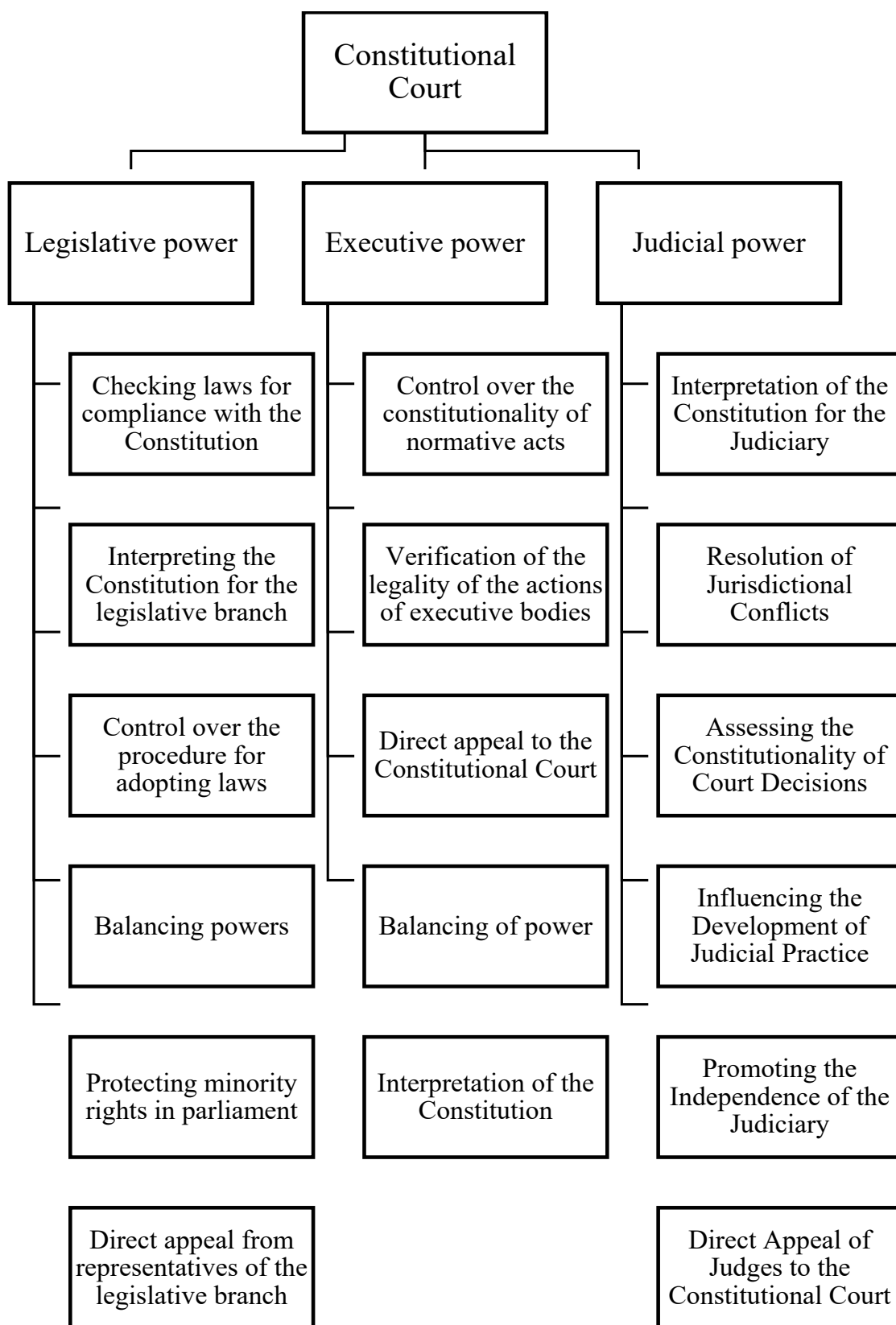

Figure 2. Powers of the Constitutional Court

Results

The activities of the Constitutional Court aimed, first, at eliminating gaps and ensuring effective protection of the Constitution. The new model of constitutional review assumes the supremacy of the Constitution. This paper analyzes judicial practice and its role in solving current problems of the socio-legal development of the country. Aspects of the importance of making a decision on the revival of the constitutional court are presented.

Constitutional Court (1992-1995)	Constitutional Council (1995- 2022)	Constitutional Court (since 2023)
•Independent judicial body •Broad powers •Limited number of judges with high qualifications •Limited number of judges with high qualifications •Mandatory decisions •Citizens can directly file complaints •Laid the foundations of constitutional justice in Kazakhstan. However, the activities of the Constitutional Court were complicated by a lack of institutional resources and experience.	•Advisory body •Limited powers •Representatives of various government bodies and experts •Collegiality, subordination to legislation •Advisory •Accessibility limited for citizens •Limited influence	•Independent judicial body •A wide range of powers •Professional judges with high qualifications •Judicial independence, impartiality •Are mandatory for all state bodies •Citizens can directly file complaints •Significant influence on the formation of the legal system

Figure 3. Specifics of constitutional institutions

Constitutional courts operate successfully in more than 70 countries around the world. In countries where constitutionality is delegated to other bodies, the legal system is ineffective. More detailed in Figure 4.

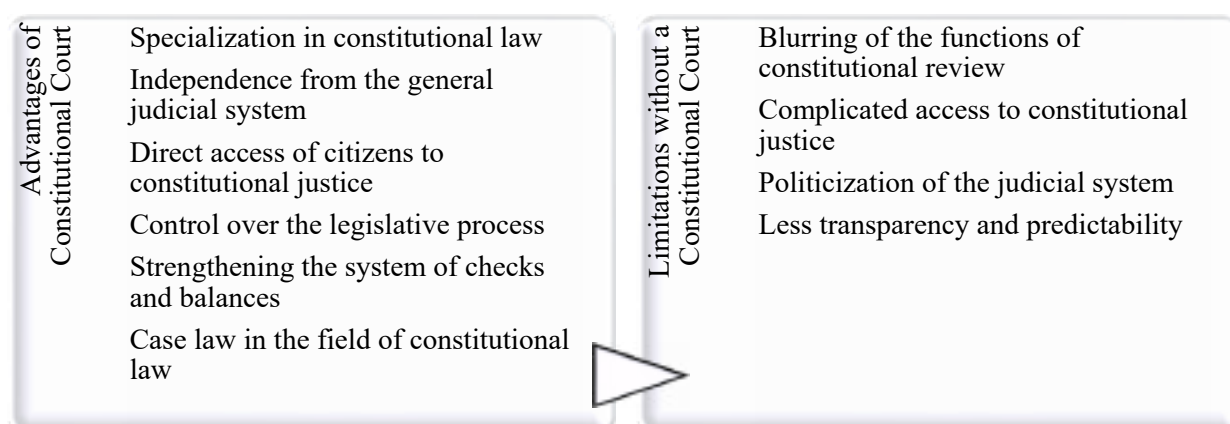

Figure 4. Comparative analysis: the presence and absence of the Constitutional Court

It is important that individuals can now directly file complaints with the Constitutional Court. At present, the Constitutional Court effectively recreated in a new capacity. The Court consists of 11 judges, appointed by the President of the country with the consent of the Senate. Unlike previous institutions, the current one has more powers that are extensive. All this strengthens the level of citizens' trust in the legal system.

Conclusion

The revival of the Constitutional Court has become a historically significant event for the Republic of Kazakhstan. The Constitutional Court is an independent institution; it plays a significant role in maintaining the supremacy of the Constitution and protecting the rights of citizens and performs many functions.

Functions	<u>Strengthen the protection of the rights and freedoms of citizens.</u>
	<u>Strengthen the supremacy of the Constitution.</u>
	<u>Stabilize the political system.</u>
	<u>Develop a legal culture.</u>
	<u>Improve legislation.</u>
	<u>Strengthen the international image of Kazakhstan.</u>
	<u>Flexibility and adaptation of the legal system.</u>

Figure 5. Functions of the Constitutional Court

Statistics on appeals to the Constitutional Court are extensive and accessible. As a result, the court issued 307 rulings, including 50 normative ones. The Constitutional Court has a positive effect on the legal basis of statehood, as shown in Figure 6.

Harmonization of legislation with the Constitution

- The Constitutional Court carefully analyzed the laws, identifying contradictions and suggesting ways to eliminate them. In particular, a comprehensive analysis of the Social Code and legislation on the return of illegally withdrawn assets was carried out.

Protection of citizens' rights and freedoms

- The Court considered many appeals from citizens, recognizing a number of legislative norms as unconstitutional and contributing to the removal of barriers to access to justice. Special attention was paid to the protection of the right to property, ensuring road safety and strengthening the status of the bar. The Court stressed the importance of the role of lawyers in protecting the rights of citizens, especially at the stage of execution of the sentence.

Clarification of law enforcement practice

- The Constitutional Court provided clarifications on controversial issues of legislation, contributing to the formation of a unified law enforcement practice.

Improvement of legislation

- The Court actively proposed legislative initiatives aimed at eliminating gaps in legislation and increasing its effectiveness.

Figure 6. Outcomes of the Constitutional Court's activities

In conclusion, it should be noted that:

1) The revival of the Constitutional Court is not just a return to the past, but a necessity dictated by modern realities. This step is due to the reforms of 2022.

2) The Constitutional Court primarily designed to strengthen the democratic and legal foundations of statehood, the protection of the rights and freedoms of citizens.

3) The Constitutional Court is necessary to verify the powers of other branches of government, ensuring that all actions remain within the framework of the Constitution.

It is major that in this context, the Court plays a pivotal role in interpreting the Constitution and resolving disputes between citizens and the state. The revival of the Constitutional Court is important for maintaining the rule of law and promoting the culture of constitutionalism.

The contribution of the authors:

D. Kalmaganbetova conducted a scientific study that meets all the criteria of scientific character, justified the concept of scientific research. In particular, formulated scientific ideas, research goals, and objectives to achieve them.

A. Yessentemirova collected literature on the research topic and analyzed it, summarized the data on the activities of the Constitutional Court, and summed up the results of the research.

References

1. Джунусова, М. (2024). Конституционно-правовые аспекты защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Право, 147(2), 52–62. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-147-2-52-62>
2. Об итогах голосования на республиканском референдуме 5 июня 2022 года [online]: <https://www.election.gov.kz/rus/news/acts/index.php?ID=7120> (дата обращения 15.07.2024).
3. Баймаханов М.Т., Джусупова Г.С., Салимбаева Ж.Ч. Становление правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан. - Алматы: КазГЮА, 2001. - 287 с.
4. Баишев Ж.Н. (1994). Судебная защита Конституции. - Алматы: Жеті Жарғы, - 192 с.
5. Бақтыбеков, М., Майшекина, Э., Есенжолов, Н. (2023). Система конституционной и административной юстиции как эффективные механизмы обеспечения конституционных прав граждан. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Право, 143(2), 8–20. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-8-20>
6. Закон Республики Казахстан «О Конституционном судопроизводстве в Республике Казахстан» (1992). Adilet.zan.kz. Доступно по ссылке https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920001500_ (дата обращения 28.07.2024).

Д.Б. Калмаганбетова¹, А.М. Есентемирова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(e-mail: ¹dina_zhautikova@mail.ru, ¹bam051289@inbox.ru)

Конституциялық Сот Қазақстандағы құқықтық қорғаудың негізі ретінде

Андатпа: 2022 жыл Қазақстан Республикасы үшін құқықтық жүйені түбегейлі төңкерген айтулы жылға айналуға. Республиканың өзінде болып жатқан саяси оқиғалар Президент

Қ.Тоқаевты саяси реформалар бағытын өзгертуге итермеледі. 2023 жылы елімізде Конституциялық сот қайта жанданды.

Конституциялық сот – қазіргі заманғы шындықтан туындаған қажеттілік. Қазіргі Конституциялық Сот сабақтастықты сақтайтын және басқа елдердің тәжірибесіне және еліміздің бұрынғы конституциялық институттарына негізделген салыстырмалы түрде «жас» институт болып табылады.

Мақалада елімізде жұмыс істеген немесе жұмыс істеп тұрған барлық конституциялық институттар талданады. Бұл институттардың құрылуының тарихи алғы шарттары, олардың ерекшеліктері, ерекшеліктері және Конституциялық сот қызметінің артықшылықтары мен шектеріне салыстырмалы талдау. Конституциялық соттың рөлі айқындалып, оның қызметі талданды. Сонымен қатар, Конституциялық Сот қызметінің оң нәтижелері көрсетілген.

Конституциялық Соттың қызметі, ең алдымен, олқылықтарды жоюға және Конституцияның тиімді қорғалуын қамтамасыз етуге бағытталған. Конституциялық қадағалаудың жаңа моделі Конституцияның үстемдігін көздейді. Бұл жұмыста сот тәжірибесі мен оның елдің әлеуметтік-құқықтық дамуының өзекті мәселелерін шешудегі рөлі талданады.

Түйін сөздер: Конституция, Конституциялық сот, мемлекеттік билік, құқықтық мемлекет, адам құқықтары, конституционализм.

Д.Б. Калмаганбетова¹, А.М. Есентемирова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(e-mail: ¹dina_zhautikova@mail.ru, ¹bam051289@inbox.ru)

Конституционный Суд как фундамент правовой защиты в Казахстане

Аннотация: 2022 год становится для Республики Казахстан знаковым, кардинально трансформируя правовую систему внося фундаментальные изменения. Политические события, произошедшие в самой республике, побудили Президента К. Токаева изменить курс политических реформ. В 2023 году в стране возрожден Конституционный суд.

Конституционный суд – необходимость, продиктованная современными реалиями. Действующий Конституционный суд – сравнительно «молодой» институт, сохраняющий преемственность и опирающийся на опыт других стран и предыдущих конституционных институтов страны.

В статье анализируются все конституционные институты, функционировавшие или действующие в стране. Указываются исторические предпосылки создания этих институтов, их особенности, специфика и сравнительный анализ преимуществ Конституционного суда и пределов отсутствия Конституционного суда. Была определена роль Конституционного суда и проанализирована его деятельность. Кроме того, указываются положительные результаты деятельности Конституционного суда.

Деятельность Конституционного суда направлена, прежде всего, на устранение пробелов и обеспечение эффективной защиты Конституции. Новая модель конституционного контроля предполагает верховенство Конституции. В статье анализируется судебная практика и ее роль в решении актуальных проблем социально-правового развития страны.

Ключевые слова: Конституция, Конституционный суд, государственная власть, правовое государство, права человека, конституционализм.

References

1. Junussova M. (2024). Constitutional and legal aspects of protection of human and civil rights and freedoms in the Republic of Kazakhstan. BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series, 147(2), 52–62. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-147-2-52-62>
2. On the results of the voting in the republican referendum held on June 5, 2022 [online] Available at: <https://www.election.gov.kz/rus/news/acts/index.php?ID=7120> (accessed: 15.07.2024).
3. Baimakhanov M.T., Dzhusupova G.S., Salimbaeva Zh.Ch. Stanovlenie pravovogo gosudarstva i konstitucionnoi process v Respublike Kazahstan. - Almaty: KazGUA, 2001. - 287 s.
4. Baishev Zh.N. (1994). Sudebnaya zashita Konstitucii. - Almaty: Zhety Zhargy, - 192 s.
5. Baktybekov M., Maishekina Э., & Yessenzholov H. (2023). The system of constitutional and administrative justice as effective mechanisms for ensuring the constitutional rights of citizens. BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series, 143(2), 8–20. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-8-20>
6. The Law of the Republic of Kazakhstan 'On Constitutional Proceedings in the Republic of Kazakhstan' (1992). [online]. Adilet.zan.kz. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920001500_ (accessed: 28.07.2024).

Information about authors:

Kalmaganbetova D. – PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satbaev st. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Yessentemirova A. – PhD, postdoctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satbaev st. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Калмаганбетова Д.Б. – PhD, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев 2 көшесі, 010000, Астана, Қазақстан.

Есентемирова А.М. – PhD, постдокторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев 2 көшесі, 010000, Астана, Қазақстан.

Калмаганбетова Д.Б. – PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сатбаева 2, 010000, Астана, Казахстан.

Есентемирова А.М. – PhD, постдокторант Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, ул. Сатбаева 2, 010000, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Конституциялық құқық. Әкімшілік құқық /Constitutional law.
Administrative law/ Конституционное право. Административное право**

IRSTI 10.15.23

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-88-100>

Scientific article

Constitutional justice as a principle of the rule of law

Y. Ongdashuly*¹, A.S. Baikenzheyev², M.B. Toksanova³

¹ al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

³ Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov, Almaty, Kazakhstan

(e-mail: ¹ernuron@mail.ru, ²ahilbek_tgp@mail.ru, ³maya.toksanova@mail.ru)

Abstract: The purpose of the article is to understand constitutional justice as necessary conditions and security forming principles in the Republic of Kazakhstan of the legal space, ensuring its rule of law and democratization of public relations through the mechanism of control over compliance with the provisions of the Constitution, which has proven its effectiveness in the world practice of the development of the constitutional process. The article examines the problems associated with understanding the substantive foundations of the principles of the rule of law; an analysis of the state of the process of using principles in the activities of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan is carried out.

Research methods. The author relied on the methodology of constitutional and legal science, which is based on the principle of differential knowledge of constitutional processes in their relationship with the institutional support of constitutionalism in the process of working on the article. A method of cognition also used a systemic, logical method, as well as a method of systemic-structural analysis of normative legal acts, to disclose the problems raised in the article.

Research results. The rights of supremacy are a complex implementation of realities, a system of additional elements, in which the absence of at least one of them makes the functioning of the system impossible. Carrying out constitutional justice, the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan contributes to the preservation of constitutional legality, and the presence of constitutional justice should be considered one of the main directions of ensuring the supremacy in the country.

Conclusions. The mandatory implementation of constitutional justice in the Republic of Kazakhstan should be considered as the main principle of ensuring the supremacy of rights, taking office, in accordance with the fundamental significance of the Basic Law, consisting in its ability to ensure the development and functioning of national legislation based on constitutions, when this "compliance" itself is required in the Republic of Kazakhstan in the control by the constitutional justice bodies.

Key words: Constitution, constitutional justice, principle, supremacy of law, legality, equality, accessibility.

Received: 12.02.2025. Accepted: 12.06.2025. Available online: 30.06.2025.

Introduction

Currently, issues covering the rights of supremacy are becoming especially relevant in the Republic of Kazakhstan in connection with the processes of state building and development of the state, which should lead to the emergence of a prosperous society based on a strong state. For achieving this goal, it is necessary to use all the material and creative resources of the Kazakh people, creating legal prerequisites for political reform, political liberalization, ensuring equal rights and opportunities for citizens of Kazakhstan [1].

The Constitution of the Republic of Kazakhstan, to determine the substantive foundations of the structure, adheres to the traditional set of constitutional formulations that characterize the directions of a civilized democratic, legal, secular state, in which, in the highest states, human life is limited, as well as his rights and freedoms (p. 1, ar. 1) [2].

The provision of the constitution, according to the provisions of the Republic of Kazakhstan, is a legal principle that becomes the starting formulation and principle of organizing political power and interaction, according to the provisions of the provisions, according to which the law itself, which is a fundamental value and a mechanism for ensuring the life of the state and the people, in its practical aspect, the Fundamentals are based on constitutional norms that provide for the highest degree of protection and implement direct legal impact on all processes occurring on the territory of the Republic, as well as on laws that do not contradict constitutional norms (p. 1, p. 2, ar.4). These constitutional provisions indicate that the principle of "supremacy of law" lies at the heart of national law enforcement and the development of the national legal system in Kazakhstan.

The importance of this basis in the development of Kazakhstan's statehood indicates that for the purpose of its practical implementation, the Republic is implementing the "Program for the Rule of Law in Kazakhstan (2020-2025)", which is aimed at developing society through the modernization of the modern system, increasing the efficiency of the state corps, increasing the independence and objectivity of case consideration [3], as well as the Action Plan in the field of human rights and the rule of law [4].

However, the application of the principle of the "rule of law", in terms of its provocation in the Republic of Kazakhstan, requires not only a program approach, but also theoretical understanding, as well as further expansion of its use due to the presence of obvious problems in this area [5].

First of all, this problem requires the development of a national constitutional justice system, which is the most important legal institution, the presence of which should be considered in the current fundamental state of ensuring the rights of the rule of law in Kazakhstan.

Research methodology

The methodology used in the process of working on the article is based on the methodology of constitutional and legal science, based on the principle of dialectical cognition of constitutional processes in their relationship with the institutional support of constitutionalism. To disclose the problems raised in this article, the author used a systemic method of cognition, a logical method, as well as a method of systemic-structural analysis of normative legal acts. The materials for writing this article were the works of predecessors on the stated issues, as well as normative

legal acts; their analysis allows us to study the practical implementation of the constitutional principle of the rule of law, which is the basis of constitutional justice in Kazakhstan.

The materials of the study were scientific works in the field of legal theory and constitutional justice. In modern legal science, the rule of law is considered through its perception as a "fundamental value" [6], as well as through giving this principle an attributive meaning, which suggests that the rule of law is a sign of a democratic state, given that the subject of the rule of law is "the exercise of power and relations between the individual and the state" [7], a principle that forms the foundations of democracy, the principle of the rule of law, relating, among other things, to issues of the activities of government bodies, "a principle that is decisive for the constitutional order of the state, fundamental for the activity of constitutional justice" [8], "a set of interrelated principles that together form the core of the doctrine of constitutionalism and, therefore, is necessary for any democratic state" [9].

Thus, the given brief review of scientific approaches to defining the content of the foundations of the "rule of law" shows the classification of these definitions and its structural specificity, which is associated with the diversity of functions and tasks that are solved in the process of developing legal systems based on the principle of the "rule of law".

At the same time, our considering principle cannot exist in isolation from the principles of its provision, namely, in isolation from the principles, according to its rule of law to ensure the existence of bodies in state systems, whose powers include the practical implementation of these principles. In the modern system, justice bodies limit their power in ensuring the rule of law, and have constitutional justice bodies that ensure the status of rights as the highest basis for socio-political development [10].

I.Yu. Ostapovich points out that an objective assessment of the practice of implementing the principles of the "rule of law" in the legal realities of modern legal worldviews shows that the functioning of this fundamental basis of the cause of the system does not occur by itself, but only in connection with specific control bodies calling for verification of control over the preservation of the rule of law in a particular jurisdiction. Thus, the presence of constitutional control bodies is a security condition for the rights of supremacy in a democratic state [11].

The presence of constitutional control bodies "determines the legal procedure for the acquisition and implementation of the rights and obligations of all participants in legal relations for compliance with the constitution, and this is the essence of the "juridization" of social reality, striving for the dominance of law as a system for regulating the entire diversity of social relations" [11].

At the same time, it is also important to mention the position of A.A. Eleupova, according to which "the development of a democratic state in which the rule of law is recognized is not only the process of creating certain constitutional and legal provisions in which this principle is reflected, but also the practical activities of constitutional supervision bodies for the implementation and practical functioning of this principle" [8].

According to R.M. Myrzalimov, the idea of constitutional control in many countries has not worked to the full extent "due to the fact that the attitude to constitutional justice as one of the objects of political struggle, control over which ensures influence on political processes in the state, while ignoring the fact that in this way the role of constitutional control is limited only to the political sphere, and the principle of the "rule of law" itself becomes declarative and does not extend to other spheres of social relations in the state" [12].

It is also important to mention about the provision that the leading role of the principle of the rule of law is associated with the fact that it is thanks to the activities of constitutional justice bodies that the practical implementation of the concept of a legal state is achieved, which is based on the absolutization of legality [13].

Thus, we can conclude that the functioning of an independent system of constitutional justice is a necessary condition, as well as a principle of ensuring the rule of law in the territory of the Republic of Kazakhstan, and the study of the security role of constitutional justice is of scientific and practical interest in light of the innovations that characterize the activities of constitutional justice.

Thereby, *the purpose* of this article is to understand constitutional justice as a principle of ensuring the implementation of the rule of law in the Republic of Kazakhstan.

Results and discussion

The modern approach to the organization of positive social relations in the state is based on the recognition of the fact that the main regulatory mechanism that ensures human rights, separation of powers, public order and political power is the law, which is an absolute authority and the most significant factor in social progress and economic development [3].

At the same time, if the first two foundations have been sufficiently studied in legal and political science literature, then the issues of the rule of law are not so widely disclosed and, in general, require additional specification.

According to T.A. Komarova, the rule of law is an interdependent process of development of the state and law, when the principle of legality, being formed and developing in the historical process, is elevated to the highest degree of state interest [14].

As it appears in this definition, there is a shift between the "rule of law" as a sectoral principle of national legislation and the "rule of law", which is a principle of a higher, constitutional level, determining, among other things, the rule of laws created and used in the practice of legal regulation [15]. In this regard, already in the middle of the twentieth century, there was an understanding that the rule of law reflects the semantic and ideological orientation and content of the legal system of the state, which is based on legal traditions and values that shape the legal consciousness of the nation [16].

According to [17], the rule of law is a principle that establishes the primacy of the law over political power. In our opinion, the last definition is very limited due to the fact that the boundaries of the use of the principle we are studying go beyond the boundaries of political interaction, since they concern, for example, the problems of equality of citizens before the law.

The documents of the European Union provide a broad interpretation of these principles, which reproduce absolute legality, i.e. prohibit any actions that do not comply with the rules of law, as well as the possibility of violating the violated right of justice, which ensures the observance of fundamental human rights, separation and equality of all citizens and authorities before the law [18].

At the same time, it should be noted that the Venice Commission believes that it is very difficult to give an unambiguous definition of the concept of "rule of law"; therefore, its interpretation can be based on the allocation of various elements that characterize the rule of law [19]. Among these elements, the Venice Electoral Commission contains these definitions, which provide for the systemic unity of the "rule of law" as a physical phenomenon and legal principles based on the activities of all subjects of legal interaction (Fig. 1).

Thus, the rule of law itself is a complex law of implementation, a system of cooperating elements, in which the absence of one of them makes the functioning of all systems impossible. In other words, for example, the absence of the right of openness indicates that a particular legal system cannot claim that the supremacy of law is observed in it.

In turn, M.K. Suleimenov determined that the supremacy of law is a legal doctrine according to which the highest law elevates the equality of all before the law, compliance with the legislative norms of the basic laws and the general focus of legislation on ensuring the protection of human dignity, freedom and rights [10]. Such a definition, as well as documents of international justice, allows us to say that the supremacy of law is a principle that finds its real embodiment in the activities of all subjects based on legal grounds in the decision-making process, regardless of the provisions of the hierarchy of state power.

In this regard, the activity of constitutional justice is aimed at ensuring the full functioning of rights, representing additional elements of the system that ensure its functioning. In this case, it can be assumed that the ensuring activity of the Constitutional Court in the field of compliance with the supremacy of rights includes, therefore, the maintenance of legislative control of regulation, which are strict conditions for ensuring this legal mechanism [20]. Thus, it seems appropriate to focus on the main aspects of the positive-legal (formal-legal) implementation of the supremacy of rights as the fundamental basis for the activities of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan.

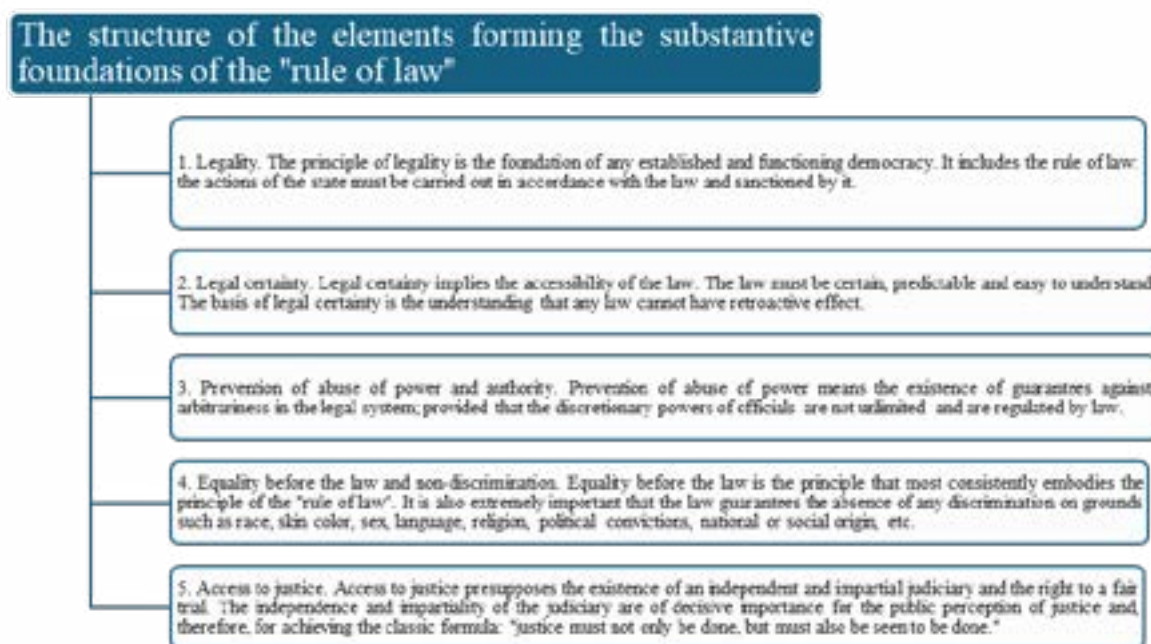

Figure 1 – The term "rule of law" in its structural and substantive aspect [19]

The first area of activity of the constitutional justice bodies is to ensure the supremacy of the Constitution of the Republic of Kazakhstan throughout the territory of the Republic of Kazakhstan (ar. 1 [21]), that is about the priority of constitutional and legal regulation in relation to other forms of legal regulation, which can be carried out based on by-laws, regulations, decisions of government bodies, various instructions, etc.

This function is implemented not only through the procedure for recognizing certain acts as unconstitutional (with the corresponding deprivation of their effect), but also by facilitating the bringing of all national legislation into line with the Constitution of the Republic of Kazakhstan, as well as by ensuring the obligation of everyone to comply with the Constitution and legislation of the Republic of Kazakhstan (Article 34 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan [2]) with the help of the mechanism of constitutional proceedings (p. 1, ar. 29 [21]), which is carried out on the basis of the principle of the supremacy of the Constitution of the Republic of Kazakhstan (ar. 31 [21]).

This function is also implemented through the organizational and legal mechanisms for the protection of the Basic Law of the Republic of Kazakhstan. That is:

- the specifics of opening constitutional proceedings, in accordance with the established procedure, which is determined by the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Constitutional Law and the Rules of the Constitutional Court (p. 1, ar. 29 [21]);
- delineation of the spheres of constitutional proceedings (the Constitutional Court is authorized to make decisions on issues within its competence (p. 1, ar. 29 [21])) and other proceedings that ensure compliance with the law in the territory of the Republic of Kazakhstan;
- completeness of constitutional proceedings, taking into account the need for a full investigation of the circumstances of the appeal (ar. 32 [21]), as well as the equality of all participants in the proceedings (ar. 35 [21]);
- official explanation of the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan (cl. 1 p. 3, ar. 23 [21]), recognition of the constitutionality or unconstitutionality of adopted legal acts (p. 2 ar. 57 [21]).

At the same time, the functioning of the mechanism of constitutional control aimed at ensuring the principle of the rule of law is ensured through control over other principles that determine the substantive foundations of the rule of law, including the principle of the supremacy of the Constitution (ar. 31); comprehensive, complete and objective investigation of the circumstances of the appeal (ar. 32), collegiality (ar. 33), publicity (ar. 34), equality of participants in constitutional proceedings (ar. 35); implementation of constitutional proceedings in two languages (ar. 36) [21].

The second direction of ensuring the principle of the rule of law by the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan is its participation in international legal cooperation with foreign constitutional justice bodies and, what is especially important, with various human rights organizations (ar. 21 [21]), which allows the Constitutional Court of the Republic to exercise constitutional control based on the study of the best world practices.

The third direction of ensuring the supremacy of law by the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan is its analytical, scientific and advisory activities carried out by a specially created body - the Scientific Advisory Council under the Constitutional Court (ar. 20 [21]), which prepares scientifically sound proposals and recommendations to ensure the supremacy of the Constitution and its direct effect on the territory of the Republic (cl. 1, p. 2 [21]).

By implementing these powers, the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan contributes to ensuring constitutional legality, and the existence of constitutional justice should be considered the most important fundamental provision of national law, which is aimed at truly ensuring the supremacy of law on the territory of the country. The fundamental nature of constitutional justice should be considered at present as the most important step of the

Republic of Kazakhstan towards achieving the rule of law and developing democracy, while constitutional justice itself should be considered as a stable system, ready to perceive the latest achievements of world constitutionalism, taking into account new possibilities of constitutional proceedings (for example, the electronic format of constitutional proceedings, art. 30 [21])

In this regard, it is relevant for further research to study the possibilities of increasing the effectiveness of constitutional justice in the Republic of Kazakhstan, taking into account the above-mentioned opportunities for its development [22].

Conclusions

Thus, the conducted study allows us to generalize the obtained results:

1. Constitutional justice is an area of legal theory and practice that most fully reflects the principle of the rule of law, which underlies the formation of a legal state, the functioning of which is the content of constitutional justice, guaranteeing the rights and freedoms of man and citizen, equality of all before the law and the court. In a practical sense, the functioning of this principle is embodied in the fact that, when making a decision, the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan each time objectively demonstrates the same application of laws in relation to various authorities and citizens, as well as in the fact that the Constitutional Court ensures the legal equality of subjects of social relations who receive the right to the state to protect their legitimate interests and constitutional rights. In legislative acts regulating constitutional justice in the Republic of Kazakhstan, the principle of the rule of law is embodied, including through various areas of activity of the Constitutional Court, which becomes, in essence, the main guarantor of the practical implementation of this principle.

2. In the Republic of Kazakhstan, as well as in other democratic states, constitutional justice as the principle of the rule of law creates conditions for the development of constitutional justice, which is the most important regulator of social relations, ensuring the real embodiment of the principle of the rule of law, as well as facilitating the implementation of other constitutional provisions that determine the content of rule-making and law enforcement. At the same time, the supreme power of the Constitution and the supreme power of decisions taken within the framework of the functioning of constitutional justice determine the dualistic nature of this form of legal process, bearing in mind that, firstly, the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan guarantees legal order on the territory of the state; secondly, it ensures the primacy of the law over political power, which makes the Constitutional Court an absolutely unique body in the system of public administration. This unique status is expressed in the fact that, in fact, any decision of state authorities, regardless of its relevance in terms of ensuring management tasks in a specific socio-political situation, can be canceled by the Constitutional Court if this decision contradicts the provisions of the Constitution, violates the rights of citizens of Kazakhstan. Such an interpretation of the activities of constitutional justice bodies is a practical embodiment of the principle of the rule of law.

3. Speaking about the approval of the principle of the rule of law through the use of the mechanism of constitutional justice, it should also be noted that, despite its unique status, the activities of the Constitutional Court are not carried out arbitrarily and uncontrollably. This activity, as well as the activities of state authorities, are limited by the norms of the Constitution

and the law determining the powers of the Constitutional Court. Accordingly, the Constitutional Court is limited in the freedom of its activities, which guarantees its positive legal behavior and the impossibility of judicial arbitrariness. This conclusion allows us to say that ensuring constitutional order in the Republic of Kazakhstan requires special responsibility of persons involved in the constitutional legal process, their high professional qualifications, integrity and a high degree of morality. It is precisely the formation of a judicial corps capable of implementing constitutional justice that is, in our opinion, the modern problem of the development of national justice in the Republic.

4. Currently, the necessity of the existence and further development of constitutional justice in the Republic of Kazakhstan is beyond doubt, given the democratic and legal nature of the state, as well as taking into account the need for further development of the national legal system in order to meet the needs of the state and social development of the country.

5. Thus, the mandatory existence of constitutional justice should be considered as the main condition for the functioning of the principle of ensuring the rule of law, taking the position that the fundamental significance of the Basic Law consists in its ability to ensure the development and functioning of national legislation in accordance with and on the basis of the provisions of the Constitution, taking into account the democratic and legal nature of the state, as well as the need for further development of the national legal system to meet the needs of the state and social development of the country.

Contribution of the authors

Ongdashuly Y. developed the conceptual framework of the research, formulated the objectives and tasks of the article, conducted the analysis of scholarly literature and legal sources, and prepared the introduction and conclusion sections.

Baikenzheyev A.S. provided the methodological justification, analyzed international practices and comparative aspects of constitutional justice in Central Asian countries, and contributed to writing the “Results and Discussion” section.

Toksanova M.B. prepared analytical materials on the practice of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan, compiled the legal references, and participated in editing and finalizing the manuscript.

All authors have read and approved the final version of the manuscript.

References

1. Стратегия «Казakhstan-2050». – Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/strategiya-kazakhstan-2050> (дата обращения: 10.03.2024).
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 10.03.2024).
3. Программа по верховенству права в Казахстане. – Режим доступа: <https://www.usaid.gov/ru/kazakhstan/fact-sheets/kazakhstan-rule-law> (дата обращения: 01.03.2024).
4. Указ Президента Республики Казахстан «О Плане действий в области прав человека и верховенства закона» от 8 декабря 2023 года № 409. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35159574 (дата обращения: 01.03.2024).

5. Казахстан занял 66-е место из 139 стран по верховенству права, поднявшись на 3 позиции. – Режим доступа: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/> (дата обращения: 01.03.2024).
6. Kazakhstan_2021%20WJP%20Rule%20of%20Law%20Index%20Country%20Press%20Release_Russian.pdf (дата обращения: 12.03.2024).
7. Тойлыбекова Э.О. Правовое регулирование конфессиональных отношений в Республике Казахстан: дисс. канд. наук. – Казань, 2019. – 188 с.
8. Баймаханова Д.М. Проблемы прав человека в системе конституционализма в Республике Казахстан: дисс. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 2010. – 202 с.
9. Елеупова А.А. Осуществление конституционного контроля Конституционным Советом Республики Казахстан: дисс. канд. юрид. наук. – Челябинск, 2006. – 172 с.
10. Жакаева Л.С. Конституционный процесс в Республике Казахстан: теоретико-правовые вопросы: дисс. ... докт. юрид. наук. – Москва, 2008. – 430 с.
11. Сулейменов М.С. Право как система. – М.: Статут, 2016. – 360 с.
12. Остапович И.Ю. Конституционный Совет Республики Казахстан: вопросы теории и практики: дисс. ... канд. юрид. наук. – Томск, 2005. – 212 с.
13. Мырзалымов Р.М. Органы конституционной юстиции в странах Центральной Азии: проблемы теории и практики: дисс. ... докт. юрид. наук. – Москва, 2013. – 319 с.
14. Тлеулесова Б.Т. Правовые позиции Конституционного совета РК: сущность, юридические признаки и значение в конституционном правовом регулировании // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2021. №4. - С. 124-136.
15. Комарова Т.А. Разумность, справедливость и верховенство права как основные начала гражданского судопроизводства: дисс. ... канд. наук. – Саратов, 2019. – 212 с.
16. Waldron J. The Concept and the Rule of Law. Georgia Law Review. NYU School of Law. Vol. 43:1. 63 p.
17. Hart H.L.A. The Concept of Law. – Oxford: Oxford University Press, 1961. Pp. viii, 263. 21 p.
18. Rainer Grote. "Rule of Law, Rechtsstaat and État de Droit," in C. Starck, Constitutionalism, Universalism, and Democracy, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999, pp. 269-306.
19. Rule of law report - Communication and country chapters. European Commission (consulté le 10 octobre 2021). URL: https://commission.europa.eu/publications/2021-rule-law-report-communication-and-country-chapters_en (дата обращения: 10.03.2024).
20. Rule of Law. URL: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=02_Rule_of_law &lang=EN (дата обращения: 20.02.2024).
21. Shubham Sonthalia. Concept of Rule of Law with Regard to Supreme Court Judgment. Galgotias school of law. 2021. 16 p.
22. О Конституционном Суде Республики Казахстан. Конституционный закон Республики Казахстан от 5 ноября 2022 года № 153-VII ЗРК. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000153> (дата обращения: 10.03.2024).
23. Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan: continuity and innovation // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University LAW Series// No1(142)/2023 <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/130/54> (дата обращения: 10.03.2024).

Е. Оңдашұлы¹, А.С. Байкенжеев², М.Б. Токсанова³

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік Комитетінің Академиясы, Алматы, Қазақстан,

³Қазақстан Республикасы ІІМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы, Алматы, Қазақстан,

(e-mail: ¹ernuron@mail.ru, ²ahilbek_tgp@mail.ru, ³maya.toksanova@mail.ru)

Конституциялық Сот әділдігі заң үстемдігінің принципі ретінде

Аңдатпа: Мақаланың мақсаты Конституциялық сот төрелігін Конституциялық процесті дамытудың әлемдік практикасында өзінің тиімділігін дәлелдеген Конституция ережелерінің қолданылуын бақылау тетігін енгізу есебінен құқықтың үстемдігін және қоғамдық қатынастарды демократияландыруды қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасында құқықтық кеңістікті қалыптастырудың қажетті шарты және қамтамасыз ету қағидаты ретінде түсіну болып табылады. Мақалада құқық үстемдігі принципінің мағыналы негіздерін түсінуге байланысты мәселелер қарастырылады; Қазақстан Республикасы Конституциялық сотының қызметінде принципті пайдалану процесінің жай-күйіне талдау жүргізілді. Зерттеу әдістері. Мақала бойынша жұмыс барысында автор конституциялық-құқықтық ғылымның әдіснамасына сүйенді, оның негізінде Конституциялық процестерді олардың конституционализмді институционалды қамтамасыз етумен өзара байланысында диалектикалық таным принципі жатыр. Мақалада көтерілген мәселелерді ашу үшін танымның жүйелік әдісі, логикалық әдіс, сондай-ақ нормативтік құқықтық актілерді жүйелік-құрылымдық талдау әдісі қолданылды. Зерттеу нәтижелері. Құқықтың үстемдігі-бұл күрделі құқықтық шындық, олардың біреуінің болмауы бүкіл жүйенің жұмыс істеуін мүмкін етпейтін өзара байланысты элементтер жүйесі. Конституциялық сот төрелігін жүзеге асыра отырып, ҚР Конституциялық Соты конституциялық заңдылықты қамтамасыз етуге ықпал етеді, ал Конституциялық сот төрелігінің болуы ел аумағында құқықтың үстемдігін қамтамасыз етудің негізгі қағидаттарының бірі болып саналуы тиіс. Қорытындылар. Қазақстан Республикасында Конституциялық сот төрелігінің міндетті түрде болуы құқықтың үстемдігін қамтамасыз етудің басты қағидаты ретінде қарастырылуы керек, оған сәйкес Негізгі Заңның іргелі мәні Конституцияның ережелері негізінде ұлттық заңнамалардың дамуы мен жұмыс істеуін қамтамасыз ету қабілетінде, бұл "сәйкестіктің" өзі конституциялық әділет органдары тарапынан бақылауды қажет етеді.

Тірек сөздер: Конституция, конституциялық сот төрелігі, қағида, құқық үстемдігі, заңдылық, теңдік, қолжетімділік.

Е. Оңдашұлы¹, А.С. Байкенжеев², М.Б. Токсанова³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

³Алматинская академия МВД Республики Казахстан

имени М. Есбулатова, Алматы, Казахстан

(e-mail: ¹ernuron@mail.ru, ²ahilbek_tgp@mail.ru, ³maya.toksanova@mail.ru)

Конституционное правосудие как принцип верховенства права

Аннотация: Целью статьи является осмысление конституционного правосудия как необходимого условия и обеспечительного принципа формирования в Республике Казахстан правового

пространства, обеспечивающего верховенство права и демократизацию общественных отношений за счет внедрения механизма контроля за действием положений Конституции, доказавшем свою эффективность в мировой практике развития конституционного процесса. В статье рассмотрены проблемы, связанные с осмыслением содержательных основ принципа верховенства права; проведен анализ состояния процесса использования принципа в деятельности Конституционного суда Республики Казахстан.

Методы исследования. В процессе работы над статьей автор опирался на методологию конституционно-правовой науки, в основе которой лежат принцип диалектического познания конституционных процессов в их взаимосвязи с институциональным обеспечением конституционализма. Для раскрытия поднятых в статье проблем использовались системный метод познания, логический метод, а также метод системно-структурного анализа нормативно-правовых актов.

Результаты исследования. Верховенство права является сложносоставной правовой реальностью, системой взаимосвязанных элементов, в которой отсутствие одного из них делает невозможным функционирование всей системы. Осуществляя конституционное правосудие, Конституционный Суд РК способствует обеспечению конституционной законности, а наличие конституционного правосудия следует считать одним из основных принципов обеспечения верховенства права на территории страны.

Выводы. Обязательное существование конституционного правосудия в Республике Казахстан следует рассматривать как главный принцип обеспечения верховенства права, принимая позицию, в соответствии с которой фундаментальное значение Основного Закона состоит в его способности обеспечивать развитие и функционирование национальных законодательств на основе положений Конституции, когда само данное «соответствие» нуждается в контроле со стороны органов конституционной юстиции.

Ключевые слова: Конституция, конституционное правосудие, принцип, верховенство права, законность, равенство, доступность.

References

1. Strategiya «Kazakhstan-2050» [Strategy “Kazakhstan-2050”]. URL: <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/strategiya-kazakhstan-2050>. (data obrashcheniya: 10.03.2024). [In Kazakhstan].
2. Kazakstan Respublikasynyñ Konstitutsiyasy [Reasonableness, justice and the rule of law as the main principles of civil proceedings]/ URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (data obrashcheniya: 10.03.2024). [In Kazakhstan].
3. Programma po verkhovenstvu prava v Kazakhstane [Program on the rule of law in Kazakhstan]. URL: <https://www.usaid.gov/ru/kazakhstan/fact-sheets/kazakhstan-rule-law> (data obrashcheniya: 01.03.2024). [In Kazakhstan].
4. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O Plane deystviy v oblasti prav cheloveka i verkhovenstva zakona» [Legal regulation of confessional relations in the Republic of Kazakhstan] ot 8 dekabrya 2023 goda № 409. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35159574 (data obrashcheniya: 01.03.2024). [In Kazakhstan].
5. Kazakhstan zanyal 66-ye mesto iz 139 stran po verkhovenstvu prava, podnyavshis' na 3 pozitsii [Kazakhstan ranked 66th out of 139 countries in terms of the rule of law, moving up 3 positions]. URL: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/Kazakhstan_2021%20WJP%20

Rule%20of%20Law%20Index%20Country%20Press%20Release_Russian.pdf (data obrashcheniya: 01.03.2024). [in Russian].

6.Kazakhstan_2021%20WJP%20Rule%20of%20Law%20Index%20Country%20Press%20Release_Russian.pdf (data obrashcheniya: 01.03.2024).

7. Toylybekova E. O. Pravovoye regulirovaniye konfessional'nykh otnosheniy v Respublike Kazakhstan [Legal regulation of confessional relations in the Republic of Kazakhstan]: diss. kand. nauk. – Kazan', 2019. – 188 s. [in Russian].

8. Baymakhanova D.M. Problemy prav cheloveka v sisteme konstitutsionalizma v Respublike Kazakhstan [Problems of human rights in the system of constitutionalism in the Republic of Kazakhstan]: diss. ... kand. jurid. nauk. – Almaty, 2010. – 202 s. [in Russian].

9. Yeleupova A.A. Osushchestvleniye konstitutsionnogo kontrolya Konstitutsionnym Sovetom Respubliki Kazakhstan [Implementation of constitutional control by the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan]: diss. kand. jurid. nauk. – Chelyabinsk, 2006. – 172 s.

10. Zhakayeva L. S. Konstitutsionnyy protsess v Respublike Kazakhstan: teoretiko-pravovyye voprosy [Constitutional process in the Republic of Kazakhstan: theoretical and legal issues]: diss. ... dokt. jurid. nauk. – Moskva, 2008. – 430 s. [in Russian].

11. Suleymenov M.C. Pravo kak sistema [Law as a system.]. – M.: Statut, 2016. – 360 s. [in Russian].

12. Ostapovich I. YU. Konstitutsionnyy Sovet Respubliki Kazakhstan: voprosy teorii i praktiki [Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan: questions of theory and practice]: diss. ... kand. jurid. nauk. – Tomsk, 2005. – 212 s. [in Russian].

13. Myrzalimov R. M. Organy konstitutsionnoy yustitsii v stranakh Tsentral'noy Azii: problemy teorii i praktiki [Bodies of constitutional justice in the countries of Central Asia: problems of theory and practice]: diss. ... dokt. jurid. nauk. – Moskva, 2013. – 319 s. [in Russian].

14. Tleulesova B. T. Pravovyye pozitsii konstitutsionnogo soveta RK: sushchnost', yuridicheskiye priznaki i znachenije v konstitutsionnom pravovom regulirovanii [Legal positions of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan: essence, legal features and significance in constitutional legal regulation] // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoy informatsii Respubliki Kazakhstan – Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. 2021. №4. S. 124-136. [In Kazakhstan].

15. Komarova T.A. Razumnost', spravedlivost' i verkhovenstvo prava kak osnovnyye nachala grazhdanskogo sudoproizvodstva [Reasonableness, justice and the rule of law as the main principles of civil proceedings]: diss. ... kand. nauk. – Saratov, 2019. – 212 s. [in Russian].

16. Waldron J. The Concept and the Rule of Law. Georgia Law Review. NYU School of Law. Vol. 43:1. 63 p.

17. Hart H.L.A. The Concept of Law. – Oxford: Oxford University Press, 1961. Pp. viii, 263. 21s.

18. Rainer Grote. "Rule of Law, Rechtsstaat and État de Droit," in C. Starck, Constitutionalism, Universalism, and Democracy, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999, pp. 269-306.

19. Rule of law report - Communication and country chapters. European Commission (consulté le 10 octobre 2021). URL: https://commission.europa.eu/publications/2021-rule-law-report-communication-and-country-chapters_en

20. Rule of Law. URL: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=02_Rule_of_law&lang=EN

21. Shubham Sonthalia. Concept of Rule of Law with Regard to Supreme Court Judgment. Galgotias school of law. 2021. 16 p.

22. O Konstitutsionnom Sude Respubliki Kazakhstan. Konstitutsionnyy zakon Respubliki Kazakhstan ot 5 noyabrya 2022 goda № 153-VII ZRK. [About the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan.

Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000153> (data obrashcheniya: 10.03.2024). [In Kazakhstan].

23. Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan: continuity and innovationn // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University LAW Series// No1(142)/2023 <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/130/54>. (data obrashcheniya: 10.03.2024). [In Kazakhstan].

Information about authors:

Ongdashuly Y. – corresponding author, student of PhD, master of law and senior lecturer, Department of Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law, faculty of law, Al-Farabi Kazakh national university, Al-Farabi av., 71, 050040, Almaty, Kazakhstan

Baikenzheyev A. – Candidate of Law, Associate Professor, Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Madi 1a str., 050023, Kazakhstan

Toksanova M. – Associate Professor (docent), police Colonel, Head of the Department of Law Enforcement Management, Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov, 29 Utepova str., 050060, Almaty, Kazakhstan

Оңдашұлы Е. – хат-хабар авторы, заң магистрі, PhD докторанты, аға оқытушысы, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы, заң факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, әл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан

Байкенжеев А.С. – заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Академиясы, Мәди к-сі 1а, 050023, Алматы, Қазақстан

Токсанова М.Б. – қауымдастырылған профессор (доцент), полиция полковнигі, құқық қорғау қызметі басқару кафедраның бастығы, Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы, Алматы, Өтепов к-сі 29, 050060, Қазақстан.

Ондашұлы Е. – автор для корреспонденции, докторант PhD, магистр юриспруденции, старший преподаватель, кафедра теории и истории государства и права, конституционного и административного права, юридический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. Аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Казахстан

Байкенжеев А.С. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор. Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан, Алматы, ул. Маді 1а, 050023. Казахстан

Токсанова М.Б. – ассоциированный профессор (доцент), полковник полиции, начальник кафедры управления правоохранительной деятельности, Алматинская Академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова, ул. Утепова 29, 050060, Алматы, Казахстан

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Конституциялық құқық. Әкімшілік құқық /Constitutional law.
Administrative law/ Конституционное право. Административное право**

MISTI 10.15.91

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-101-121>

Scientific article

**Comparative analysis of constitutional rights and their implementation
in Kazakhstan and other CIS countries: problems and prospects**

G. Zhamankarayeva¹, Y. Baizhanov², Sh. Yarilkhapova³

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

²*Abay Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan*

³*Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*

(e-mail: ¹camankaraeva@gmail.com, ²baizhanov_erbol@mail.ru, ³sholpan_8682@bk.ru)

Abstract: The research examines constitutional rights protections within eight CIS: Russia, Kazakhstan, Ukraine, Belarus, Moldova, Tajikistan, Armenia, and Kyrgyzstan. The research aims to examine dissimilarities and similarities in legal implementation while identifying rights promotion and barrier factors to produce international standard-compliant execution recommendations. The research utilizes an interdisciplinary approach combining comparative legal, normative historical and legal methods with content-based evaluations of legislative documents, constitutional provisions and judicial decisions and expert evaluations.

Research findings indicate that Ukraine and Moldova actively use individual constitutional complaint mechanisms as the Constitutional Courts show considerable independence. Belarus and Tajikistan struggle to protect rights because their judicial systems answer to the executive branch. Kazakhstan and Russia are characterized by strong executive power and a focus on maintaining stability, accompanied by restrictions on certain civil liberties. Armenia and Kyrgyzstan work to achieve democratization through their institutions although they face both institutional and political instability.

The research presents recommendations which aim to enhance judicial protection of rights and to integrate international norms into national laws as well as to promote independence in constitutional supervision. The research outcomes present practical value by enabling their application for legal institution reform and human rights program development throughout the post-Soviet region.

Keywords: constitutional protections; CIS states; analytical comparison; legislation; post-Soviet countries.

Received: 04.03.2025. Accepted: 05.06.2025. Available online: 30.06.2025.

101

¹*the corresponding author

Introduction

Comparative constitutional law is a great framework that can be used to study various aspects of choice of the regulation of constitutional rights and their realization in a number of countries including those of the Commonwealth of Independent States (CIS). Of these, the most fundamental are the rights which form the basis of legal systems in place, being the reflection of each state's vital concerns regarding human rights and freedoms. However, the realisation of these rights faces many challenges making this topic relevant from theoretical and empirical perspectives.

The importance of this topic derives from the complexity of legal evolution in the countries of the post-Soviet period, which combines Soviet legal traditions and modern Reforms. The necessity to orient national legislation to CIS legislation is still important for several CIS countries like Russia, Kazakhstan, Ukraine and Belarus. However, issues related to the judicial self-government, recognition of international law and protection of social and political rights are still problematic, therefore they require further research. Therefore, the lack of studies providing comparisons of all eight CIS countries' constitutional systems is a compelling reason for this research.

The research is aimed at identifying constitutional rights and their protection in the CIS countries; the key aspects and prospects for the implementation of the rights in Russia, Kazakhstan, Ukraine, Belarus, Moldova, Tajikistan, Armenia, and Kyrgyzstan are explored. The main research aim focuses on identifying similarities and differences concerning the legal protection of constitutional rights in these countries as well as analysing the concerns and opportunities about the implementation of the legal frameworks. Key research tasks include:

- Comparative analysis, normative approaches and historical-legal analysis form the overall research methodology of this study.
- Literature review and documents analysis let not only consider scholarly works of domestic and foreign researchers, as well as legislative acts and the application of constitutional norms in practice.

The analysis of constitutional rights for CIS countries relies on numerous source types of academic production. Stephen Gardbaum explores the subject of the horizontal application of constitutional rights with focus on relationships within and between individuals and legal entities [1]. This aspect is especially important for CIS countries as the development of this area is required in these countries. Sam Issacharoff explores the role of constitutional courts in the transforming democracies, and how they serve as ensure rights and establish law [2]. These findings would be of particular interest for the analysis of CIS countries, where judicial independence is still limited. Kalandarishvili and Panfilov reveal the features of the Soviet constitutional culture influencing the modern legal systems of the CIS, including centralized management and the formalism of constitutional [3].

The work of Nastaevich and Saniyazdanovich analyzing the role of the Constitutional Council in the protection of human rights is significant for Kazakhstan [4]. In Moldova, Alexandru Tănase highlights the importance of individual complaints to the Constitutional Court for strengthening democracy [5]. Edgar Avetisyan emphasizes the role of Armenia's legislative framework for ensuring freedom of information [6]. In Tajikistan, Elnazarov and Jamshedov note restrictions on the exercise of rights in an authoritarian system [7]. Thus, the literature review highlights the

rich research base, but identifies gaps in comprehensive comparative analyses of constitutional rights in all CIS countries. The present work seeks to fill this gap.

Materials and Methods

This research scrutinizes the constitutional frameworks of Commonwealth of Independent States (CIS) countries: Belarus, Kazakhstan, Armenia, Kyrgyzstan, Moldova, Tajikistan, Russia, and Ukraine, relying on constitutional texts, human rights legislation, and both domestic and international scholarly research. It incorporates over twenty academic articles on constitutional law, international standards, and human rights implementation in post-Soviet nations. The analysis is both qualitative and quantitative, utilizing constitutional texts, legislative acts, and academic literature to ensure reliable findings.

The research employs various complementary methods. Comparative analysis of the constitutional systems of the eight countries highlights common issues and unique traits. Historical and legal methods elucidate the Soviet legacy's impact on modern legal systems. The normative method examines constitutional texts, legislative acts, and international agreements to understand the integration of international law into national systems. Case studies detail the practical implementation of rights in each country. Initial content analysis of scientific literature, regulatory documents, and court decisions identifies main problems and trends.

The study progresses through several stages: data collection and primary processing of constitutions, scientific articles, and international documents; historical analysis to assess the Soviet legal system's formation and its influence on post-Soviet legal traditions; comparative analysis of rights protection systems in eight CIS countries; examination of issues like judicial politicization, civil liberties restrictions, and law enforcement practices; and final recommendations for legal regulation improvements, including harmonizing national legislation with international standards, enhancing justice access, and strengthening judicial independence through digital technologies.

This study's originality lies in its integrated analysis of the legal systems of eight CIS countries, providing a comprehensive regional overview rather than focusing on individual country specifics. This approach highlights common post-Soviet problems while ensuring relevance and practical value through extensive material use, including user-contributed articles. The study aims to fill literature gaps, support further research, and offer practical recommendations for improving CIS legal systems.

Results and Discussion

The examination of constitutional rights globally, particularly in Commonwealth of Independent States (CIS) countries, reveals how these rights are regulated and implemented. This analysis helps determine the foundational aspects responsible for constructing constitutional rights and promotes understanding of legal system differences and similarities. Such an approach is crucial for evaluating contemporary issues and future advancements in human rights protection in the region. The Soviet legal tradition's influence on CIS constitutional frameworks is evident, with each country exhibiting unique features. For instance, Kazakhstan and Russia prioritize social stability and security, whereas Ukraine and Moldova focus on international standards and judicial system development [1].

National priorities significantly influence the scope of constitutional rights in CIS countries. Russia and Kazakhstan restrict rights for national security, while Ukraine and Moldova emphasize equality and protection of vulnerable groups. These differences highlight how constitutional rights affect both government actions and private legal relationships, similar to the situations in Canada and Germany [8].

Constitutions recognize the confidential sources underpinning rights realization. Constitutional courts in CIS countries play a critical role in upholding constitutional supremacy and human rights protection. Ukraine's Constitutional Court fosters democratic institutions in response to citizens' complaints, whereas judicial independence is limited in Belarus and Tajikistan, hindering effective rights protection [9].

National variations in rights realization are evident; Russia and Kazakhstan limit freedoms of speech and assembly to maintain public order, whereas Ukraine strongly protects such rights, bolstering civil society [10]. Analysis reveals significant implementation risks, especially in politically and economically unstable countries. In Tajikistan and Kyrgyzstan, inadequate judicial infrastructure and funding restrict access to justice. Economic challenges in Russia and Kazakhstan complicate the realization of social rights, including education and healthcare access [11].

The comparative analysis of CIS countries' legal systems highlights the necessity for harmonizing national legislation with international standards, enhancing judicial independence, and exchanging experiences among states. These actions aim to improve human rights protection, regulate legal systems to address modern challenges, and strengthen governing bodies [12]. The foundational principles derive from Soviet constitutional law, developed under a strict ideological regime, forming the basis for legal regulation in post-Soviet states. Although these countries seek democratization and international standards, Soviet traditions persist, characterized by strong executive power, limited political rights, and formal constitutional provisions.

The Soviet period lacked a historical or legal basis for developing constitutional rights, following a centralized approach favoring state interests over individual rights. This legacy causes significant challenges in CIS countries' legal regulation improvements. Understanding Soviet legal traditions helps identify obstacles to fully realizing constitutional rights today.

Soviet constitutional law (1918-1991) was ideologically driven, oriented towards past and authoritarian state needs. The Soviet Union's Constitution emphasized ideological and political priorities, shaping the legal culture of post-Soviet states. These features significantly impacted the USSR's legal regulation and the modern constitutional systems of post-Soviet countries.

Soviet constitutional and legal systems were retrospective, documenting stages of socialist development rather than future strategies. For example, the 1936 USSR Constitution marked the elimination of exploiting classes and establishment of socialist foundations [13]. Constitutions served as instruments of ideological legitimization for party programs and state-building successes, symbolizing achieved stages of state-building.

Soviet constitutions were characterized by adherence to Marxist-Leninist ideology, affirming Communist Party leadership and a centralized political system. They mirrored the Union constitution [3] and ensured unified legal regulation, creating an impression of federalism while centralizing power. The rights and freedoms declared were largely unimplemented; the 1936 Constitution proclaimed civil rights that remained nominal, viewed through state

interests rather than individual freedoms [14]. Such constitutional rights, including free speech, assembly, and religion, were controlled by the state and Party.

The transition to a pragmatic Soviet government marked an important development stage. Initially, the concept of the dictatorship of the proletariat suggested the state's gradual withering. However, by the 1930s, this concept evolved into a centralized administrative system, justified by the need to combat class enemies and accelerate economic modernization [13]. This shift increased bureaucratization and suppressed regional elites, centralizing power further. The 1936 Constitution, proclaiming democratic principles and social rights, was essentially declarative as the Communist Party retained unbounded power and there was no real division of powers [3].

Post-Soviet states inherited strong executive power, limited legislative and judicial roles, and formal rights, complicating their transition to democratic systems based on human rights and rule of law. The Soviet-era totalitarian legacy hampers democratic reforms. Constitutions of CIS countries, including Kazakhstan, guarantee rights and freedoms with protective mechanisms. Kazakhstan's 1993 Constitution prioritizes human rights to build a democratic society with equal rights for all, regardless of nationality, race, gender, or social status. It includes rights such as freedom of movement, political participation, property ownership, employment, housing, healthcare, education, social security, and environmental protection, ensuring individual dignity.

Special provisions protect family, motherhood, fatherhood, childhood, and privacy. Kazakhstan's Constitution ensures citizens' rights through monitoring laws for constitutional alignment [15], enhancing public administration, human rights, and rule of law [4]. Influenced by national priorities and democratic development, Kazakhstan and other CIS countries' legal systems exhibit changes within the Soviet heritage. All constitutions emphasize social protection and human rights guarantees, but their implementation faces limitations due to political, economic, and institutional issues. These systems require analysis of practical problems like judicial independence and rights protection. Comparing freedom of speech, political and social rights, and international standards in the constitutional rights of eight CIS countries reveals common trends and unique regulatory features across the region.

Republic of Moldova

The main basis of constitutional rights in Moldova is the Constitution of 1994, which lays down the fundamental human rights and freedoms as the state's basic priority. Constitutional control is the Constitutional Court itself given constitutional control, allowing the citizens to have their rights protected against a species of democratic legal framework. Moldova supports International Standards and among these the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Articles 16 and 134 of the Constitution are important in preserving the citizens' rights and state's obligations. Article 47 sets out a decent living standard as a fundamental right [16]. These constitutional rights are strong but inaccessible because the implementation system for rights is not strong. Therefore, the right to protection of rights needs to be improved, primarily by widening the role of the Ombudsman [17].

The Republic of Tajikistan

The practical implementation of basic human rights and freedom is also limited in Tajikistan's 1994 Constitution. The realization of the citizens' rights is impeded by the authoritarian political system. High courts including the Constitutional Court have a limited authority when it comes to citizens' rights [18]. It would be wrong to say that all the legal instrument prioritizes state interests, such as territorial integrity and political stability. Section XIII of Tajikistan's Criminal

Code explicitly exempts crimes against the constitutional system that preceded state security over the individual rights [7]. The legal system also has trouble upholding socio economic rights. Missing effective implementation mechanisms often leave constitutional guarantees all but theoretical [19].

The Republic of Armenia

The Constitution of Armenia is founded upon its Constitution and the individual is the highest value and extensive rights and freedoms are guaranteed. The 1995 Constitution with its many revisions in 2005 and 2015 places a strong emphasis on human rights protection, most particularly the rights to physical and mental integrity. Article 25 of the Armenian Constitution, which states that neither scientific nor medical experiments are allowed without a person's consent, emphasizes people's right of personal nonfreedom and bodily integrity [20]. Also making strides for freedom of speech and press, which are indispensable to a democratic state, is Armenia. Nevertheless, these constitutional protections have often been overcome by the media pressure and restrictions on critical journalism [21]. Enough is enough, and freedom of expression and access to information are greatly respected in Armenia within the framework of the law. Even with progressive laws, these rights are routinely challenged, especially when political unrest and social difficulties [6] are current.

The Kyrgyz Republic

The foundation of principles of the Kyrgyz Republic's Constitution are human rights and freedoms, established in 1993, modified in 2010 and 2021. The document focuses on the protection of people belonging to indigenous communities and preservation of national customs. Political instability and constant changes of government make it impossible to fully implement citizens rights [22]. Since then Kyrgyzstan has made strides in democratic reforms in particular in constitutional oversight mechanisms. However, according to international critics still restrictions on free speech and assembly are imposed for national security reasons [23]. Social rights, including employment and healthcare, are also guaranteed by the Constitution, but economic challenges prevent the execution of a good part of them. Youth policies and human resource development get top priority in education access.

The Republic of Ukraine

Last but not the least; the Ukrainian 1996 Constitution speaks of the country's dedication to democratic ideals and protection of human rights. Human rights and freedoms are declared as a state's highest priority [24]. If rights are to be important in Ukraine, then the Constitutional Court must be very important. The constitutional complaint is a mechanism which enables citizens to claim protection in legal terms for a right not explicitly incorporated into the Constitution but which is implied by its provisions. It reinforces the rule of law, the protection of natural rights [25]. Citizens' rights must be ensured by the judiciary. High level access to justice is given by the Supreme Court of Ukraine and the European Court of Human Rights. But political instability and economic troubles sometimes stand in the way of rights [26]. Human rights in Ukraine are controlled under national and international laws. The integration of the country into the European legal sphere validates the importance of the international standards, in particular European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [27].

The Republic of Belarus

Belarus is known for its strong state control and focus on maintaining stability. The Constitution, first adopted in 1994 and significantly revised in 2022, outlines citizens' fundamental rights

and freedoms. However, the authoritarian nature of state power often restricts the practical exercise of many rights [28]. The updated Constitution has modified principles related to democracy, power separation, and judicial independence. It emphasizes bolstering state sovereignty and reducing external influences, which somewhat alters the equilibrium between individual rights and state interests [29]. In Belarus, freedoms of expression, assembly, and association face significant constraints. The current human rights landscape is marked by rigorous media control, pressure on civil society, and limited access to justice. Nevertheless, the state actively safeguards social rights, including access to education and healthcare [30]. Environmental law in Belarus is evolving under the influence of the Aarhus Convention. While it aims to protect citizens' right to a favorable environment, the implementation of this right encounters administrative and institutional obstacles.

The Russian Federation

The Russian Federation's 1993 Constitution enshrines a broad spectrum of human and civil rights and freedoms, aligned with international standards. Article 2 of the Constitution recognizes human rights and freedoms as the highest value, making their observance a state obligation [31]. A key feature of Russian constitutional regulation is the principle of proportional restrictions. According to Article 55, rights may only be limited to the extent necessary to protect the constitutional order, health, morality, and the rights and freedoms of others [31]. Russia's Constitutional Court plays a crucial role in upholding constitutional supremacy and declaring unconstitutional acts that contradict the basic law. The court has developed positions on "unrestricted" rights, such as the right to life, personal dignity, and freedom from torture, which cannot be limited even during a state of emergency [32]. In practice, Russia faces challenges in realizing citizens' rights. International organizations often criticize restrictions on freedom of speech, assembly, and other political rights. However, social rights like free education and medical care are implemented at a relatively high level [33].

The Republic of Kazakhstan

The Republic of Kazakhstan demonstrates major advances in constitutional rights protection through its modernizing constitutional and administrative justice system. The Constitutional Court regained power through the 2022 constitutional reforms which now allows citizens to receive legal protection through regulations as well as court decisions. Administrative courts dedicated to public law matters contribute to forming substantive justice by hearing specific types of disputes at the same time. The institutions form a unified system to resolve human rights violations which establishes a human-oriented approach to the rule of law.

The Basic Law compliance of normative legal acts receives enhanced protection through the Constitutional Court's expanded powers within the institutional framework. The Constitutional Court received over 6,700 citizen appeals during 2023–2024 mostly regarding social welfare matters including labor rights housing protection and social services and information access [34]. The increased institutional dedication to the effect utile principle's practical implementation becomes evident through this trend which emphasizes meaningful constitutional rights protection rather than formal compliance.

Kazakhstan has established important mechanisms throughout the previous years to provide expanded constitutional justice access to its citizens. The 2023 reforms expanded direct constitutional review access to the Constitutional Court for the political institutions along with ordinary citizens and the Ombudsman and the Prosecutor General for rights-related

cases [35]. Kazakhstan adopted this system after the example of Armenia and Moldova. The introduction of constitutional complaint mechanisms remains theoretical since most initial 2023 applications faced procedural rejection and failed to meet requirements. Public legal education needs improvement together with streamlined procedures and legal aid systems to make these systems function effectively.

The 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes the nation as a democratic state with legal and social foundations. The founding principles of the Constitution include protecting human rights alongside promoting social justice and political stability [15]. The Constitutional Council of Kazakhstan upholds these values by reviewing all enacted laws for compliance with the Constitution. The institution protects fundamental rights from legislative encroachments and reviews laws which impact social protection and equality [36].

The Constitution of Kazakhstan provides extensive social benefits to citizens but certain civil and political freedoms remain under restriction. International human rights organizations criticize national stability measures that restrict freedom of speech and assembly rights [37].

The institution has adopted a clear path toward modernizing its constitutional rights protection system. The success of these reforms depends on sustained legal policies that remove access barriers and procedural obstacles to constitutional justice for all citizens.

The human rights and freedoms protection systems among Russia, Ukraine, Belarus, Kazakhstan, Armenia, Kyrgyzstan, Moldova and Tajikistan differ from one another while sharing common characteristics. The following table shows essential features of these systems in comparison (Table 1).

Table 1. Comparative Evaluation of Constitutional Rights in CIS Countries

Aspect	Russia	Ukraine	Belarus	Kazakhstan	Armenia
Supreme value	Human rights and freedoms	Human rights and freedoms	State sovereignty	Social equality and stability	Human rights and freedoms
Role of the Constitutional Court	Reviews constitutional complaints, restrictions and 'unrestricted rights'	Actively receives citizens' complaints, high level of protection	Limited powers, focus on protecting the interests of the state	Constitutional Council, prevents unconstitutional laws	Reviews complaints, protection of rights through reforms
International law	Recognized, but national legislation takes precedence (after 2020)	Recognition of the priority of international law	Integrates only in a limited way	Active integration of international standards	Implements international standards
Social rights	Broad guarantees, free education and medicine	Guaranteed, but depend on the economic situation	Strong social support	Extended social guarantees	Focus on the rights of national minorities

Political rights	They are limited in the interests of State security	High level of freedom	Strictly regulated	Limited to ensure stability	Freedom of expression is guaranteed, but there are challenges
Freedom of speech	Restricted, criticized for censorship	Relatively free, with international support	Very limited	Often limited	Clashes with censorship and restrictions
Judicial protection	Developed, but there are issues of independence	An effective system with access to the ECHR	The independence of the courts is limited	The judicial system is developing, but independence is limited	Limited by political instability

Figure 1 shows a radar chart summarizing the comparative analysis of constitutional rights in eight CIS countries. Each axis represents a key aspect, and the values reflect their relative performance or focus in each country.

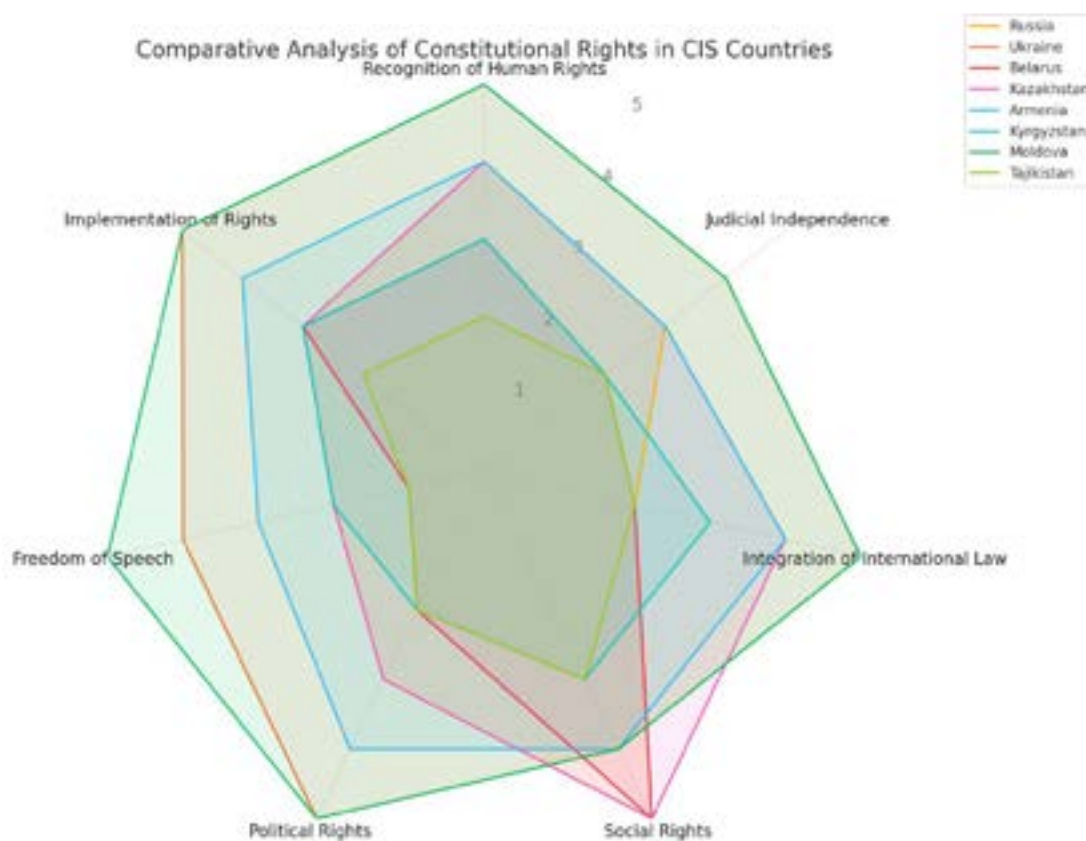

Figure 1 Comparative Evaluation of Constitutional Rights in CIS Countries.
Recognition of Human Rights

All eight CIS countries formally acknowledge human rights as the cornerstone of their constitutional systems. Russia, Ukraine, and Moldova elevate human rights and freedoms to the highest priority, underscoring their fundamental importance in state structure. In contrast, Belarus and Tajikistan recognize human rights constitutionally but prioritize state sovereignty and security, leading to constraints on citizens' rights, particularly in political and civil liberties.

Judicial independence varies considerably among CIS nations. Ukraine and Moldova stand out with robust and accessible judicial mechanisms, including the option for individuals to petition the Constitutional Court, providing citizens with effective means to defend their rights. While Constitutional courts exist in Russia and Kazakhstan, their autonomy is questioned due to political influence and limited executive branch oversight. Belarus and Tajikistan demonstrate minimal judicial independence, with courts primarily serving state interests rather than those of citizens. Armenia and Kyrgyzstan are working to enhance judicial autonomy but face challenges related to political instability and inadequate funding.

International law is incorporated into the legal system of the CIS countries with great diversity. Ukraine and Moldova defend this clause best, being not only committed to an imitation of supremacy of international treaties over national legislation, but also in practice implementing those norms. Kazakhstan is trying to combine international standards and national issues control to protect Kazakhstan from national security threats. Following constitutional amendments of 2020, that decreased the role of international law, Russia has reinforced the primacy of national legislation. Belarus and Tajikistan are of little interest in international human rights protection mechanisms primarily focused on domestic policies. CIS nation constitutional frameworks give priority to social rights (education, health care, social security), in a social rights hierarchy. Government initiatives in Russia, Belarus and Kazakhstan provide for considerable social support. Although aware of these rights, Moldova and Ukraine are unable to put them into practice because of the economic situation. Paired with economic challenges and poor infrastructure, Armenia, Kyrgyzstan and Tajikistan provide near minimal social rights standards.

CIS countries, however, have very different levels of political freedoms. Extensive political liberties are granted in Ukraine and Moldova, which creates a presence for active opposition participation. The political rights are exercised with prohibitive stability-oriented restrictions in Russia and Kazakhstan. The most severe ways in which Belarus and Tajikistan limit dissent and prohibit government criticism are suppressed. Both moderate political freedoms exist in Armenia and Kyrgyzstan, though faced with political instability.

The issue of freedom of expression is still disputed in most of the CIS countries. Ukraine and Moldova have relatively open media environments also consistent with international media norms. On the other hand, Russia, Belarus, and Tajikistan have nearly unprecedented restrictions on media activities and public speech, claiming these all as being in the best interests of national security. In Kazakhstan, Armenia and Kyrgyzstan, media independence has sometimes come under state intervention to sit in a middle ground.

Constitutional rights are implemented practically based on economic, political and social factors. Democratic reforms and international support have improved rights realization in both Ukraine and Moldova. In Russia and Kazakhstan strong regulatory frameworks exist, but implementation is often stymied by bureaucratic and political obstacles. Belarus and Tajikistan practice restrictive rights at the individual level to meet state interests. Economic instability, political uncertainty are the challenges Armenia and Kyrgyzstan are facing.

Overall, CIS countries display diverse approaches to human rights legislation. Ukraine and Moldova pursue democratic development and integration with international legal standards. Belarus and Tajikistan emphasize state sovereignty and stability protection, impacting political rights. Russia and Kazakhstan blend substantial social guarantees with political sphere limitations. Armenia and Kyrgyzstan continue to seek equilibrium between reinforcing democratic institutions and addressing internal challenges.

Challenges in Implementing and Prospects for Legally Regulating Constitutional Rights in CIS

Nations Constitutional rights embedded in the legal frameworks of Commonwealth of Independent States countries serve as the foundation for state-citizen interactions. However, putting these rights into practice encounters numerous obstacles. Issues such as judicial system politicization, civil liberty constraints, and law enforcement deficiencies underscore the disparity between constitutional norms and their actual application. Nevertheless, the outlook for enhancing legal regulation is linked to aligning national laws with global standards, bolstering judicial independence, and advancing technology. Every CIS nation grapples with constitutional rights implementation. These challenges differ based on the political structure, economic progress, and judicial system condition.

A primary concern is the politicization of judicial systems. Judicial entities, intended to maintain power equilibrium and safeguard citizen rights, often succumb to executive branch influence. In Russia, the Constitutional Court plays a crucial role in upholding the rule of law, yet its rulings are frequently perceived as politically driven [34]. Belarus's judiciary is almost entirely state-controlled, hindering effective handling of human rights violation cases. In Tajikistan, executive branch dominance over courts renders the Constitutional Court virtually ineffective in protecting citizen rights.

Law enforcement practice issues are prevalent across the region. Even in countries with relatively stable legal structures, like Kazakhstan or Armenia, law implementation faces hurdles. For instance, in Kazakhstan, rural areas often have limited access to justice due to qualified judge shortages and weak infrastructure [36]. In Kyrgyzstan and Tajikistan, lack of judicial independence and low staff qualifications worsen the situation, resulting in unfair judicial decisions and restricted justice access for vulnerable populations.

Civil and political rights restrictions represent another widespread issue. In Russia, laws concerning "foreign agents" and combating extremism limit non-governmental organization activities, narrowing civic engagement opportunities. Belarus and Tajikistan strictly regulate freedom of speech and assembly, with activists and journalists facing harassment. Even in countries with comparatively free political systems, such as Ukraine and Moldova, political polarization and media pressure challenges persist, impeding full civil rights realization.

Kazakhstan faces distinct challenges in implementing constitutional rights. Despite proclaiming democracy and rule of law principles, restrictions on free speech and assembly, along with justice access difficulties, remain significant concerns.

While Kazakhstan's Constitution acknowledges freedom of expression, journalists and media outlets face substantial constraints in practice. Censorship and legal action often target independent publications, and the government maintains considerable control over information dissemination. Laws governing public gatherings require official approval from local authorities, effectively eliminating the possibility of organizing protests.

Access to justice is particularly challenging in Kazakhstan's outlying areas. Despite efforts to update the judicial system, financial and legal obstacles hinder citizens' ability to seek legal recourse. In some instances, court rulings are delayed due to overburdened judges and insufficient resources.

The national economic conditions, too, decide how social rights are fulfilled. Free education and health services are provided by Kazakhstan, but there is a huge difference in quality across regions. There are few educational and medical facilities that many people in the rural areas are unable to enjoy their social rights. Addressing these challenges requires concerted efforts in several areas: introducing digital technologies, aligning national laws with international standards, and finally, bringing about judicial independence through knowledge exchange among Commonwealth of Independent States Countries.

Significant improvement of legal frameworks is possible by harmonization with international norms. Human rights protections are being raised in Ukraine and Moldova as they are proactively importing the standards of the European Convention on Human Rights. However, progress has been made, as the country moves to implement international commitments. For Russia, national legislation of special significance is the first priority in the face of constitutional amendment in 2020, cutting off the influence of international instruments. A strong judicial independence is a necessity for justice. Transparency in appointment, training and anti corruption measures in the appointment of judges characterizes progressive reforms reducing executive influence on the courts of CIS countries. How judicial autonomy bolsters public trust in the legal system comes through the review upheld by Ukraine's Constitutional Court, which routinely hears citizen complaints.

CIS nations can learn from one another in order to develop effective solutions for improving legal frameworks. Integration of international standards in Moldova will also benefit Kazakhstan and Kyrgyzstan in terms of implementing participation standards and the constitutional courts' work, respectively. As an alternative to attending conferences, including regional forums, collaborative projects and other gatherings serve as forums that help to facilitate knowledge exchange and build shared approaches to protecting human rights.

New roles and opportunities for technological improvement in improving access to justice and social rights open up with digitalization and technological advancements. Electron courts, the online complaint systems, the reduction of administrative barriers, and simplification of legal assistance process are being performed by them in Kazakhstan. Adapted to other countries in the region where access to justice is limited, these technologies might be useful as well.

Conclusion

The study conducted a comprehensive examination of the legal frameworks in eight Commonwealth of Independent States (CIS) nations: Constitutional rights in Russia, Ukraine, Belarus, Kazakhstan, Armenia, Kyrgyzstan, Moldova and Tajikistan are examined with special reference to the form of their codification and practical application. Despite the formal and legal enshrinement of human rights, the results show that the effective implementation of human rights is often frustrated politically, economically and institutionally.

Yet, the Soviet past continues to shape contemporary legal systems in CIS countries in its centralised control, restrictions of judicial autonomy and the nominal characteristics of

constitutional provisions. Challenges to remember include the politicization of the judiciary that prohibits access to justice, undermines rule of law. For instance, in Belarus and Tajikistan courts are simply the additional arms of state power. Notwithstanding functional constitutional courts in Russia and Kazakhstan, there is political interference in the independence of the judiciary.

It found that these nations approached safeguarding constitutional rights in different ways. Ukraine and Moldova proceeded with the highest level of integration of international norms: they gave preference to international treaties over national legislation and employed constitutional complaints and direct citizen access to constitutional courts. On the contrary, Belarus and Tajikistan largely shun international mechanisms, ascertaining state sovereignty and security; obligatory Compliance and Agenda 16 discussed here. In Russia and Kazakhstan a hybrid mix between international standards and national interests is pursued.

Social rights such as right to education, healthcare, social security, are fulfilled in different ways among CIS countries. Government initiatives provide enormous social guarantees in Russia, Kazakhstan, and Belarus. Ukraine and Moldova, however, face economic constraints that strangle what could be essential public services. Economic hardships and low infrastructure are hampering the implementation of social rights in Armenia, Kyrgyzstan and Tajikistan.

In CIS countries freedom of speech, assembly, and the right to participate in governance is still a subject of political rights. Ukraine and Moldova are very active in opposition and have free media while offering considerable political freedoms. On the other hand, Russia and Kazakhstan restrict political rights by means of legislation aimed at stability. In Belarus and Tajikistan, these restrictions are severe body of the protest suppression and control of the media. Armenia and Kyrgyzstan have moderate political freedom but suffer from political instability.

Economic and social development as well as political freedom is the realization of rights. Democratic reforms have brought Ukraine and Moldova far, and with international support. Buried behind robust regulatory frameworks, bureaucratic/ institutional impediments remain with Russia and Kazakhstan. Buried behind these formulas, Belarus and Tajikistan value their state the most, placing constraints on individual rights. Progressive laws don't always lead to progress in implementation: Armenia and Kyrgyzstan are struggling with the internal instability.

The study shows that in order to implement rights successfully, there needs both international standards uptake, judicial independence improvement and digital technologies development. The human rights protection is better achieved when the national laws are aligned to the international law. As an example for the region, both Ukraine and Moldova have managed to integrate European standards. Electronic courts can improve access to justice in places distant from infrastructure and other traditional sources of access.

Judicial independence should be boosted through transparent appointments and professional development of judges, the recommendations say. Successful reform will be possible with regional cooperation and sharing of experiences among CIS countries. Human rights discussion and collaborative projects platforms can provide room to strengthen democratic institutions and legal systems. The results of this research are of critical importance both to constitutional law theory and practical legal improvements in CIS countries. Results emphasize the importance of additional research into mechanisms for effective rights realization. It might be interesting as future work that a detailed study of regional legal systems and their ways of adapting to the modern challenge could be.

The contribution of the authors

This article was written by three authors:

Zhamankarayeva G. played a key role in conceptualizing and designing the study, gathering and analyzing data, and interpreting results. She took responsibility for the work's overall integrity, addressed concerns about data accuracy and article completeness, authored the manuscript, evaluated and refined critical sections, and examined relevant literature.

Baizhanov E. was instrumental in drawing key conclusions, overseeing the research process, and participating in manuscript revision. He also contributed to enhancing the quality and precision of the final draft.

Yarilkhapova Sh. provided expert guidance, overseeing the development of the research concept and methodology. He reviewed the manuscript, aided in interpreting findings, and ensured the work maintained a high scientific standard throughout.

References

1. Gardbaum S. (2010) The Structure and Scope of Constitutional Rights//UCLA School of Law Research Paper, (17), p. 103-108. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857931214.00030>
2. Issacharoff, S. (2017) Comparative Constitutional Law as a Window on Democratic Institutions// NYU School of Law, Public Law Research Paper, (14), p. 60-82. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781788110600.00010>
3. Каландаришвили З.Н., Панфилов А.А. (2023) Особенности развития отечественной конституционной культуры советского периода//История государства и права России. Образование и право, (11), стр. 209-214. DOI: <https://doi.org/10.24412/2076-1503-2023-11-209-214>
4. Nastaevich, A., Saniyazdanovich, M. (2015) The Role of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan on Human Rights//Asian Social Science, (11), p.315. DOI: <https://doi.org/10.5539/ass.v11n16p315>
5. Tănase A. (2016) Profound changes in the legal system: Constituțional Court of the Republic of Moldova made it possible for every litigant to raise the exception of unconstitutionality//Revista de Drept Constitutional, (1), p. 11-21. DOI: <https://doi.org/10.47743/rdc-2016-1-0001>
6. Avetisyan E. (2020) Constitutional guarantees and features of general freedom of information//Bulletin of Eurasia International University, (1), p. 26-38. DOI: <https://doi.org/10.53614/18294952-2020.1-47>
7. Elnazarov D., Jamshedov J. (2018) Guarantees of the Rights and Freedoms of Man Within the New Constitution of the Republic of Tajikistan//Advances in Social Science, Education and Humanities Research. International Conference "Topical Problems of Philology and Didactics: Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences", p.112-1162
8. Gardbaum, S. (2003) The 'Horizontal Effect' of Constitutional Rights//Michigan Law Review, (102), p. 387-459. DOI: <https://doi.org/10.2139/SSRN.437440>
9. Рахимбаев Э.Н., Балгимбекова Г.У. (2023) Қырғыз Республикасында президентураның конституциялық-құқықтық негіздері// Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы, (1), 21-31 б. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023L2/21-31>
10. Tushnet, M. (2006) Comparative Constitutional Law//The Oxford Handbook of Comparative Law, p. 1225-1258. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199296064.013.0039>
11. Markhgeym M. V., Novikova A. E., Dmitriev V. K., Dzidzoev R. M., Larina O. G. (2022) Human Rights Risks in the Constitutions of the American Federal States//International Journal of Criminology and Sociology, (9), p. 2335–2341. DOI: <https://doi.org/10.6000/1929-4409.2020.09.281>

12. Bartole S. (2017) Comparative Constitutional Law – an Indispensable Tool for the Creation of Transnational Law//European Constitutional Law Review, (13), p. 601-610. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1574019617000293>
13. Гаврилов С. О., Величко А. М., Винниченко О. Ю. (2023) Конституционная реформа второй половины 1930-х гг. и завершение формирования процессов советской государственности// Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Гуманитарные и общественные науки, (1), стр. 66–73. DOI: <https://doi.org/10.21603/2542-1840-2023-7-1-66-73>
14. Аничкин Е.С. (2020) Закономерности развития российского конституционного права в постсоветское время// Право и политика, (4), p.18-33. DOI: <https://doi.org/10.7256/2454-0706.2020.4.32517>
15. Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted on August 30, 1995 at the republican referendum. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K950001000_ (accessed: 10.01.2025)
16. Constitution of the Republic of Moldova adopted on 27 July 1994. URL: https://www.constcourt.md/public/files/file/Actele%20Curtii/acte_en/MDA_Constitution_EN.pdf (accessed: 10.01.2025)
17. Avornoc G., Ternovski A. (2023) Ensuring fundamental rights guaranteed constitutionally. Doctrinal-normative approaches//International scientific journal Supremacy of law, (1), p. 10-16. DOI: <https://doi.org/10.52388/2345-1971.2023.1.01>
18. Кудратов Н.А. (2019) Уголовно-правовая охрана основы конституционного строя Республики Таджикистан// Российский журнал уголовного права, (14), стр. 134-137. DOI: <https://doi.org/10.17223/23088451/14/27>
19. Abdolhossin Hasani (2017) Ways to Defend Citizenship Rights in Civil Law of the Islamic Republic of Iran and Republic of Tajikistan//Journal of Politics and Law, (1), p. 234-244. DOI: <https://doi.org/10.5539/jpl.v10n1p234>
20. Constitution of the Republic of Armenia (with the amendments of 27 November 2005) adopted 05.07.1995. Available at: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1&lang=eng> (accessed: 10.01.2025)
21. Wojciech Lis. (2020) Legal Comparison of Freedom of Expression and Freedom of the Press in the Republic of Armenia and in the Republic of Poland//Bulletin of Eurasia International University, (1), p. 149-159. DOI: <https://doi.org/10.53614/18294952-2020.1-47>.
22. Duishonbaeva, A., Atantaev, A., Akparali kyzy, T., Sultanova, A., Aitbaev, T., Yong, K. J., Zhusupova, A., Matkasymova, A., Abdullaeva, Z. (2021) Constitutional Development Stages in Kyrgyzstan//Open Journal of Social Sciences, (9), p. 238-247. DOI: <https://doi.org/10.4236/jss.2021.910017>
23. Арабаев А. А. (2021) Конституционные акты Киргизской Автономной Советской Социалистической Республики//Юридический вестник Самарского университета, (1), стр. 40–45. DOI: <https://doi.org/10.18287/2542-047X-2021-7-1-40-45>
24. Constitution of Ukraine. The official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1996, no. 30, article 141. Available at: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/the_constitution_of_ukraine.pdf (accessed: 10.01.2025)
25. Goncharenko L. L. (2023) Constitutional reform of Ukraine in 2016 and its impact on the development of the legal system//Bulletin of KhNUiA, (2), p. 24-29. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.33>
26. Kuzmenko S., Tarasova N. (2021) The rights of citizens for freedom of personal conscious and belief in Ukraine: current situation and risks of conflicts// Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, (29), p. 102-107. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2021.29.14>

27. Borodin I., Blyznyukov I. (2020) Legal guarantees of human and civil rights in Ukraine// Law Herald, (4), p. 34-40. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.57.15040>
28. Макарова Т.И., Лизгаро В.Е. (2020) Обеспечение права граждан на благоприятную окружающую среду: опыт Республики Беларусь//Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные, (2), стр. 99-109. DOI: <https://doi.org/10.26907/2541-7738.2020.2.99-109>
29. Шупицкая О.Н. (2022) Правовое государство и конституция Республики Беларусь// Правовое государство: теория и практика, (4), стр. 64-69. DOI: <https://doi.org/10.33184/pravgos-2022.4.9>
30. Khoma N., Vdovychyn I. (2021) Entwertung der Bürgerrechte und der politischen Rechte und Freiheiten unter den Bedingungen des Autoritarismus in Weißrussland und Russland//Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences, (43), p. 203-210. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2021.43.203-210>
31. The Constitution of the Russian Federation, adopted at National Voting on December 12, 1993. Available at: <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm> (accessed: 10.01.2025)
32. Подмарев А. А. (2022) Неограничиваемые права и свободы человека: правовые позиции Конституционного Суда России//Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право, (4), стр. 449-455. DOI: <https://doi.org/10.18500/1994-2540-2022-22-4-449-455>
33. Жичкина С. Е., Петров А.В. (2019) Идея прав и свобод человека и гражданина и ее отражение в законодательстве и конституциях разных периодов Российского государства//Вестник ЮУГУ. Серия Право, (2), стр. 59-66. DOI: <https://doi.org/10.14529/law190210>
34. Джунусова М.Т. (2024) Конституционно-правовые аспекты защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан // Известия ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва. Серия: Право, №2(147), с. 52-62. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-147-2-52-62>
35. Бақтыбеков М.Б., Майшекина Э.С., Есенжолов Н.Е. (2023) Конституциялық және әкімшілік әділет жүйесі азаматтардың конституциялық құқықтарын қамтамасыз етудің тиімді тетігі // ЕҰУ хабаршысы. Құқық сериясы, 2(139), 8-20 б. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-8-20>
36. Nastaevich A.M., Musin K.S. (2015) The Role of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan on Human Rights//Asian Social Science, (16), p. 315-319. DOI: <https://doi.org/10.5539/ass.v11n16p315>
37. Amandykova L.K. (2023) Comparative analysis of the constitutions of the Republic of Kazakhstan and developed countries of the world//Bulletin of the Karaganda University. Law Series, (4), p. 33-37. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023L4/33-37>

Г. Жаманкараева*¹, Е. Байжанов², Ш. Ярилхапова³

¹Әлихан Бөкейхан Университеті, Семей, Қазақстан

²Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау Университеті, Көкшетау, Қазақстан

³Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

(e-mail: ¹camankaraeva@gmail.com, ²baizhanov_erbol@mail.ru, ³sholpan_8682@bk.ru)

Конституциялық құқықтарды салыстырмалы талдау және оларды Қазақстанда және ТМД-ның басқа елдерінде іске асыру: мәселелері мен болашағы

Аңдатпа: Зерттеу ТМД-ның сегіз елінде: Ресей, Қазақстан, Украина, Беларусь, Молдова, Тәжікстан, Армения және Қырғызстанда конституциялық құқықтарды қорғауды қарастырады.

Зерттеудің мақсаты-құқықтық іске асырудағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды зерттеу, сондай-ақ құқықтарды ілгерілетуге кедергі келтіретін факторларды анықтау, сондай-ақ халықаралық стандарттарға сәйкес келетін оларды іске асыру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу салыстырмалы құқықтық, нормативтік-тарихи және құқықтық әдістерді заңнамалық құжаттарды, конституциялық ережелер мен сот шешімдерін мазмұнды бағалаумен, сондай-ақ сараптамалық бағалаумен біріктіретін пәнаралық тәсілді қолданады.

Зерттеу нәтижелері Украина мен Молдова жеке конституциялық шағымдар беру тетіктерін белсенді қолданатындығын көрсетеді, өйткені Конституциялық соттар айтарлықтай Тәуелсіздік көрсетеді. Беларусь мен Тәжікстан құқықтарды қорғау үшін күресуде, өйткені олардың сот жүйелері атқарушы билікке бағынады. Қазақстан мен Ресей күшті атқарушы билікпен және тұрақтылықты сақтауға бағдарланумен сипатталады, бұл кейбір азаматтық бостандықтардың шектеулерімен қатар жүреді. Армения мен Қырғызстан институционалдық және саяси тұрақсыздыққа тап болса да, өз институттары арқылы демократияландыруға қол жеткізу үшін жұмыс істеуде.

Зерттеу Сот құқықтарын қорғауды күшейтуге және халықаралық нормаларды ұлттық заңнамаға біріктіруге, сондай-ақ Конституциялық қадағалаудың тәуелсіздігіне ықпал етуге бағытталған ұсыныстарды ұсынады. Зерттеу нәтижелері практикалық құндылық болып табылады, өйткені оларды бүкіл посткеңестік кеңістікте құқықтық институттарды реформалау және адам құқықтары бағдарламаларын әзірлеу үшін қолдануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: конституциялық қорғау; ТМД елдері; салыстырмалы талдау; заңнама; посткеңестік елдер.

Г. Жаманкараева*¹, Е. Байжанов², Ш. Ярилхапова³

¹Университет имени Алихана Бокейханова, Семей, Казахстан

²Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан

³Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауезова, Шымкент, Казахстан
(e-mail: ¹camankaraeva@gmail.com, ²baizhanov_erbol@mail.ru, ³sholpan_8682@bk.ru)

Сравнительный анализ конституционных прав и их реализации в Казахстане и других странах СНГ: проблемы и перспективы

Аннотация: В исследовании рассматривается защита конституционных прав в восьми странах СНГ: России, Казахстане, Украине, Беларуси, Молдове, Таджикистане, Армении и Кыргызстане. Целью исследования является изучение различий и сходств в правовой реализации, а также выявление факторов, препятствующих продвижению прав, а также разработка рекомендаций по их реализации, соответствующих международным стандартам. В исследовании используется междисциплинарный подход, сочетающий сравнительно-правовой, нормативно-исторический и юридический методы с содержательной оценкой законодательных документов, конституционных положений и судебных решений, а также экспертными оценками.

Результаты исследования показывают, что Украина и Молдова активно используют механизмы подачи индивидуальных конституционных жалоб, так как Конституционные суды демонстрируют значительную независимость. Беларусь и Таджикистан борются за защиту прав, поскольку их судебные системы подчиняются исполнительной власти. Казахстан и

Россия характеризуются сильной исполнительной властью и ориентацией на поддержание стабильности, что сопровождается ограничениями некоторых гражданских свобод. Армения и Кыргызстан работают над достижением демократизации через свои институты, хотя и сталкиваются с институциональной и политической нестабильностью.

В исследовании представлены рекомендации, направленные на усиление судебной защиты прав и интеграцию международных норм в национальное законодательство, а также на содействие независимости конституционного надзора. Результаты исследования представляют практическую ценность, поскольку позволяют применять их для реформирования правовых институтов и разработки программ в области прав человека на всем постсоветском пространстве.

Ключевые слова: конституционная защита; страны СНГ; сравнительный анализ; законодательство; постсоветские страны.

References

1. Gardbaum S. (2010) The Structure and Scope of Constitutional Rights//UCLA School of Law Research Paper, (17), p. 103-108. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857931214.00030>
2. Issacharoff, S. (2017) Comparative Constitutional Law as a Window on Democratic Institutions//NYU School of Law, Public Law Research Paper, (14), p. 60-82. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781788110600.00010>
3. Kalandarishvili Z.N., Panfilov A.A. (2023) Osobennosti razvitija otechestvennoj konstitucionnoj kul'tury sovetskogo perioda [Features of the development of the national constitutional culture of the Soviet period] //Istorija gosudarstva i prava Rossii. Obrazovanie i parvo. - The history of the state and law of Russia. Education and law, (11), p. 209-214. DOI: <https://doi.org/10.24412/2076-1503-2023-11-209-214> [in Russian]
4. Nastaevich, A., Saniyazdanovich, M. (2015) The Role of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan on Human Rights//Asian Social Science, (11), p. 315. DOI: <https://doi.org/10.5539/ass.v11n16p315>
5. Tănase A. (2016) Profound changes in the legal system: Constituțional Court of the Republic of Moldova made it possible for every litigant to raise the exception of unconstitutionality//Revista de Drept Constitutional, (1), p. 11-21. DOI: <https://doi.org/10.47743/rdc-2016-1-0001>
6. Avetisyan E. (2020) Constitutional guarantees and features of general freedom of information//Bulletin of Eurasia International University, (1), p. 26-38. DOI: <https://doi.org/10.53614/18294952-2020.1-47>
7. Elnazarov D., Jamshedov J. (2018) Guarantees of the Rights and Freedoms of Man Within the New Constitution of the Republic of Tajikistan//Advances in Social Science, Education and Humanities Research. International Conference "Topical Problems of Philology and Didactics: Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences", p.112-1162.
8. Gardbaum, S. (2003) The 'Horizontal Effect' of Constitutional Rights//Michigan Law Review, (102), p.387-459. DOI: <https://doi.org/10.2139/SSRN.437440>
9. Balgimbekova G.U., Erjanova F.A. (2023) Azamattyq institutynyñ konstitusialyq-qūyqytyq negizderı [Constitutional and legal foundations of the institution of citizenship]// Vestnik KARGU. Seria Pravo. - Bulletin of the Karaganda University. Law Series, (1), p. 21-31. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023L2/21-31> [in Kazakh]
10. Tushnet, M. (2006) Comparative Constitutional Law//The Oxford Handbook of Comparative Law, p. 1225-1258. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199296064.013.0039>

11. Markhgeym M. V., Novikova A. E., Dmitriev V. K., Dzidzoev R. M., Larina O. G. (2022) Human Rights Risks in the Constitutions of the American Federal States//International Journal of Criminology and Sociology, (9), p. 2335–2341. DOI: <https://doi.org/10.6000/1929-4409.2020.09.281>
12. Bartole S. (2017) Comparative Constitutional Law – an Indispensable Tool for the Creation of Transnational Law//European Constitutional Law Review, (13), p. 601-610. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1574019617000293>
13. Gavrilov S. O., Velichko A. M., Vinnichenko O. (2023) Konstitucionnaja reforma vtoroj poloviny 1930-h gg. i zavershenie formirovaniya processov sovetsoj gosudarstvennosti [Constitutional reform of the second half of the 1930s. And the completion of the formation of the processes of Soviet statehood]// Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Gumanitarnye i obshhestvennye nauki. - Bulletin of Kemerovo State University. Series: Humanities and Social Sciences, (1), p. 66–73. DOI: <https://doi.org/10.21603/2542-1840-2023-7-1-66-73> [in Russian]
14. Anichkin E.S. (2020) Zakonomernosti razvitija rossijskogo konstitucionnogo prava v postsovetsoe vremja [Patterns of development of Russian constitutional law in the post-Soviet period]// Pravo i politika. - Law and politics, (4), p.18-33. DOI: <https://doi.org/10.7256/2454-0706.2020.4.32517> [in Russian]
15. Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted on August 30, 1995 at the republican referendum. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K950001000_ (accessed: 10.01.2025)
16. Constitution of the Republic of Moldova adopted on 27 July 1994. URL: https://www.constcourt.md/public/files/file/Actele%20Curtii/acte_en/MDA_Constitution_EN.pdf (accessed: 10.01.2025)
17. Avornoc G., Ternovski A. (2023) Ensuring fundamental rights guaranteed constitutionally. Doctrinal-normative approaches//International scientific journal Supremacy of law, (1), p. 10-16. DOI: <https://doi.org/10.52388/2345-1971.2023.1.01>
18. Kudratov N.A. (2019) Ugolovno-pravovaja ohrana osnovy konstitucionnogo stroja Respubliki Tadjikistan [Criminal law protection of the basis of the constitutional system of the Republic of Tajikistan]// Rossijskij zhurnal ugolovnogo prava. - Russian journal of criminal law, (14), p. 134-137. DOI: <https://doi.org/10.17223/23088451/14/27> [in Russian]
19. Abdolhossin Hasani (2017) Ways to Defend Citizenship Rights in Civil Law of the Islamic Republic of Iran and Republic of Tajikistan//Journal of Politics and Law, (1), p. 234-244. DOI: <https://doi.org/10.5539/jpl.v10n1p234>
20. Constitution of the Republic of Armenia (with the amendments of 27 November 2005) adopted 05.07.1995. Available at: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1&lang=eng> (accessed: 10.01.2025)
21. Wojciech Lis. (2020) Legal Comparison of Freedom of Expression and Freedom of the Press in the Republic of Armenia and in the Republic of Poland//Bulletin of Eurasia International University, (1), p. 149-159. DOI: <https://doi.org/10.53614/18294952-2020.1-47>.
22. Duishonbaeva, A., Atantaev, A., Akparali kyzy, T., Sultanova, A., Aitbaev, T., Yong, K. J., Zhusupova, A., Matkasymova, A., Abdullaeva, Z. (2021) Constitutional Development Stages in Kyrgyzstan//Open Journal of Social Sciences, (9), p. 238-247. DOI: <https://doi.org/10.4236/jss.2021.910017>
23. Arabaev A. A. (2021) Konstitucionnye akty Kirgizskoj Avtonomnoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki [Constitutional acts of the Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic]//Juridicheskij vestnik Samarskogo universiteta. - Law Bulletin of Samara University, (1), p. 40–45. DOI: <https://doi.org/10.18287/2542-047X-2021-7-1-40-45> [in Russian]
24. Constitution of Ukraine. The official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1996, no. 30, article 141. Available at: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/the_constitution_of_ukraine.pdf (accessed: 10.01.2025)

25. Goncharenko L. L. (2023) Constitutional reform of Ukraine in 2016 and its impact on the development of the legal system//Bulletin of KhNUiA, (2), p. 24-29. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.33>
26. Kuzmenko S., Tarasova N. (2021) The rights of citizens for freedom of personal conscious and belief in Ukraine: current situation and risks of conflicts// Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, (29), p. 102-107. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2021.29.14>
27. Borodin I., Blyznyukov I. (2020) Legal guarantees of human and civil rights in Ukraine// Law Herald, (4), p. 34-40. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.57.15040>
28. Makarova T.I., Lizgarov V.E. (2020) Obespechenie prava grazhdan na blagopriyatnuju okruzhajushhuju sredu: opyt Respubliki Belarus [Ensuring the right of citizens to a favorable environment: the experience of the Republic of Belarus]//Uchenye zapiski kazanskogo universiteta. Seriya gumanitarnye nauki. - Scientific notes of Kazan University. Humanities series, (2), p. 99-109. DOI: <https://doi.org/10.26907/2541-7738.2020.2.99-109> [in Russian]
29. Shupickaja O.N. (2022) Pravovoe gosudarstvo i Konstitucija Respubliki Belarus [The rule of law and the Constitution of the Republic of Belarus]//Pravovoe gosudarstvo: teorija i praktika. - The rule of law: theory and practice, (4), p. 64-69. DOI: <https://doi.org/10.33184/pravgos-2022.4.9>. [in Russian]
30. Khoma N., Vdovychyn I. (2021) Entwertung der Bürgerrechte und der politischen Rechte und Freiheiten unter den Bedingungen des Autoritarismus in Weißrussland und Russland//Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences, (43), p. 203-210. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2021.43.203-210>
31. The Constitution of the Russian Federation, adopted at National Voting on December 12, 1993. Available at: <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm> (accessed: 10.01.2025)
32. Podmarev A. A. (2022) Neogranichivaemye prava i svobody cheloveka: pravovye pozicii Konstitucionnogo Suda Rossii [Unlimited human rights and freedoms: legal positions of the Constitutional Court of Russia]//Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija: Jekonomika. Upravlenie. Pravo. - Proceedings of the Saratov University. A new series. Series: Economics. Management. Right, (4), p. 449-455. DOI: <https://doi.org/10.18500/1994-2540-2022-22-4-449-455> [in Russian]
33. Zhichkina S. E., Petrov A.V. (2019) Ideja prav i svobod cheloveka i grazhdanina i ee otrazhenie v zakonodatel'stve i konstitucijah raznyh periodov Rossijskogo gosudarstva [The idea of human and civil rights and freedoms and its reflection in legislation and constitutions of different periods of the Russian state]//Vestnik JuUrGU. Serija Pravo. - Bulletin of SUSU. The Law series, (2), p. 59-66. DOI: <https://doi.org/10.14529/law190210> [in Russian]
34. Dzhunusova M.T. (2024) Konstitutsionno-pravovye aspekty zashchity prav i svobod cheloveka i grazhdanina v Respublike Kazakhstan [Constitutional and legal aspects of the protection of human and civil rights and freedoms in the Republic of Kazakhstan] // Vestnik L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series, 2(147), pp. 52-62. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-147-2-52-62> [in Russian]
35. Baktybekov M.B., Maishekina E.S., Esenzholov N.E. (2023) Konstitutsiialyq zhäne äkimshilik ädilet jüiesi azamattardyñ konstitutsiialyq qūqyqtaryn qamtamasyz etudiñ tiimdi tetiği [The constitutional and administrative justice system as an effective mechanism for ensuring citizens' constitutional rights] // ENU Khabarshysy. Qūqyq seriiasy – Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Law Series, 2(139), p. 8-20. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-8-20> [in Kazakh]
36. Nastaevich A.M., Musin K.S. (2015) The Role of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan on Human Rights//Asian Social Science, (16), p. 315-319. DOI: <https://doi.org/10.5539/ass.v11n16p315>

37. Amandykova L.K. (2023) Comparative analysis of the constitutions of the Republic of Kazakhstan and developed countries of the world//Bulletin of the Karaganda University. Law Series, (4), p. 33-37. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023L4/33-37>

Information about the authors:

Zhamankarayeva G. – Master of Law, senior lecturer at the Faculty of Law, Department of Public Law Disciplines, Alikhan Bokeikhan University, Lenin str., 11, 070000, Semey, Kazakhstan,

Baizhanov Y. – Master of jurisprudence, senior lecturer at the Faculty of Law, Department of Jurisprudence, Abay Myrzakhmetov Kokshetau University, Auezov str., 189, 020000, Kokshetau, Kazakhstan.

Yarilkhapova Sh. – Master of jurisprudence, senior lecturer at the Faculty of Law, Department of Public Law Disciplines, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Tauke Khan Avenue 5, 160012, Shymkent, Kazakhstan.

Жаманқараева Г. – құқық магистрі, мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң факультеті, Әлихан Бөкейхан атындағы университеті, Ленин көшесі, 11, 070000, Семей, Қазақстан.

Байжанов Е. – заң ғылымдарының магистрі, Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, заң факультеті, Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау Университеті, Әуезов көшесі, 189, 020000, Көкшетау, Қазақстан.

Ярилхапова Ш. – заң ғылымдарының магистрі, мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң факультеті, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Тәуке хан даңғылы, 5, 160012, Шымкент, Қазақстан.

Жаманқараева Г. – магистр юриспруденции, старший преподаватель кафедры Государственно-правовых дисциплин, юридический факультет, Университет имени Алихана Бөкейхана, ул. Ленина, 11, 070000, Семей, Казахстан.

Байжанов Ю. – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры Юриспруденции, юридический факультет, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, ул. Ауэзова, 189, 020000, Кокшетау, Казахстан.

Ярилхапова Ш. – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры Государственно-правовых дисциплин, юридический факультет, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, проспект Тауке Хана, 5, 160012, Шымкент, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Конституциялық құқық. Әкімшілік құқық /Constitutional law.
Administrative law/ Конституционное право. Административное право**

МРНТИ 10.17.31

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-122-133>

Научная статья

**Организационные и процессуальные возможности медиации
в разрешении публично-правовых споров**

Д.Р. Егежанова*¹, И.С. Сактаганова*², А.Б. Сактаганова³

¹*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан*

²**Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

³*Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан*

(e-mail: ¹egezhanova_d@mail.ru, ²aridnis@mail.ru, ³aridnissakta.11@gmail.com)

Аннотация: В настоящее время перед отраслью административного процесса стоит задача по совершенствованию институтов административной юстиции. С этой целью необходимо направлять усилия по научному освещению использования организационных и процессуальных возможностей медиации в разрешении публично-правовых споров. Для теоретической проработки данных вопросов важно обратить внимание на зарубежный опыт, а также практику правового регулирования института медиации в административном процессуальном законодательстве Республики Казахстан.

Процессуальные особенности медиации по гражданским, семейным и трудовым спорам нашли достойную нишу в научном сообществе, тогда как институт медиации как часть административной юстиции не становился объектом серьезных научных исследований. Считаем, что потенциал использования медиации в административном судопроизводстве не раскрыт в полной мере как с научной, так и с практической точки зрения. Не сформированы в юридической науке подходы, раскрывающие особенности медиации в спорах, вытекающих из публично-правовых отношений.

Анализ имеющейся научной литературы и нормативно-правовой базы показал имеющиеся проблемные аспекты, требующие как правового, так и методического обеспечения.

Выводы и предложения, сформированные по результатам проведенного исследования, имеют как научную ценность, так и теоретическую и практическую значимость и позволят сформировать устойчивое представление о значимости процедуры медиации в системе административной юстиции как гарантированной системы обеспечения прав и интересов сторон, участвующих в судебном процессе.

Ключевые слова: медиация, публично-правовой спор, административная юстиция, способ, процедура, суд, административный орган.

Поступила: 01.04.2025. Одобрена: 07.06.2025. Доступна онлайн: 30.06.2025

Введение

Современный этап развития административного судопроизводства неразрывно связан с дальнейшим совершенствованием механизмов и процедур, направленных на снижение конфликтности в обществе. В системе правового обеспечения управленческих методов и определения модели принятия административных решений немаловажное значение имеют примирительные процедуры. Интеграция досудебных способов разрешения публично-правовых споров в систему административного судопроизводства стала возможной благодаря Административному процедурно-процессуальному кодексу Республики Казахстан (далее АППК РК). Особое место в механизме досудебного урегулирования споров отводится медиации. Несмотря на то, что судебное разбирательство по установленным принципам является законным, справедливым, публичным, гласным, как показывает практика в некоторых случаях оно показывает неэффективность и затягивание итога проведенных слушаний. В этом смысле институт медиации является универсальной, гибкой и эффективной процедурой, которая позволяет минимизировать как временные издержки, так и судебные расходы.

В Концепциях правового развития Казахстана вопросам совершенствования судебной системы всегда отдавалось приоритетное значение. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года определяющую роль отводит направлениям развития правозащитных институтов и альтернативным способам урегулирования споров [1]. Приоритетом №1 улучшения качества правосудия Национальным планом развития Казахстана до 2029 года ставится задача сокращения временных издержек в деятельности судов [2].

Вовлеченность граждан и их объединений в судебные процессы остается высокой. Так, за все время деятельности специализированных административных судов (2021-2025 гг.) количество зарегистрированных административных исков составило свыше 60 тыс. По информации Верховного Суда Республики Казахстан, из года в год стабильно отмечается рост подачи административных исковых обращений – ежегодно на 5% [3].

Полагаем, что успешное использование процедур медиации в разрешении публично-правовых споров наряду со снижением нагрузки судов, повышения уровня ответственности административных органов в реализации административного усмотрения позволят качественному рассмотрению исковых обращений, что является одним из главных условий формирования и развития административной юстиции в Казахстане.

С этой целью считаем необходимым проанализировать результаты внедрения института медиации в существующей модели административного судопроизводства, показать преимущества данной процедуры для публично-правового спора. В исследовании также важно уделить внимание передовому опыту зарубежных стран, добившихся положительных результатов в этой области.

Обзор литературы

Институт медиации является объектом исследования множества научных трудов. Медиация как механизм досудебного урегулирования споров исследуется не только учеными, но и практиками. Актуальные проблемы медиации нашли достойное место в

зарубежных источниках и научных обзорах. Вклад в научное исследование института медиации в правовых практиках был внесен следующими правоведом: К.Р. Балабиевым, Э.Б. Аблаевой, М.Б., Муратхановой, Ж.У. Тлембаевой и др.

Несмотря на изученность данного правового явления, отмечается недостаток фундаментальных казахстанских исследований, посвященных проблемам использования медиации в отрасли административного процессуального права с момента принятия АППК РК. Комплексного научного исследования по вопросам досудебного порядка решения административных споров на уровне административного процедурно-процессуального законодательства не проводилось.

Методология

Объектом исследования является процедура медиации, ее организационное и нормативное обеспечение.

В статье отдается предпочтение общенаучному, аналитическому и сравнительно-правовому методам исследования. Общенаучный метод способствует выявлению сложившихся концепций и систематизации накопленных научных знаний в области формирования института медиации в системе административной юстиции. Также он позволил проанализировать предшествующие источники, имеющуюся научную литературу и действующее законодательство. Аналитический метод позволяет сделать вывод о необходимости правового и методического обеспечения процедуры медиации в отрасли административного процесса. Метод анализа направлен на выявление и извлечение ключевых теоретических аргументов, юридических определений и практических применений существующих концепций. Путем сравнения процедуры медиации на основе зарубежного и казахстанского опыта были сформированы научные выводы и практические предложения по дальнейшему совершенствованию данного института.

Обсуждение и результаты

В юридической науке отмечается больше трудов, посвященных изучению способов устранения конфликтов, споров и разногласий в сфере гражданского оборота, трудовых отношений и др. [5]. Проанализировав процесс внедрения медиации, ученые выделяют три стадии, при помощи которых достигается успех метода медиации:

1. Доверительное сотрудничество.
2. Анализ фабулы конфликта и поиск его разрешения.
3. Выбор оптимального варианта примирения.

Отмечается, что положительный исход может наступить на любой стадии использования медиации [5].

В настоящее время ученые-административисты и практики в рамках изучения аспектов формирования административной юстиции всерьез занялись проблемой изучения досудебных способов разрешения публично-правовых споров, выделяя при этом два основных юридических основания: административное усмотрение и законодательное обеспечение примирительных процедур с возложением обязанности по разъяснению такого права судьями [6].

Публично-правовой спор является достаточно сложной проблемой, сопровождающейся не просто личными конфликтными ситуациями, а во взаимоотношениях с публичной властью, административным органом.

Известно, что любой спор может быть разрешен либо приостановлен путем консенсуса, достигнутого при помощи переговорных практик, восстановительного правосудия, альтернативных способов [7]. Но чаще всего на практике используют процедуру медиации. Медиации избегают лишь тогда, когда одна из сторон спора считает, что есть преимущества - либо внутренние процедуры с точки зрения изменения распределения власти между двумя сторонами для поддержания конфликтной ситуации. Следующая гипотеза заключается в том, что вторая сторона запросит медиацию, когда она считает, что это единственный способ налаживания двусторонних взаимоотношений. В целом медиация необходима, когда стороны не могут самостоятельно прийти к решению и хотят избежать длительных процедур в судах.

Сфера применения медиации в отличие от других примирительных практик (партисипативной процедуры, соглашения о примирении) более обширна и является одной из распространенных процедур в административном суде.

Примирительные процедуры имеют длительную историю и эволюцию. Известно, что истоки медиации были зарожжены еще в более ранний период формирования права и спорных отношений [8]. Спорные ситуации в общественных отношениях имели место и в древности, и в средневековый период. Однако механизмы и нормы разрешения споров этих периодов были примитивными и несовершенными. При этом находились и избирались лица, которые обладали способностью примирить спорящих сторон. Как правило, ими являлись вожди рода, аксакалы, старейшины и др. Например, в обычном праве казахов процедура примирения была основана на принципах обычного права казахов XV–XVIII вв. и осуществлялась биями [5].

Современный этап формирования института медиации сопровождался разработкой Директивы Европейского Союза 2008 года, имевшей распространение преимущественно в зарубежных странах. Принятие Директивы оказало большое влияние на нормативное определение медиации действующих правовых систем. Нельзя отрицать, что именно международные стандарты внесли элементы медиации в казахстанскую судебную практику, сначала в гражданский процесс, позднее в остальные виды судопроизводства.

Весомый вклад в современное развитие процедур медиации внесли австралийские ученые Д. Монки и Дж. Уинслэйд. Они разработали так называемый «нарративный подход» к управлению конфликтами, что предполагало в начале использования процедуры так называемое излечение ситуацией или, как сейчас принято говорить, достижения позитивного эффекта [9].

В зарубежной доктрине утверждено мнение, что медиация в разрешении споров получила развитие из-за неудовлетворенности деятельностью судебной системы, формализмом административных процедур, количественным ростом обращений и жалоб, поступающих в адрес публичной администрации [10]. Так, в США примирительные процедуры в административных системах начались с посредничества и урегулирования споров судьями при вынесении административных решений и оформились регламентационными переговорами при неформальном нормотворчестве (известном

как согласованное нормотворчество). Функции медиаторов в зарубежных практиках при этом возлагаются как на судей, так и на арбитров, а также омбудсменов [11].

В Казахстане процедура медиации приобрела окончательные формы и официальный статус с момента принятия в 2011 году Закона о медиации. Закон предусматривает процедуру медиации как альтернативу для разрешения споров [12]. После принятия Закона о медиации юридическое сообщество обсуждало необходимость расширения сферы его применения, включая закрепление примирительных процедур в спорах, возникающих из административных и публичных правоотношений. Но процесс нормативного обеспечения затянулся почти на десять лет. Поправкой к закону о медиации от 20 декабря 2021 года медиация стала возможной и в административном судопроизводстве [13].

Принятый в 2020 году АППК РК содержит обязательное положение о медиации. В ст.ст. 120-121 кодекса закреплены условия и порядок проведения медиации в рамках административного судопроизводства. Медиация в разрешении публично-правового спора допускается на всех стадиях (этапах) административного процесса [14].

Главным условием применения медиации является наличие административного усмотрения у ответчика (ст.27-1 Закона Республики Казахстан о медиации) [12]. Административное усмотрение - главный признак осуществления государственной политики. Под термином «усмотрение» подразумевается свобода выбора между возможными альтернативами. Административное усмотрение - это свобода выбора или суждения, которой наделено исполнительное должностное лицо или административное учреждение для обеспечения постоянного и полного осуществления законодательной политики в любой ситуации, которая может возникнуть в связи с исполнением управленческих решений.

Ответчиком в публичных спорах всегда является административный орган (представители административного органа), поэтому судья, утверждая соглашение о медиации, в определение суда включает обязательное положение о наличии административного усмотрения (компетенции) государственного органа решить спор в пользу истца. Важным правилом любого соглашения, в том числе медиативного является необходимость соблюдать условия, достигнутые в ходе медиации.

Осуществление полномочий административными органами - актуальная задача управленческого аппарата. С точки зрения административной юстиции и государственного управления место исполнения директивных полномочий в структуре правительства не менее важно и необходимо в реализации фундаментальных аспектов развития демократического государства.

Передача государственной политики от ее источника до исполнения на местах часто требует осуществления двух взаимосвязанных административных функций, обе из которых вытекают из дискреционных полномочий, предоставленных административному органу. С одной стороны, это органы, постоянно участвующие в обнародовании общих правил и положений, касающихся различных вопросов в рамках их соответствующих юрисдикций. С другой стороны, государственные органы принимают множество решений, применяя основной закон или правила, затрагивающие права и свободы граждан и их объединений. Публичный интерес, выступающий объектом административного спора есть совокупность общественных

благ, защищаемых административными органами. Он может выступать как обоснование для действий государства, например, в случаях ограничения частных прав (лишение специального права, ограничение предпринимательской деятельности и др.). С другой стороны, публичный интерес создает правовую почву для предъявления иска в административный орган.

Публичный спор, решаемый судебным способом, допускает возможность сохранения коллизионных взаимоотношений сторон, что чаще всего проявляется в отказе от добровольного исполнения судебных решений. Решение спора при помощи медиации не только приводит к прекращению спора, но и способствует активному добровольному исполнению взятых на основании медиативного соглашения обязательств, уступок и т.п. Урегулирование споров между административным органом и стороной, в отношении которой будет вынесено определение, описывается, как административное судебное решение, поскольку оно в некоторых незначительных отношениях напоминает осуществление судебной власти.

В функции судов входит полномочие по разъяснению сторонам в ходе проведения бесед и предварительного слушания права окончить административное дело соглашением об урегулировании спора (конflikта) в порядке медиации. Согласно подпункту 9) части 2 статьи 138 АППК суд выносит определение о возвращении иска по следующим основаниям: стороны заключили соглашение о примирении, медиации или об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры, и оно утверждено судом [14]. Соглашение об урегулировании спора в порядке медиации отвечает требованиям исполнимости в принудительном порядке, и содержит все необходимые условия, на которых стороны пришли к примирению. Сторонам разъясняются последствия утверждения соглашения о медиации и возвращении иска, что отражено в самом соглашении. Учитывая, что соглашение о медиации, заключенное сторонами, не противоречит закону, не нарушает чьи-либо права, свободы и законные интересы, оно подлежит утверждению судом, при этом иск подлежит возвращению.

Сферы применения медиации в практике специализированных административных судов наибольшим образом отмечается в спорах с департаментами судебных исполнителей, налоговыми комитетами, экологическими и жилищными инспекциями и иными ведомствами местных исполнительных органов.

Однако стоит отметить ряд проблемных зон в реализации весьма эффективной процедуры медиации в административном судопроизводстве.

Во-первых, действующим АППК не определены категории дел, подлежащих рассмотрению в порядке медиации.

Во-вторых, отсутствуют рекомендательные практики по использованию процедур медиации в публично-правовых спорах.

И, наконец, настало время перейти от простейших методик использования медиации к более совершенным ее формам.

Отечественные правоведы рассуждают о возможном применении инновационных форм медиации, распространенных за рубежом, но не применяющихся в казахстанской практике: шаттл-медиация, онлайн-медиация и др. [15]. Практики шаттл-медиации успешно применяются в США, Великобритании, Германии, Франции, Индии и др. Главным условием такой процедуры является проведение отдельных заседаний (сессий) для

истца и ответчика. Это позволяет снизить имеющуюся напряженность сторон. Таким же образом цифровой формат административного правосудия диктует новые требования к изменению процедур медиации. Актуальным является вопрос использования при медиации цифровых (информационных) платформ Zoom, Skype, Google Meet и др. Преимуществами использования обоих видов является доступность, экономия времени, гибкость.

Необходимость совершенствования процедур медиации в спорах, вытекающих из публично-правовых отношений, поддерживается и казахстанскими учеными [16]. По мнению Ж.У. Тлембаевой, совершенствование процедур досудебного урегулирования споров позволит улучшить процессуальное положение граждан в отношениях с административными органами, будет содействовать выработке способностей органов эффективному государственному управлению, минимизирует общую неудовлетворенность обращений граждан к деятельности публичного управления [17].

В настоящее время законодательство Казахстана не предусматривает использование медиации в рамках исполнительного производства по публичным спорам. Полагаем, что применение примирительных процедур могло бы способствовать урегулированию разногласий между сторонами, касающихся способов и методов исполнения судебных решений. Это особенно актуально при переговорах о предоставлении отсрочки исполнения, а также при изменении порядка исполнения решения в спорах с государственными органами и органами местного самоуправления.

Заключение

Основываясь на результатах настоящего исследования, следует заключить, что медиация для публично-правовых споров в целом, как и для созданных специализированных административных судов, является новым институтом. В рамках проведенных административных реформ медиация в сравнении с другими формами примирительных процедур расширяет организационные и процессуальные возможности судов.

Формирование административной юстиции, сопровождающееся учреждением эффективных механизмов рассмотрения публично-правовых споров, в том числе при помощи медиации, показывает состоятельность и устойчивость установленных форм. Как показало исследование, внедрение медиации в административных спорах как за рубежом, так и в Казахстане имеет преимущества и гибкие формы ее использования. Медиация способствует устранению формализованных судебных процедур, минимизации рисков и судебных издержек. Главным принципом медиации является добровольность, конфиденциальность и стремление сторон к справедливому итогу.

Административная юстиция – высший гарант соблюдения прав, свобод и законных интересов не только граждан, но и государственных органов. Обеспечение баланса частных и публичных интересов и достижения компромисса между сторонами стало доступным в рамках медиации.

Вместе с тем на современном этапе развития административной юстиции очевидны проблемы, на которые реагируют как зарубежные, так и отечественные эксперты. Главным образом, заостряется внимание на регулировании публично-правовых споров посредством альтернативных практик.

В то же время имеется необходимость в совершенствовании имеющегося опыта. Для перспективного правового регулирования института медиации важно обеспечивать действующие механизмы процедур медиации по примеру зарубежных практик инновационными формами: шаттл и онлайн-медиацией. Для обеспечения порядка проведения практики медиации в административном судопроизводстве необходимы методические руководства, разработанные Верховным Судом Республики Казахстан, описывающие возможные действия для недопущения процессуальных ошибок. Надлежит предусмотреть порядок использования и процессуальные возможности для использования медиации и после вступления в силу судебного решения.

Информация о финансировании

Финансирование не проводилось

Вклад авторов

Егежанова Д.Р.: проведение исследования, подготовка и редактирование текста.

Сактаганова И.С.: разработка и утверждение концепции исследования, редактирование текста.

Сактаганова А.Б.: аналитический обзор, помощь в сборе и обработке научных баз данных.

Список литературы

1. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674 Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674#z305> (дата обращения: 10.02.2025)
2. Указ Президента Республики Казахстан от 30 июля 2024 года № 611 Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2029 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611#z879> (дата обращения: 10.02.2025)
3. Официальный сайт Верховного Суда Республики Казахстан – URL: <https://sud.gov.kz/rus/news/zamestitel> (дата обращения: 10.02.2025).
4. Муратханова М.Б. Актуальные проблемы медиации в Республике Казахстан // Вестник Атырауского университета им. Х. Досмухамедова. – 2023. – №4(71). – С. 150-157.
5. Медиация как способ разрешения споров и конфликтов и снижения уровня социальной напряженности в обществе». Нур-Султан: КИОР «Рухани Жаңғыру». – 2020. – 100 с.
6. Аблаева Э.Б., Исмаилова Б.Ш. и др. Внесудебный и досудебный порядки урегулирования споров в Казахстане // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. №1 (76). 2024. – С. 118-129.
7. Балабиев К.Р. Мировой опыт медиации и его применение в развитии судебной системы Республики Казахстан // Вестник ЕНУ. №1 (130). 2020. – С. 84-92.
8. Михель Д.Е., Адыгезалова Г.Э. Внесудебные процедуры разрешения споров в континентальной правовой традиции: история развития и формирование правовой доктрины. Москва–Берлин: Директ Медиа. 2021. – 240 с.

9. Perez, Francisco Aponte. "Evaluation of mediation techniques." Lab. LJ 10 (1959): 716.
10. Isaacson, K. Mediation: Empowerment in Conflict Management: third Edition / K. Isaacson, H. Ricci, S.W. Littlejohn. – Waveland Press, Inc, 2020. – 199 p.
11. Pappas, B. A. (2023). Consensual Justice: Mediation & the U.S. Administrative State, In A. De Ambrosio Vigna (Ed), Mediation and Other Forms of ADR in Administrative Law, 33-63, Bialystok, Poland: Temida 2 Publishing House. 1 March 2024 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4716290
12. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.01. 2025 года. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376&pos=432;-28#pos=432;-28 (дата обращения: 25.02.2025).
13. Закон Республики Казахстан от 20 декабря 2021 года №84-VII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам совершенствования процессуального законодательства и развития институтов внесудебного и досудебного урегулирования споров». – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39218292&pos=338;-56#pos=338;-56 (дата обращения: 28.02.2025).
14. Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан 29 июня 2020 года № 350-VI – Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264 (дата обращения 04.03.2025)
15. Кумарбеккызы Ж., Амерханов Р.А. Значение и перспективы развития института медиации при разрешении конфликтов в Республике Казахстан // Вестник Академии правоохранительных органов №1 (31).– 2024. – С.52-57
16. Досудебное урегулирование споров, вытекающих из публичных правоотношений: проблемы и перспективы совершенствования. Аналитический отчет об итогах фундаментального научного исследования (заключительный). – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2018. – 74 с.
17. Тлембаева Ж. У. Внесудебное урегулирование правовых споров, возникающих из административных и иных публично-правовых отношений в Республике Казахстан: состояние и перспективы развития // Ежегодник публичного права – 2016: Административный акт. – М.: Инфотропик Медиа, 2015. – С. 266–276.

Д.Р. Егежанова¹, И.С. Сактаганова^{*2}, А.Б. Сактаганова³

¹*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан*

^{2*}*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

³*А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан*
(e-mail: ¹*egezhanova_d@mail.ru*, ²*aridnis@mail.ru*, ³*aridnissakta.11@gmail.com*)

Жария-құқықтық дауларды шешуде медиацияның ұйымдастырушылық және процестік мүмкіндіктері

Андатпа: Қазіргі таңда әкімшілік процесс саласының алдында әкімшілік әділет институттарын жетілдіру міндеті аса маңызды. Осы мақсатта жария - құқықтық дауларды шешуде медиацияның ұйымдастырушылық және процестік мүмкіндіктерін пайдалануды ғылыми жариялауды бағыттау қажет. Осы мәселелерді теориялық пысықтау үшін шетелдік тәжірибеге, сондай-ақ

Қазақстан Республикасының әкімшілік заңнамасындағы медиация институтын құқықтық реттеу тәжірибесіне назар аудару маңызды.

Азаматтық, отбасылық және еңбек даулары бойынша медиацияның іс жүргізу ерекшеліктері ғылыми қоғамдастықта керекті деңгейде қарастырылған. Ал медиация институты әкімшілік әділет бөлігі ретінде елеулі ғылыми зерттеулердің объектісіне айналмады. Әкімшілік сот ісін жүргізуде медиацияны пайдалану әлеуеті ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан толық ашылмаған деп санаймыз. Заң ғылымында қоғамдық-құқықтық қатынастардан туындайтын даулардағы медиацияның ерекшеліктерін ашатын тәсілдер де қалыптаспаған. Қолданыста жүрген ғылыми әдебиеттер мен нормативтік-құқықтық базаны талдау құқықтық және әдістемелік қамтамасыз етуді талап ететін кейбір проблемалық аспектілерді көрсетті.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша қалыптастырылған қорытындылар мен ұсыныстардың ғылыми құндылығы да, теориялық және тәжірибелік маңызы да бар және сот процесіне қатысушы тараптардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етудің кепілді жүйесі ретінде әкімшілік әділет жүйесіндегі медиация рәсімінің маңыздылығы туралы тұрақты түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: медиация, жария-құқықтық дау, әкімшілік әділет, тәсіл, рәсім, сот, әкімшілік орган

D. Egezhanova¹, I. Saktaganova^{*2}, A. Saktaganova³

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

^{2*}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³*A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan*

(e-mail: ¹*egezhanova_d@mail.ru*, ²*aridnis@mail.ru*, ³*aridnissakta.11@gmail.com*)

Organizational and procedural possibilities of mediation in resolving public law disputes

Abstract: Currently, the field of administrative proceedings faces the challenge of improving the institutions of administrative justice. To this end, efforts should be directed towards the scientific exploration of the organizational and procedural potential of mediation in resolving public-law disputes. For the theoretical development of these issues, it is essential to examine international experience as well as the practice of legal regulation of the mediation institution in the administrative legislation of the Republic of Kazakhstan.

The procedural aspects of mediation in civil, family, and labor disputes have found a solid place in the scientific community. However, mediation as part of administrative justice has not been the subject of serious academic research. We believe that the potential of mediation in administrative proceedings has not been fully explored from both a scientific and practical perspective. There are no well-developed legal approaches that reveal the specifics of mediation in disputes arising from public-law relations. An analysis of the available scientific literature and regulatory framework has identified existing problematic aspects that require both legal and methodological support.

The conclusions and proposals formulated based on the research results have scientific value as well as theoretical and practical significance. They will help develop a solid understanding of the importance of mediation procedures within the system of administrative justice as a guaranteed mechanism for ensuring the rights and interests of parties involved in judicial proceedings.

Keywords: mediation, public-law dispute, administrative justice, method, procedure, court, administrative body.

References

1. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 15 oktyabrya 2021 goda № 674 Ob utverzhdenii Konceptii pravovoj politiki Respubliki Kazakhstan do 2030 goda – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674#z305> (data obrashcheniya: 10.02.2025)
2. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 30 iyulya 2024 goda № 611 Ob utverzhdenii Nacional'nogo plana razvitiya Respubliki Kazakhstan do 2029 goda i priznaniya utrativshimi silu nekotorykh ukazov Prezidenta Respubliki Kazakhstan – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611#z879> (data obrashcheniya: 10.02.2025)
3. Oficial'nyj sayt Verhovnogo Suda Respubliki Kazakhstan – URL: <https://sud.gov.kz/rus/news/zamestitel> (data obrashcheniya: 10.02.2025)
4. Murathanova M.B. Aktual'nye problemy mediacii v Respublike Kazakhstan // Vestnik Atyrauskogo universiteta im. H. Dosmuhamedova. – 2023. – №4(71). – S. 150-157.
5. Mediaciya kak sposob razresheniya sporov i konfliktov i snizheniya urovnya social'noj napryazhennosti v obshchestve» – g. Nur-Sultan: KIOR «Ruhani Zhaңgyru». – 2020. – 100 s.
6. Ablaeva E.B., Ismailova B.SH. i dr. Vnesudebnyj i dosudebnyj poryadki uregulirovaniya sporov v Kazahstane // Vestnik instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii RK №1 (76) 2024. – S. 118-129.
7. Balabiev K.R. Mirovoj opyt mediacii i ego primenenie v razvitii sudebnoj sistemy Respubliki Kazakhstan // Vestnik ENU №1 (130) 2020. – S. 84-92.
8. Mihel' D.E., Adygezalova G.E. Vnesudebnye procedury razresheniya sporov v kontinental'noj pravovoj tradicii: istoriya razvitiya i formirovanie pravovoj doktriny. Moskva – Berlin: Direkt Media. 2021. – 240 s.
9. Perez, Francisco Aponte. "Evaluation of mediation techniques." Lab. LJ 10 (1959): 716.
10. Isaacson, K. Mediation: Empowerment in Conflict Management: third Edition / K. Isaacson, H. Ricci, S.W. Littlejohn. – Waveland Press, Inc, 2020. – 199 p.
11. Pappas, B. A. (2023). Consensual Justice: Mediation & the U.S. Administrative State, In A. De Ambrosis Vigna (Ed), Mediation and Other Forms of ADR in Administrative Law, 33-63, Bialystok, Poland: Temida 2 Publishing House. 1 March 2024 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4716290
12. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 28 yanvarya 2011 goda № 401-IV «O mediacii» s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 22.01. 2025 goda – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376&pos=432;-28#pos=432;-28 (data obrashcheniya: 25.02.2025)
13. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 dekabrya 2021 goda №84-VII «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty po voprosam sovershenstvovaniya processual'nogo zakonodatel'stva i razvitiya institutov vnesudebnogo i dosudebnogo uregulirovaniya sporov» – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39218292&pos=338;-56#pos=338;-56 (data obrashcheniya: 28.02.2025)–
14. Administrativnyj procedurno - processual'nyj kodeks Respubliki Kazakhstan 29 iyunya 2020 goda № 350-VI – Rezhim dostupa: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264 (data obrashcheniya 04.03.2025)
15. Kumarbekkyzy Z.H., Amerhanov R.A. Znachenie i perspektivy razvitiya instituta mediacii pri razreshenii konfliktov v Respublike Kazakhstan // Vestnik Akademii pravoohranitel'nyh organov №1 (31).– 2024. – S.52-57

16. Dosudebnoe uregulirovanie sporov, vytekayushchih iz publichnyh pravootnoshenij: problemy i perspektivy sovershenstvovaniya. Analiticheskij otchet ob itogah fundamental'nogo nauchnogo issledovaniya (zaklyuchitel'nyj). – Astana: GU «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan», 2018. – 74 s.

17. Tlembaeva ZH.U. Vnesudebnoe uregulirovanie pravovyh sporov, vznikayushchih iz administrativnyh i inyh publichno-pravovyh otnoshenij v Respublike Kazahstan: sostoyanie i perspektivy razvitiya // Ezhegodnik publichnogo prava – 2016 : Administrativnyj akt. – M.: Infotropik Media, 2015. – S. 266-276

Сведения об авторах

Егежанова Д.Р. – докторант Alikhan Bokeikhan University, ул. Мәңгілік ел, 11, 070000, Семей, Казахстан.

Сактаганова И.С. – автор для корреспонденции, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Сактаганова А.Б. – PhD, Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, пр. М. Жумабаева, 4, 010009, Астана, Казахстан.

Егежанова Д.Р. – Alikhan Bokeikhan University докторанты, Мәңгілік ел к., 11, 070000, Семей, Қазақстан

Сактаганова И.С. – хат-хабар авторы, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, Сәтпаев к. 2, 010008, Астана, Қазақстан

Сактаганова А.Б. – А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының заң пәндері кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы, М. Жұмабаев д. 4, 010009, Астана, Қазақстан

Egezhanova D. – Alikhan Bokeikhan University doctoral student, Mangilik el. 11 st., 070000, Semey, Kazakhstan

Saktaganova I. – the author of the correspondence, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev st. 2, 010008, Astana, Kazakhstan

Saktaganova A. – Doctor of Legal Sciences, Senior Lecturer, Department of Legal Disciplines, A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, M. Zhumabaev av.4, 010009, Astana, Kazakhstan

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Азаматтық құқық. Азаматтық процесс / Civil law. Civil process /
Гражданское право. Гражданский процесс**

IRSTI 10.71.31

Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-134-147>

**Improvement of the national judicial system in the Republic
of Kazakhstan: analysis of innovations and problems**

S.K. Zhursimbayev¹, E.S. Kemali², A.Zh. Muratova^{*3}

¹Kunaev University, Almaty, Kazakhstan

²Turan University, Almaty, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: ¹skemali@mail.ru, ²ekemali1973@inbox.ru, ³muratova_azh@enu.kz)

Abstract: This article presents key directions and outcomes of judicial reform in Kazakhstan within the larger context of public governance transformation and consolidation of the rule of law. The purpose of the research was to conduct a systematic analysis of institutional and procedural changes within the judicial system, such as digitalization, introducing a three-tier cassation model, elements of judicial election, reform of disciplinary accountability, as well as strengthening judicial independence judicially. As its object of study was the contemporary Kazakh judiciary, while its subject was mechanisms used for reform, including associated risks as well as prospective developments of said system.

This study's methodology draws upon formal legal, comparative legal, historical legal, and systems-based methods of inquiry. As part of their analysis, the authors identify both positive developments as enhanced procedural transparency, greater judicial autonomy, and implementation of digital tools, and persistent structural issues, such as excessive filtering of cassation appeals, limited access to justice in remote regions, and uncertainty within disciplinary procedures. Particular attention is also paid to legal regulation of procedural timeframes as well as any relations between judicial independence and efficiency in disciplinary processes.

Key words: judicial reform, judicial system, judicial independence, disciplinary accountability, cassation, digitalization, judicial election.

Introduction

A judiciary is an essential element of the rule of law and a guarantee for citizens' rights and liberties, yet reform of Kazakhstan's judicial system remains particularly vital for public administration transformation and legal modernization efforts.

Received: 13.05.2025. Accepted: 05.06.2025. Available online: 30.06.2025.

Recently, large-scale initiatives to improve this aspect of their public administration were undertaken, such as digitalizing judicial processes, introducing three-tier cassation models, elements of judicial elections, and reviewing disciplinary accountability mechanisms.

Special focus has been given to ensuring judicial independence, procedural transparency, and building public trust [1:97]. Furthermore, various innovations - such as changes to cassation review procedures, appeal deadlines, and disciplinary practices - require scientific reassessment. Therefore, this study intends to conduct a systematic analysis of Kazakhstan's judicial reforms, identify legal risks and provide recommendations for further improvement.

Since gaining independence, Kazakhstan has undertaken broad institutional reforms in judicial organization and proceedings aimed at creating a modern, efficient, accessible judicial system. One significant milestone was the adoption of the Constitutional Law "On the Judicial System and Status of Judges," which laid down principles for court organization as well as independence guarantees and provided a foundational framework for its functioning.

Significant achievements included the establishment of jury trial institutions, which increased public involvement in administering justice. Furthermore, new categories of specialized courts, such as economic, administrative, and juvenile courts, were created for use based on dispute types under consideration. Finally, the expansion of the judicial corps also took on added significance due to rising workload and the necessity of improving access to justice at the local level.

Digitalization of the justice system has emerged as an essential pillar of modernization. Widespread implementation of information and communication technologies, including creation and development of the "Judicial Cabinet" electronic service, has allowed for optimized document circulation, reduction in paper processes, and acceleration in communication among participants in legal proceedings. Furthermore, audio and video recording systems for court hearings have provided significant procedural transparency enhancement as well as additional safeguards that protect parties to proceedings.

As part of an effort to increase judicial activity transparency and accessibility, live streaming of court hearings was introduced in Kazakhstan as an attempt to establish an accountable and transparent justice system that meets standards for fair trial procedures in the digital era [2].

As of December 2023, Kazakhstan has introduced the "Digital Analytics of Judicial Practice" platform. This IT service allows predictive analysis of case outcomes based on claims submitted to it; ultimately leading to greater predictability in court decisions as well as enhanced awareness among parties [3].

Kazakhstan began operating under its Administrative Procedural and Process-Related Code on July 20, 2021, which governs the resolution of private-law disputes between citizens and public authorities. It aims to protect citizens against abuses committed by state bodies while simultaneously developing administrative justice institutions.

Beginning January 1st, 2024, a mechanism has been put in place for electing chairpersons of district courts via secret ballot by the judiciary. Budget planning in this sphere has also been handed over to the judiciary, strengthening its institutional independence. The High Judicial Council ensures that the selection of objective, professionally minded judicial candidates is carried out objectively and impartially through its autonomous body that has broad authority to deal with matters related to appointments and discipline oversight of judges. Additionally, pursuant to Constitutional Law No. 2024 "On Amendments and Additions to Certain Constitutional Laws of the Republic of Kazakhstan", provisions were adopted to increase the efficiency of Judicial Jury including strengthening disciplinary accountability of judges [4].

Per the provisions of applicable legislation, an expansive institutional reform of Kazakhstan's judicial system will take place on July 1, 2025. This reform includes the establishment of three independent cassation courts specializing in criminal, civil, and administrative cases to enhance specialization in cassation proceedings as well as improve quality and consistency in decision-making by judges. Furthermore, a uniform cassation procedure that conforms to international standards will also be introduced across legal proceedings to promote procedural fairness.

Significant modifications have also impacted the functional capabilities of both the Supreme Court and regional courts. Under this new model, the Supreme Court will no longer play an active role in administering justice but rather focus on its analytic and methodological roles: research on and generalization of judicial practice as well as oversight of the legality of enforcement actions taken by courts. Review of judicial acts by the Supreme Court will only be permitted under exceptional circumstances and on submission from one of its judges. This approach aims to minimize the intervention of the highest judicial instance in matters already decided at the cassation level and facilitate more direct administration of justice by local and specialized cassation courts.

Kazakhstan implemented its policy of equal access to justice and reducing corruption risks by adopting an extraterritorial jurisdiction model in civil cases in August 2022, which allowed plaintiffs to select any court regardless of territorial jurisdiction. Beginning in 2025, this practice will also apply to administrative cases. This approach helps foster public trust in the judiciary while mitigating influences by local actors that undermine its independence.

To bolster institutional safeguards of judicial independence, additional procedural barriers have been implemented to limit undue influence from law enforcement agencies. Covert investigative actions against judges now require prior authorisation by the Prosecutor General of Kazakhstan - this measure should prevent abuse while strengthening protections for the judiciary against external pressures.

On October 4, 2024, at the IX Congress of Judges of Kazakhstan, an updated Code of Judicial Ethics was approved. This document serves as an important normative instrument, intended to bolster both professional and moral-ethical standards of judicial conduct [5]. It establishes rules governing both judges' official conduct as well as their extrajudicial behavior, providing benchmarks consistent with impartiality, independence, integrity, and accountability towards society - its adoption is a significant step toward improving public trust in the judiciary while unifying standards across fields such as professional judicial ethics [5].

Overall, Kazakhstan's judicial system currently shows a high degree of institutional coherence and functionality compared to many other state institutions. One key factor contributing to legality and justice in judicial decision-making is state guarantees of independence and immunity for judges; further strengthening resilience by providing relatively high material and social security benefits for them, thus decreasing corruption risks while encouraging objective and well-reasoned judgments from them.

An independent, impartial, and incorruptible judiciary also creates a favorable institutional environment for economic development by safeguarding investor rights and guaranteeing that contractual obligations are enforced in an equitable fashion. This, in turn, strengthens not only the legal foundations of states but also investment attractiveness within international arenas, thereby stimulating business activity and encouraging foreign capital inflows.

Undergoing reforms and efforts by the government to enhance the judicial system, institutional and normative conditions necessary for judges to uphold principles of justice,

professionalism, and legal impartiality have now been created. Therefore, judges now serve as essential mechanisms in protecting citizens' rights and liberties as well as maintaining the rule of law and the stability of state governance.

The methodology

This study utilized an approach that combined general scientific and specialized legal methods, providing an in-depth examination of institutional and procedural changes within Kazakhstan's judicial system. Particularly, the formal legal method was utilized to interpret applicable legislation such as the Constitutional Law "On the Judicial System and Judges", the Administrative Procedural and Process-Related Code, as well as normative resolutions from both courts, such as resolutions from the Supreme Court and the Constitutional Court. This approach allowed us to identify internal logical links among legal norms governing the functioning of the judiciary, cassation review procedures, and disciplinary accountability mechanisms.

Comparative legal method was utilized to analyze the judicial practices implemented in Kazakhstan against those seen elsewhere, such as in the US and European countries. This allowed evaluation of whether international justice standards have been integrated into national legal structures successfully as well as identification of areas that require further legal reform or borrowing.

Additionally, the systems-based approach allowed for an analysis of the judiciary as an integrated institutional structure interacting with other branches of state power. Structural shifts within court systems, such as new cassation instances being created or powers being redistributed across different judicial levels, were evaluated using this approach.

The historical legal method was applied to chart the development of various legal institutions, such as the election of judges and traditional biys' courts, and assess their relevance and adaptability in relation to the modern Kazakhstani legal context.

Collectively, these methodological approaches provided an in-depth analysis of Kazakhstan's ongoing judicial reforms and allowed us to draw comprehensive academic and practical recommendations regarding their future development.

Findings/Discussion

An analysis of recent judicial reforms implemented in Kazakhstan indicates that certain transformations were insufficiently justified concerning their institutional and procedural impact. One such initiative involved abolishing multi-tiered proceedings and transitioning from five levels of courts to a three-tier cassation model - intended to improve review processes, minimize delays during proceedings, and enhance overall justice system efficiency.

However, practical experience has shown that the implemented cassation model has fallen short of its objectives. Innovations adopted have not sufficiently ensured an equitable balance between reducing procedural backlog and litigants' access to meaningful appellate review. According to publicly available data, only approximately 5% of cases were referred by cassation instances for collegial review, suggesting excessive filtering of complaints and limited access to full cassation justice.

This development led to further amendments of cassation appeals. Most notably, legal experts proposed abolishing the preliminary review stage for cassation complaints in both civil and criminal cases - an action which legal experts believe removes artificial procedural barriers. Individuals looking to challenge judicial decisions now file directly with a panel of three judges without going through initial screening [6].

An issue worthy of special consideration, in light of ongoing reforms to the judiciary, is procedural timeframes in civil proceedings. At present, legislation provides for relatively extended timelines for considering cases - some which do not align with principles of efficiency and timeliness of justice - with judges receiving up to seven working days before accepting statements of claim, with 20 working days allocated for trial preparation - although this time limit may be extended up to an extra month if complex cases require it.

Article 183 of the Civil Procedure Code of Kazakhstan mandates that hearings must take place within two months from when a case is deemed suitable for trial, and upon conclusion of hearings the court must issue its final, reasoned judgement within five working days from when its operative part of decision was announced, with copies sent out within three working days to all parties involved. Furthermore, the law provides for 10 working days for correcting clerical, mathematical, or technical errors as well as issuing an additional judgment if grounds exist for an additional ruling.

Amendments have also altered appellate proceedings. Under previous legislation, the deadline for filing an appellate complaint was fifteen calendar days; under current version of legislation this has been increased to one month and copies must now be sent out within five working days to parties and reviewed within two months, which is an increase compared to previously one-month timeframes; preparation and delivery of appellate decision are then both subject to five working day timespan per respective party.

An examination of the current regulatory framework shows a strong emphasis on meeting judges' official work schedule and guaranteeing them rest during weekends. However, this normative structure has led to a significant backlog of cases pending disposition, particularly given limited human resources in the judiciary. Criminal proceedings - even complex ones - offer shorter timelines for filing an appeal than civil ones, with deadlines often not exceeding 15 days after the verdict is rendered and without regard to weekends. Furthermore, pre-trial investigation bodies often abide by more stringent deadlines that require formal extensions upon their expiration than courts [7].

Given these disparate outcomes, the findings of this analysis support the need to tailor procedural time limits based on the complexity and nature of each case. It would appear prudent to set indicative timeframes for filing appellate complaints or motions between 10-20 days, while giving judges discretion over setting reasonable limits depending on specific case circumstances and positions taken by parties involved. Therefore, reasonableness in procedural timeframes must become one of the fundamental principles of civil procedure.

Quality and impartial justice delivery represent the central goal and mission of a democratic judiciary, and therefore, their selection and appointment system is key to their effectiveness. A transparent, objective, and fair selection process fosters public confidence in our justice system as a whole.

At the core of justice in society lies the right of every individual to have their case heard by an independent, impartial court. This constitutionally protected principle must be reinforced

through consistent legal practice and institutional safeguards; unfortunately, however, analysis reveals that in certain regions of Kazakhstan, justice continues to fluctuate, not always meeting legal objectivity standards and ethical integrity criteria.

Criminal and disciplinary liability has long been an area of great concern among judges, highlighted by cases where judges have been subject to criminal or disciplinary sanctions for serious violations of law imposed upon them by authorities [8]. Over just nine months in 2024 alone, 21 judges were held responsible for serious legal violations-nearly 2.5 times more than was seen during this same period the year prior. Such figures raise legitimate concerns over quality judicial personnel policy as well as inadequate pre-appointment mechanisms used to assess professional and ethical suitability among candidates.

Even though numerous civic initiatives and projects-such as "Seven Pillars of Justice", "The Exemplary Judge", "The Model Court", and "Fair Trial" have been undertaken-their actual impact in improving judicial culture and professionalism has proven limited. Such initiatives, though symbolic, did not accompany systematic institutional reforms that address structural problems within the judiciary system.

At the same time, numerous public complaints continue to surface in the information space and demonstrate the ineffectiveness of existing feedback mechanisms between citizens and the justice system. Complainants frequently do not receive reasoned, substantive, and timely responses to their appeals, making judicial proceedings appear remote and formalized compared to their expectations. These circumstances underscore the necessity of modernizing not only organizational and procedural structures but also the ethical foundations of judicial conduct in a systemic fashion.

As judges play an essential role in protecting individual rights and the democratic foundations of statehood, stringent standards should be applied to their professional and ethical qualifications. A judge serving as an impartial guardian of justice must possess an impeccable reputation, superior legal knowledge, and an exceptional sense of moral responsibility.

To provide institutional support for the independence of the judiciary as well as enable the President of the Republic of Kazakhstan's constitutional authority over shaping of judicial system, Law "On High Judicial Council of the Republic of Kazakhstan" No. 21 was introduced. On December 4, 2015, Act 436 was adopted, providing this body with autonomy as an autonomous public institution and playing an essential role in judicial personnel policy. As part of its mandate, it must assist in the selection and training of prospective judicial candidates, organize professional development opportunities for judges, extend tenure limits as necessary and suspend or terminate judicial powers when appropriate. As part of recent reforms, the Academy of Justice was disestablished from within the Supreme Court structure and transferred to be under the jurisdiction of the High Judicial Council, symbolizing the consolidation of staffing and educational functions into one specialized agency [9].

No matter the impressive progress made by the High Judicial Council, authors believe that creating the judicial corps requires further democratization and institutional renewal. Judges must possess not only the professional competencies necessary but also meet stringent personal ethics, integrity, and moral resilience standards; additionally, they are obliged to abstain from conduct that compromises their independence, impartiality, or the authority of the judiciary.

At this juncture, it is worth exploring the expansion of civil society participation mechanisms in selecting and appointing judges. A number of democratic countries have successfully

implemented models of partial or full judicial elections to strengthen public oversight and enhance trust in the judiciary. One key advantage is greater transparency of judicial activity and increased legitimacy from citizens as their participation reinforces transparency of its operations and legitimacy in citizens' eyes. Effective judicial activity depends heavily upon public trust as well as understanding the legal rationale behind court decisions among the population.

As announced by the President of Kazakhstan in his September 1 Address, steps already taken towards democratizing the judiciary are an important step toward the incorporation of elective elements into its appointment system. For example, proposals such as applying electoral mechanisms in selecting court presidents and chairs of panels by their peers, as well as nominating candidates to the Supreme Court on an alternative basis, demonstrate this commitment towards increasing transparency and legitimacy within judicial authority [10].

Elections play an integral part in democratic governance by providing public participation in forming state authorities. They represent the will of the people, strengthen civic oversight, and foster popular sovereignty principles. Extending electoral mechanisms to the judiciary may serve as an effective way of increasing trust in their administration of justice, given its limited openness in the appointment systems currently used.

From this context, it is concerning that Kazakhstan lacks any form of judicial elections, even indirect, and that relevant powers have yet to be delegated to representative bodies like the Mazhilis, an electoral body elected via universal suffrage. This risk creates a disconnection between society's needs and expectations and the judiciary, thus diminishing both accountability and legitimacy.

Arguments in support of judicial elections in Kazakhstan can also be seen in its historical and legal traditions. Biys' courts were an institution present during Kazakhstan's pre-industrial society that enjoyed high levels of public recognition and trust; their authority rested not upon formal powers but instead was built upon personal integrity, fairness, moral impeachability, social legitimacy, and decisions which were seen as final and just. These experiences highlight long-held traditions within Kazakh society that recognize people's courts as sources of justice that may be revisited or modified depending on current legal conditions.

Future elections at the district level could serve as a reasonable compromise between full democratization of the judiciary and professional qualifications for appointments. Local populations who are familiar with candidates could help provide objective evaluations of the moral and professional qualities of candidates; with effective institutional oversight by higher courts as well as appellate and cassation review mechanisms available, risks of populism or undue electoral influence appear minimal.

If society entrusts lay jurors with the power to render verdicts in serious criminal cases, it seems only logical for citizens to participate in the formation of lower-level judicial bodies. Not only would this improve mutual accountability between judges and society, but it would also facilitate the formation of higher judicial instances on an impartial merit basis comprising experienced, mature, ethically impeccable judges. For a rule-of-law state to function effectively, its judiciary must embody justice by remaining accessible, transparent, impartial, and accessible to its public as an exclusive elite clique [11].

An analysis of the functioning and public sentiment surrounding the judiciary reveals a deep mistrust of it by many members of society, especially when it comes to its effectiveness and accessibility. A major source of unhappiness among many is due to individuals seeking justice

not receiving comprehensive, well-reasoned, timely responses for their submissions, which in turn creates difficulties for arranging in-person consultations, leading to questions concerning not only its substance, but also its organizational structure, particularly regarding personnel levels within its highest body.

At present, the Supreme Court of Kazakhstan comprises 65 judges who each hold equivalent status to that of ministerial office; these individuals are supported by administrative staff. Attracting such an enormous number of judges to serve a population of roughly 20 million individuals draws reasonable criticism. An impressive presence may be taken as evidence of systemic errors and deficiencies within lower authorities' activities, necessitating regular adjustments at the cassation level. Compare that to the U.S. Supreme Court, which serves 340 million+ people but comprises only nine judges, including its chairman. At the same time, the American Supreme Court provides both cassation and limited first instance functions in certain categories of cases (for example, disputes between states or diplomatic affairs). According to Article III, section 1 of the U.S. Constitution, judges hold office under strict standards of conduct that ensure institutional continuity and sustainability [12].

At this juncture, there has been much discussion of the wisdom behind such a significant concentration of judges for the Supreme Court in one location - usually the capital city - of a state. While discussions regarding territorial distribution of judicial personnel have taken place among academic and public circles for some time now, this concept has yet to be implemented fully and modern justice should not only be professional but also geographically accessible.

Reform plans include the establishment of three separate cassation courts in the capital for criminal, civil and administrative cases, with about 100 judges on staff for each court. While functional specialization may seem desirable in theory, such a strategy raises logistical and social concerns when cases come from distant regions; especially complex multi-volume criminal or property disputes may incur considerable financial and organizational expenses for moving across state lines. This includes government expenses related to materials and personnel delivery as well as citizens themselves who bear an additional financial burden such as relatives of convicts, representatives from parties or lawyers in charge of prosecution in addition to travel, accommodation and meal costs in one of the most costly cities of their respective nations - this being one of many examples where government expenses often outstrip civil expenditures.

The results of this study demonstrate that legality assessments of judicial acts can be performed without physically transporting case materials and participants involved to the capital city. Given regional disparities, it may be appropriate to deploy cassation instances in strategically important regions across the country - for instance south, west and north - not only reducing burden on central authorities but also guaranteeing access to cassation appeals within each region and increasing efficiency within justice system as a mechanism for protecting rights and legitimate interests of its citizens.

One of the more contentious issues remains how judges may be brought under disciplinary scrutiny. According to Constitutional Law No. 28 dated December 25th, 2000, "On Judicial System and Status of Judges of the Republic of Kazakhstan", one method may be brought before them for discipline. Under Section 132, judges may be disciplined for violations of both the rule of law and the Code of Judicial Ethics. A judicial error refers to actions that have led to misinterpretation and application of substantive or procedural law unrelated to their culpable acts by judges. At the same time, it was highlighted that any errors committed by judges, as well

as cancellation or amendment of their acts, do not incur liability unless gross violations of law occurred and were identified in an act from a higher court [13].

The concept of gross violation of law can be found in Resolution of the Supreme Court dated May 14, 1998, No. 382. Under Article 1, "On certain aspects of judicial power in the Republic of Kazakhstan", any obvious and significant violation of law by a judge, whether intentional, negligent, or through some other means, is recognized as a gross violation (Paragraph 11 of the Law). At present, it is reasonable to call attention to the legality of invoking an act by a higher court to demonstrate an alleged gross violation by a lower court, since such an indication establishes guilt even prior to any formal disciplinary proceedings being instituted against him and denies him the opportunity for legal protection, such as appealing his/her conviction [14].

The study demonstrated the need to remove from law the requirement that indicates in a higher court act any gross violations of law. If such violations are found to be gross by such courts, execution and indisputable punishment are usually carried out against perpetrators; in addition, corporate interests often dictate judicial practice so cassation instances do not provide proper assessments even in the event of overturning decisions of higher courts.

At this juncture, in our opinion, any gross violation of the law should be addressed independently by a Judicial Jury upon receiving complaints from both sides. In doing so, two objectives would be fulfilled simultaneously: firstly, participants' rights are not infringed upon and they have access to state bodies for recourse; and secondly, judges can defend their constitutional and legal status, inviolability of judgment, etc.

Consideration by the Judicial Jury does not indicate any disciplinary offense on behalf of a judge; rather, its newly expanded composition with 13-15 experienced and qualified judges who possess high professional qualities can sort it out and determine if there has been any gross violations of law by them and/or consider your complaint accordingly.

Conclusion

Legal and institutional analysis revealed that, as part of Kazakhstan's ongoing modernization efforts, its judicial system is undergoing widespread transformations involving both procedural and organizational aspects of its functioning. Reforms aimed at increasing justice efficiency, strengthening judges' independence and digitalizing proceedings all indicate a course towards legal evolution in keeping with constitutionally recognised principles such as the rule of law, justice, and legal certainty. However, significant gaps and internal contradictions have been revealed in the implementation of some areas of reform. One such area involves applying provisions on disciplinary responsibility for judges - specifically making early reference to any gross violations of law in acts by higher authorities that violated them - without adequate due process procedures in place; furthermore, the current model of centralized cassation review creates barriers to the territorial and economic accessibility of justice for citizens living in remote regions.

Based on the material analyzed herein, it is clear that several provisions of current legislation warrant regulatory and institutional review. Of particular note is removing from legislation any provision mandating gross violations of law by judges in higher instances as grounds for disciplinary prosecution, as well as giving sole responsibility to review such qualifications to the Judicial Jury without jeopardizing procedural guarantees for judge protection. Given

the size and financial burden on those participating, territorial decentralization of cassation courts seems justified to ensure accessibility, reduce social costs, and foster trust in justice. Institutionalizing elements for electing district judges based on both traditional and modern democratic mechanisms must take place, as well as regulatory adjustments necessary since existing procedures do not always meet reasonableness, effectiveness and fairness criteria.

Conclusions reached from this research support the initial hypothesis regarding a need to systematically reevaluate key mechanisms that underpin Kazakhstan's judiciary system. The measures proposed aim at strengthening the independence and accountability of judges, increasing access to justice and creating a legal environment characterized by trustworthiness, openness, and institutional equilibrium. The results of our work have both scholarly and applied value; they can be utilized in standard-setting activities, the creation of strategies for the advancement of the judicial system, educational programs for judiciary personnel, as well as serve as the basis for comparative legal research into judicial reform.

The contribution of the authors

S.K. Zhursimbayev – contributed significantly to the analysis of judicial reforms and procedural changes in Kazakhstan, providing insights into their effects, such as digitalization, cassation model elections, and electoral processes for judges. Furthermore, his work helped produce conclusions and recommendations.

E.S. Kemali – provided both theoretical and comparative analyses of Kazakhstani judicial reform, comparing its practices against international standards. Additionally, he assisted with methodology development and discussed risks and opportunities related to legal practices in Kazakhstan.

A.Zh. Muratova (corresponding author) – coordinated research, wrote the abstract, references, and author information, and conducted key findings analysis; she ensured consistency across the article and managed policy implications formulation.

References

1. Shukenova, Zh.S., Kassymzhanova, A.A., Bekturganova, A.A. (2024) Some issues on improving the judicial system of the Republic of Kazakhstan, Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series, №1(146), pp. 96–106. Доступно по адресу: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-1-96-106>
2. Тлеубаев, Д.К., Иманбаев, С.М. и Карымсаков, Р.Ш. (2021) «Цифровизация уголовного процесса в Республике Казахстан: становление и практика применения», Colloquium-journal, №11(98). Доступно по адресу: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-ugolovno-protsessa-v-respublike-kazakhstan-stanovlenie-i-praktika-primeneniya> (дата обращения: 10.02 2025).
3. Казахстан по применению судами IT-технологий занимает четвертое место (2025) 14 марта. Доступно по адресу: https://baigenews.kz/kazakhstan-prevratitsya-v-it-stranu-predsdatel-verhovno-suda_185088/ (дата обращения: 14.03.2025).
4. Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2024 No. 109-VIII "On Amendments and Additions to Certain Constitutional Laws of the Republic of Kazakhstan". Доступно по адресу: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37911809 (дата обращения: 11.02.2025).
5. Глава государства принял участие в IX Съезде судей Республики Казахстан. Доступно по адресу: <https://akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-ix-sezde-sudey-respubliki-kazakhstan-492648> (дата обращения: 11.02.2025).

6. Судебная реформа: Верховный суд перестанет быть кассационной инстанцией. Доступно по адресу: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39333513&pos=4;-98#pos=4;-98 (дата обращения: 11.02.2025).

7. Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 № 377-V LRK. Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000377> (дата обращения: 11.02.2025).

8. Сколько судей наказали в Казахстане за грубые нарушения (2024) 7 ноября. Доступно по адресу: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-sudey-nakazali-v-kazahstane-za-grubyye-narusheniya-553235/#:~:text=Отвечая%20на%20вопрос%2C%20судья%20Верховного,прошлого%20года%20всего%20девять%20судей (дата обращения: 11.02.2025).

9. The Law of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2015 № 436-IV LRK «On the Supreme Judicial Council of the Republic of Kazakhstan». Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1500000436> (accessed: february 11, 2025).

10. President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address «Affair state. One nation. Prosperous society». Available at: <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-181857> (accessed: 9.02 2025).

11. Журсимбаев, С. Судебная система нуждается в дальнейшем совершенствовании. Доступно по адресу: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32688355 (дата обращения: 8.02.2025).

12. Constitution of the United States. Available at: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm> (accessed: 8.02.2025).

13. Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated December 25, 2000 № 132 «On Judicial System and Status of Judges in the Republic of Kazakhstan». Available at: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z000000132_ (accessed: 11.02.2025).

14. Нормативное постановление Конституционного Суда Республики Казахстан от 6 декабря 2023 года № 36-НП «О рассмотрении на соответствие Конституции Республики Казахстан подпункта 1) пункта 1 статьи 39 Конституционного закона Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан». Доступно по адресу: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32627639 (дата обращения: 11.02.2025).

С.К. Жүрсімбаев¹, Е.С. Кемали², А.Ж. Муратова³

¹Қонаев университеті, Алматы, Қазақстан

²Туран университеті, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(e-mail: ¹skemali@mail.ru, ²ekemali1973@inbox.ru, ³muratova_azh@enu.kz)

Қазақстан Республикасындағы ұлттық сот жүйесін жетілдіру: инновациялар мен проблемаларды талдау

Аңдатпа: Бұл мақалада мемлекеттік басқаруды кеңінен трансформациялау және заң үстемдігін нығайту контекстіндегі Қазақстандағы сот реформасының негізгі бағыттары мен қорытындылары ұсынылған. Зерттеудің мақсаты цифрландыру, үш деңгейлі кассациялық модельді енгізу, судьяларды сайлау элементтері, тәртіптік жауапкершілікті реформалау, сондай-ақ сот органдарының тәуелсіздігін нығайту сияқты сот жүйесіндегі институционалдық және процедуралық өзгерістерге жүйелі талдау жүргізу болды. Зерттеу объектісі қазіргі заманғы

отандық сот жүйесі болып табылады, ал зерттеу пәні реформалау тетіктері, соның ішінде осыған байланысты тәуекелдер мен аталған жүйенің даму бағыттары болып табылады.

Бұл зерттеудің әдістемесі формалды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, тарихи-құқықтық және жүйелік зерттеу әдістеріне негізделген. Авторлар өздерінің талдауларының бір бөлігі ретінде процедуралық ашықтықты арттыру, сот билігінің үлкен автономиясы және цифрлық құралдарды енгізу сияқты оң өзгерістерді, сондай-ақ кассациялық шағымдарды шамадан тыс сүзу, шалғай аймақтардағы сот төрелігіне қол жетімділіктің шектелуі және тәртіптік процедуралардағы белгісіздік сияқты тұрақты құрылымдық мәселелерді атап көрсетеді. Іс жүргізу мерзімдерін құқықтық реттеуге, сондай-ақ судьялардың тәуелсіздігі мен тәртіптік процестердің тиімділігі арасындағы кез келген өзара байланыстарға ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: сот реформасы, сот жүйесі, судьялардың тәуелсіздігі, тәртіптік жауапкершілік, кассация, цифрландыру, судьяларды сайлау.

С.К. Жүрсімбаев¹, Е.С. Кемали², А.Ж. Муратова³

¹Университет Кунаева, Алматы, Қазақстан

²Университет Туран, Алматы, Қазақстан

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(e-mail: ¹skemali@mail.ru, ²ekemali1973@inbox.ru, ³muratova_azh@enu.kz)

Совершенствование национальной судебной системы в Республике Казахстан: анализ нововведений и проблем

Аннотация: В данной статье представлены ключевые направления и итоги судебной реформы в Казахстане в контексте широкой трансформации государственного управления и укрепления верховенства закона. Целью исследования было проведение систематического анализа институциональных и процедурных изменений в судебной системе, таких как цифровизация, внедрение трехуровневой кассационной модели, элементы выборности судей, реформа дисциплинарной ответственности, а также укрепление независимости судебных органов. Объектом исследования является современная казахстанская судебная система, в то время как предметом исследования являются механизмы реформирования, включая связанные с этим риски и перспективы развития указанной системы.

Методология этого исследования основана на формально-правовых, сравнительно-правовых, историко-правовых и системных методах исследования. В рамках своего анализа авторы выделяют как позитивные изменения, такие как повышение процедурной прозрачности, большая автономия судебной власти и внедрение цифровых инструментов, так и сохраняющиеся структурные проблемы, такие как чрезмерная фильтрация кассационных жалоб, ограниченный доступ к правосудию в отдаленных регионах и неопределенность в дисциплинарных процедурах. Особое внимание также уделяется правовому регулированию процессуальных сроков, а также любым взаимосвязям между независимостью судей и эффективностью дисциплинарных процессов.

Ключевые слова: судебная реформа, судебная система, независимость судей, дисциплинарная ответственность, кассация, цифровизация, выборы судей.

References

1. Shukenova, Zh.S., Kassymzhanova, A.A., Bekturganova, A.A. (2024) Some issues on improving the judicial system of the Republic of Kazakhstan, Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series, №1(146), pp. 96–106. doi: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-1-96-106>
2. Tleubaev, D.K., Imanbaev, S.M. i Karymsakov, R.Sh. (2021) «Tsifrovizatsiya ugovnogo processa v Respublike Kazahstan: stanovlenie i praktika primeneniya», Colloquium-journal, №11(98). Dostupno po adresu: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-ugolovnogo-protsessa-v-respublike-kazahstan-stanovlenie-i-praktika-primeneniya> (data obrashheniya: 10.0.2025). [in Russian]
3. Kazakhstan po primeneniju sudami IT-tehnologij zanimaet chetvertoe mesto (2025) 14 marta. Dostupno po adresu: https://baigenews.kz/kazahstan-prevratitsya-v-it-stranu-predsdatel-verhovnogo-suda_185088/ (data obrashheniya: 14.03.2025). [in Russian]
4. Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2024 No. 109-VIII "On Amendments and Additions to Certain Constitutional Laws of the Republic of Kazakhstan". Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37911809 (accessed: 11.02. 2025).
5. Glava gosudarstva prinjal uchastie v IX Sezde sudej Respubliki Kazahstan. Dostupno po adresu: <https://akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-ix-sezde-sudej-respubliki-kazahstan-492648> (data obrashheniya: 11.02.2025). [in Russian]
6. Sudebnaja reforma: Verhovnyj sud perestanut byt' kassacionnoj instanciej. Dostupno po adresu: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39333513&pos=4;-98#pos=4;-98 (data obrashheniya: 11.02.2025). [in Russian]
7. Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 № 377-V LRK. Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000377> (accessed: 11.02.2025).
8. Skol'ko sudej nakazali v Kazahstane za grubye narusheniya (2024) 7 nojabrja. Dostupno po adresu: https://tengrinews.kz/kazahstan_news/skolko-sudej-nakazali-v-kazahstane-za-grubye-narusheniya-553235/#:~:text= (data obrashheniya: 11.02.2025). [in Russian]
9. The Law of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2015 № 436-IV LRK «On the Supreme Judicial Council of the Republic of Kazakhstan». Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1500000436> (accessed: 11.02. 2025).
10. President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address «Affair state. One nation. Prosperous society». Available at: <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-181857> (accessed: 9.02.2025).
11. Zhursimbaev, S. Sudebnaja sistema nuzhdaetsja v dal'nejšem sovershenstvovanii. Dostupno po adresu: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32688355 (data obrashheniya: 8.02.2025). [in Russian]
12. Constitution of the United States. Available at: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm> (accessed: 8.02.2025).
13. Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated December 25, 2000 № 132 «On Judicial System and Status of Judges in the Republic of Kazakhstan». Available at: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z000000132_ (accessed: 11.02.2025).
14. Normativnoe postanovlenie Konstitucionnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 6 dekabrja 2023 goda № 36-NP «O rassmotrenii na sootvetstvie Konstitucii Respubliki Kazahstan podpuka 1) punkta 1 stat'i 39 Konstitucionnogo zakona Respubliki Kazahstan ot 25 dekabrja 2000 goda «O sudebnoj sisteme i statute sudej Respubliki Kazahstan». Dostupno po adresu: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32627639 (data obrashheniya: 11.02.2025). [in Russian]

Information about the authors:

Zhursimbayev S. – Doctor of Law, Professor, Kunaev University, 107 Kurmangazy str., 050022, Almaty, Republic of Kazakhstan

Kemali Y. – Candidate of Law, Associate Professor, Higher School of Law of Turan University, 16a Satpayev str., 050013, Almaty, Republic of Kazakhstan

Muratova A. – corresponding author, PhD, Head of the Department of Criminal Law Disciplines, Faculty of Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, 010008, Astana, Republic of Kazakhstan

Жүрсімбаев С.К. – заң ғылымдарының докторы, Қонаев университетінің профессоры, Құрманғазы көшесі, 107, 050022, Алматы, Қазақстан Республикасы

Кемали Е.С. – заң ғылымдарының кандидаты, Тұран университетінің Жоғары құқық мектебінің қауымдастырылған профессоры, Сәтпаев көшесі, 16а, 050013, Алматы, Қазақстан Республикасы

Муратова А.Ж. – хат-хабар авторы, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Заң факультетінің Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Сәтпаев көшесі, 2, 010008, Астана, Қазақстан Республикасы

Журсимбаев С.К. – доктор юридических наук, профессор Университета Кунаева, ул. Курмангазы, 107, 050022, Алматы, Казахстан

Кемали Е.С. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор Высшей школы права Университета Туран, ул. Сатпаева, 16а, 050013, Алматы, Казахстан

Муратова А. Ж. – автор для корреспонденции, PhD, заведующая кафедрой уголовно-правовых дисциплин юридического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Экологиялық құқық / Environmental Law/
Экологическое право

IRSTI 10.27.01

Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-148-158>

**Issues of improving the normative regulation of the utilization
of renewable energy sources in the Republic of Kazakhstan**

D.A. Kassymbekov^{*1}, A.M. Yergali^{*2}, O.N. Tlepbergenov²

¹SDU University, Kaskelen, Kazakhstan

²al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(e-mail: ¹kassymbekov.doszhan@gmail.com, ²yergali.adlet@gmail.com)

Abstract: This study addresses ways to strengthen Kazakhstan's legislative framework for renewable energy deployment, emphasizing Corporate Power Purchase Agreements (Corporate PPAs). The focus is timely given the country's ambition to boost renewable energy's share to 15% by 2030 and advance toward carbon neutrality, all of which demand flexible, market-driven solutions. The core goal is to pinpoint prominent legal obstacles that hinder stand-alone Corporate PPAs and propose legislative adjustments based on international experiences, particularly those from Germany and China.

In exploring the regulation of Kazakhstan's renewable energy sector, the research zeroes in on direct bilateral arrangements between clean energy generators and corporate consumers. The methodology combines a doctrinal review of existing laws with a comparative legal analysis of global Corporate PPA models. The findings reveal limitations such as constrained participant pools, the absence of standard contractual templates, and no mechanism to partially blend governmental support with corporate off-take arrangements. Furthermore, the research highlights the need to establish a domestic system for "green" certificates, develop model contracts, re-evaluate price controls, and extend direct contracting to non-affiliated parties. By presenting targeted legal and institutional guidelines to attract private capital, expand the share of renewables in the energy mix, and further Kazakhstan's decarbonization, the study contributes practical solutions to meet the country's environmental objectives. Collectively, these reforms are projected to foster greater private sector involvement and accelerate a more sustainable energy transition.

Keywords: renewable energy, corporate PPA, legislation, Kazakhstan, legal regulation, energy transition, green certificates.

Received: 18.11.2024. Accepted: 14.05.2025. Available online: 30.06.2025.

Introduction

Kazakhstan's interest in scaling up renewable energy (RE) stems partly from its vast natural resources—abundant sunshine in southern regions, significant wind potential in central and northern areas, and substantial hydro reserves—combined with a growing commitment to environmental sustainability. The legal foundation for the country's RE sector rests primarily on two principal statutes: the 2009 Law “On Support of the Use of Renewable Energy Sources” [1] and the 2004 Law “On Electric Power Industry.” [2] Over the past decade, various amendments have been introduced to these laws to foster greater investment in solar, wind, hydro, and other non-traditional energy sources. Most notably, a system of state auctions and fixed-price power purchase agreements (PPAs) was established to spur private participation in the sector, with the Financial Settlement Center acting as a central buyer. Under this arrangement, renewable energy producers can secure long-term contracts that guarantee both stable tariffs and priority dispatch.

While these government-led initiatives have raised the share of RE in Kazakhstan's energy balance, in 2023, renewable energy sources generated 6.675 billion kWh, or 5.92% of the total electricity production [3]. One mechanism increasingly adopted worldwide to accelerate renewable energy adoption is the Corporate Power Purchase Agreement (Corporate PPA). Globally, Corporate PPAs allow large industrial or commercial entities to purchase renewable electricity directly from generators, thus bypassing conventional wholesalers or centralized auctions. These long-term agreements often provide stable revenue streams for developers while enabling corporate buyers to meet internal sustainability or ESG objectives. In countries such as Germany, the United States, and China, corporate offtakes have become prominent drivers of new wind and solar capacity through bilateral PPAs. The relevance of such market-based tools for Kazakhstan lies in their capacity to attract independent private investment and diversify the range of demand-side players involved in clean energy projects.

Kazakhstan has set ambitious targets for expanding renewable energy, aiming to reach 15 percent of its electricity generation from renewables by 2030, with a further trajectory toward carbon neutrality later in the century [4]. Meeting these goals requires not only state auctions and feed-in tariff schemes but also complementary arrangements that encourage private-sector involvement. Corporate PPAs offer a flexible alternative to the more centralized approach currently embedded in Kazakhstan's legislation. However, existing regulatory provisions significantly constrain the use of direct bilateral contracts. The 2023–2024 legislative amendments reinforce reliance on the Financial Settlement Center and limit direct PPAs to affiliated entities, thereby prohibiting resale of electricity to third parties [5]. This arrangement hinders corporate off-takers wishing to purchase renewable electricity for commercial consumption without establishing a shared corporate structure with the generator. Such restrictions undercut the potential contribution of Corporate PPAs to Kazakhstan's renewable capacity expansion, leaving investors and large industrial or commercial consumers with few viable options for direct sourcing of green energy.

The academic and policy discourse surrounding Kazakhstan's renewable energy framework has predominantly centered on evaluating state-driven support mechanisms, particularly a auction-based power purchase agreements (PPAs) and feed-in tariffs, which have formed the backbone of the country's strategy to diversify its fossil fuel-dependent energy matrix. Consultancies and

institutional analyses, such as those by Agora Energiewende [6] and the Financial Settlement Center for Renewable Energy [7], have underscored the role of centralized procurement models in attracting foreign direct investment, while simultaneously critiquing structural inefficiencies in grid infrastructure and balancing mechanisms that hinder scalability. Scholarly examinations, including work by Tatiana Lanshina and colleagues [6], have further delineated legal and administrative challenges within Kazakhstan's electricity sector, emphasizing the urgency of grid modernization and regulatory harmonization to accommodate variable renewable energy sources. International comparisons, such as Craig Menzies' analysis of European corporate PPA trends [8], highlight the mechanistic gap between Kazakhstan's current PPA framework—often criticized for rigid risk allocation and limited investor protections [9]—and globally emerging bilateral contract models that empower private offtakers. While Kazakhstani scholars like Ainur Sospanova [8] and Yernar Bilyalov [10] have advocated for legislative reforms to enable corporate PPAs, the academic literature remains nascent in proposing concrete legal adaptations tailored to Kazakhstan's hybrid market structure, which blends Soviet-era infrastructure with post-independence privatization efforts. This lacuna persists despite recognition in policy documents such as the UN PAGE report [11], which identifies fossil fuel subsidy reform and environmental governance as prerequisites for transitioning beyond state-centric renewable procurement. The prevailing scholarly consensus, echoed in analyses of Kazakhstan's Renewable Energy Law [12] and recent PPA amendments [13], suggests that existing frameworks inadequately address currency risk, force majeure protections, and offtaker payment guarantees—critical elements for replicating international corporate PPA success stories in the Kazakh context.

This article sets out to examine the legislative shortcomings affecting Corporate PPAs in Kazakhstan and to put forward practical recommendations for boosting private investment in the country's renewable energy sector. By considering both national regulations and international experiences, the research presents legal and policy proposals intended to foster a more conducive environment for corporate renewable energy contracting. Some secondary questions steer the analysis:

Which legal barriers create the biggest obstacles for independent Corporate PPAs in Kazakhstan, and how do they play out in real-world scenarios?

How can best practices from regions such as the EU or China inform possible updates to Kazakhstan's regulatory framework for PPAs?

Which specific legal amendments or new provisions could strengthen the use of Corporate PPAs, thereby widening private-sector involvement and supporting the government's climate and decarbonization aims?

On a theoretical level, this work adds to the conversation on energy-transition strategies by assessing how laws and policies might more effectively integrate market-driven methods for obtaining green electricity. As Corporate PPAs grow in global importance, understanding the interplay between centralized support initiatives and private contractual solutions becomes increasingly vital. Practically, the findings can assist lawmakers, government officials, and investors committed to advancing Kazakhstan's energy sector. By identifying areas where legislative changes could promote newer financing models, the article may help attract greater foreign capital and reinforce Kazakhstan's trajectory toward achieving its renewable energy and climate goals.

Materials and Methods

This study uses a blend of doctrinal analysis: reviewing key laws and decrees that shape Kazakhstan's renewable energy landscape and comparative legal research on corporate PPA structures in selected jurisdictions. Core sources include the Law “On Support of the Use of Renewable Energy Sources” (2009, with amendments in 2023–2024) and the Law “On Electricity” (2004), alongside with relevant by-laws that govern centralized auctions, define the Financial Settlement Center’s responsibilities and outline a transition to balancing-market mechanisms. Supplementary materials draw from legal commentaries, studies by international institutions and consultancies (such as Dentons, PwC, KPMG, and the EBRD), and academic writings that delve into the impact of auction-based PPAs on Kazakhstan's investment environment and the emerging trend of bilateral agreements.

A central methodological step involves comparing Kazakhstan's legislative stance with how similar challenges are handled in Germany and China, two places that show different strategies for renewable energy liberalization, corporate PPA rules, certification of green power, and the balance between government subsidies and private deals. Through doctrinal analysis, the paper explores explicit and implicit legal obstacles to corporate PPA transactions in Kazakhstan, focusing on matters like ownership rules, pricing controls, and the recognition of green certificates. Comparative insights come from case studies of how Germany and China address these same issues, highlighting legislative reforms or incentives that may offer useful models for Kazakhstan. The scope is limited to reforms enacted from 2023 onward, including those that affect allowable methods for selling renewable energy, tighten requirements for bilateral arrangements, and set new price caps. While the paper does briefly touch on the financial feasibility of corporate PPAs, namely, tariff levels and investor risk factors, it does not undertake a detailed economic analysis of project viability or cost-effectiveness, as that lies outside its core objectives.

Results and Discussion

Kazakhstan’s policy architecture for renewables rests on two foundational legal instruments: the Law “On Support of the Use of Renewable Energy Sources” (2009, amended 2023–2024) and the Law “On Electricity” (2004). These statutes have shaped a centralized model wherein the Financial Settlement Center (FRC) enters into long-term power purchase agreements (PPAs) with renewable energy developers through an auction-based system, offering either fixed or auction-derived tariffs that include indexation. The chief policy motivation for this approach was to ensure reliable revenue streams for novel renewable energy ventures, especially in a context where coal-fired plants have historically dominated the generation mix. This method also attracted international financing opportunities, notably for solar, wind, hydro, and other lower-carbon projects seeking stable off-take arrangements under government-backed contracts. As a result, the share of renewables in the national energy matrix grew to around 4.5 percent by 2023 [14]. However, these legal provisions have only marginally addressed the possibility of direct, non-subsidized bilateral transactions, often referred to as Corporate PPAs. In practical terms, most attention remains directed toward the FRC as a single buyer rather than enabling flexible direct sales between independent developers and industrial or commercial consumers.

Recent amendments in 2023 and 2024 reinforce this centralized paradigm by allowing renewable producers to either participate in state-run auctions and finalize a PPA with the FRC or conduct independent sales exclusively to affiliated consumers. Under these rules, a generator choosing to rely on a Corporate PPA without state support must forfeit various benefits, such as guaranteed offtake or indexed prices, and remains strictly barred from selling to non-affiliated third parties. In addition, legislators have instituted maximum allowable prices for such bilateral transactions to avert what they term “excessive” electricity tariffs [15]. These constraints carry significant repercussions for potential buyers: any large commercial or industrial entity that lacks an ownership link to a generator is effectively shut out from concluding a direct renewable energy contract. This rigid setup contrasts sharply with international practices where corporate purchases span diverse industry sectors and operate under a range of financial and contractual models [5]. Consequently, Kazakhstan’s market for corporate off-take remains narrowly focused on projects tied to a unified ownership structure, limiting the scale and diversity of direct renewable procurement.

Comparative lessons shed crucial light on pathways other jurisdictions have followed to accelerate corporate involvement in renewable electricity sourcing. Germany, for instance, was historically known for feed-in tariffs (FiTs) and market-premium schemes that required generators to hand over the “green” attribute to the system operator [16]. The Renewable Energy Sources Act (EEG) [17] codified a prohibition on “double compensation,” thereby preventing subsidized generators from selling electricity as “green” to corporate offtakers. Such a setup hampered the growth of Corporate PPAs unless project developers declined public support in favor of purely market-based agreements. Over time, however, Germany’s shift away from high-value FiTs and its decrease or elimination of certain surcharges on renewable consumption have made unsubsidized PPAs more appealing. By reducing financial burdens on end-users, the German government effectively expanded the range of prospective corporate buyers. Furthermore, many industry bodies have drafted standardized contract templates, helping to mitigate transaction costs and uncertainty in corporate deals. Several major corporations thus increasingly opt for direct PPAs to fulfill sustainability goals, acknowledging that unsubsidized projects, once considered financially daunting, are becoming economically viable.

China’s trajectory differs in historical context but arrives at a somewhat comparable outcome: corporate procurement of green power outside a rigid feed-in tariff regime. The National Development and Reform Commission (NDRC) put forward guidelines that enable renewable energy facilities to engage in “Green Power Trading,” selling power to industrial entities at mutually agreed rates. Alongside these deals, official Green Certificates, issued by relevant government authorities, certify the renewable origin of each unit of electricity [18]. This structure maintains certain provincial quotas for renewable consumption, requiring localities or industries to secure green energy in proportion to set mandates. The approach merges top-down administration—through mandated targets and partial price oversight—with bottom-up market transactions. As a direct outcome, China has substantially broadened its corporate offtake landscape, where companies operating in electronics, manufacturing, or export-oriented segments seek renewable electricity for both economic and reputational gains. Pricing mechanisms remain relatively open, allowing parties to negotiate above or below any benchmark as long as overarching guidelines are observed.

When placed alongside these examples, Kazakhstan's framework reveals several areas needing reform. First, the 2023–2024 amendments prohibit developers from combining partial auction-based support with private corporate sales, eliminating opportunities for mixed revenue streams or flexible balancing between subsidized and unsubsidized capacities. Developers must make an all-or-nothing choice: secure stable FRC contracts or pursue unsubsidized sales to an affiliated buyer, thereby forsaking state-backed price guarantees. This stands in stark contrast to jurisdictions where a single project may allocate part of its generation under government support and another portion under direct corporate deals. Second, Kazakhstan's regulatory architecture lacks any recognized mechanism to demonstrate the renewable origin of electricity sold directly. Europe employs Guarantees of Origin, while China has official Green Certificates, ensuring that both sellers and buyers can document their environmental attributes. Kazakhstan, meanwhile, relies on voluntary instruments like I-REC, which lack formal standing within the country's legislative framework [19]. As a result, companies aiming to highlight renewable consumption for ESG or carbon neutrality commitments gain little from local direct PPAs if no official accreditation system validates their green purchases.

Another drawback emerges from the lack of a standardized contract form, creating legal uncertainties that can discourage both investors and corporate buyers. While the government has extensively codified the PPA template for auction-based deals with the FRC, it has not provided equivalent guidance for direct corporate transactions. As a result, parties often spend time and resources crafting custom clauses on liability, penalties, force majeure, and price indexation, raising transaction costs and complicating financing. By contrast, in countries like Germany, specialized organizations—such as EFET or the Renewable Energy Buyers groups—have introduced standard templates that clearly distribute risks and have gained acceptance from lenders, thereby simplifying negotiations and due diligence. In Kazakhstan, however, the lack of similar guidelines increases the perceived risks around corporate deals, leading many domestic or international stakeholders to see the state-run auction system as the only viable approach.

On top of this, the Kazakh framework offers no provision for partial state guarantees or insurance measures for unsubsidized PPAs. Lenders commonly examine factors like currency volatility, balancing market charges, and the default risk of corporate buyers. In numerous other jurisdictions, governments offset some of these risks, whether through partial credit guarantees, structured arbitration mechanisms, or subsidized coverage of imbalance costs, particularly when private contracts align with national decarbonization targets [13]. Absent parallel measures in Kazakhstan, developers and corporate off-takers face significant uncertainties, hindering project bankability and dampening buyers' willingness to commit long-term.

Revisiting these policies could deliver substantial advantages, positioning Kazakhstan more in line with the dynamic systems seen in Germany and China. As a first step, removing the requirement for an affiliated relationship would allow unrelated companies' source clean energy. This policy shift would grow the renewables market and attract fresh participants eager to manage their carbon footprints. Next, a certified green energy program, following established practices like Europe's Guarantees of Origin or China's provincial certificates, could allow corporate buyers to credibly track and validate their renewable consumption. Oversight of such a scheme could be entrusted to a designated office within the Kazakh energy ministry or a relevant regulatory authority. Additionally, drafting and endorsing a standard corporate PPA template – potentially in collaboration with global donors or trade groups—would help streamline negotiations. Such a

template would provide clarity on key terms, assign risks in line with international models, and give financial institutions greater confidence in the enforceability of these agreements.

Allowing more flexible approaches – where a project could sell part of its output through FRC auctions and another part via corporate deals – would open up more complex revenue strategies. Policymakers might also weigh partial guarantees, such as safeguarding developers against certain imbalance penalties or including currency and inflation indexes in corporate PPA rates, to increase the appeal of direct deals. A further measure would be to establish clear rules on how corporate PPAs interact with the balancing market, ensuring that developers can accurately predict supply deviation costs while grid operators can maintain stable operations [5].

Introducing these adjustments would turn Corporate PPAs into a standard component of Kazakhstan's renewable energy environment, rather than a cumbersome alternative. As part of a broader move to tap private investment in large-scale clean energy projects, direct contracts could help shift some procurement responsibilities to corporate players, easing immediate pressure on the government while still promoting national decarbonization goals. Given Kazakhstan's ambitions for deeper engagement with global climate initiatives and trade frameworks that prioritize low-carbon supply chains, validated Corporate PPAs would boost investor trust and show readiness. to adopt transparent, globally recognized energy policies. This progression should also spur innovation, from new financial instruments and co-investment prospects with multinational firms to the development of local renewable energy supply chains.

By leaning toward these practical solutions, Kazakhstan can better leverage the worldwide trend of corporate-led green energy sourcing. Doing so would also position the country to reap reputational benefits from partnerships with ESG-focused companies. As global market requirements evolve—including carbon border adjustments and net-zero obligations—Kazakhstan's ability to supply verified green electricity through well-regulated corporate PPAs could become a distinct competitive edge, indicating its capacity to meet demanding sustainability benchmarks. Ultimately, beyond simply expanding the potential customer base for renewable power, a more open, standardized method of engaging in PPAs should foster greater diversity in the national energy mix, strengthen links with advanced markets, and ensure that recent policy strides deliver enduring economic and environmental gains for the country.

Conclusion

Kazakhstan's move toward renewables showcases the successes of its centralized auction approach but also reveals the pitfalls of depending too heavily on state-backed PPAs. Recent legal changes have tightened the rules for direct transactions, leaving corporate buyers with. Few options for green electricity unless they share ownership ties with the generator and opt not to use auction-based subsidies. Comparisons with the EU and China highlight the importance of policy environments that support voluntary corporate purchases, include credible green certification programs, and allow flexible pricing for unsubsidized power. Reforms that lift affiliation requirements, introduce a nationally recognized green certificate scheme, and create a standard contract framework would let Kazakhstan tap into the growing trend of corporate-led renewables. These steps would boost legal certainty for investors, lower the government's costs for renewable expansion, and align the sector more closely with the country's stated decarbonization objectives. Future research stands to benefit from broader engagement with

industrial users, financiers, and policymakers, aiming to pinpoint how best to implement these proposals and investigate possible ripple effects in adjacent Central Asian markets. Establishing a solid legal basis for Corporate PPAs thus presents a timely chance for Kazakhstan to cement its rising status as a regional frontrunner in sustainable energy.

Author Contributions.

Doszhan Kassymbekov was primarily responsible for the conceptual development of the paper. A legal analysis of the current regulatory framework for renewable energy in Kazakhstan was conducted, and key legislative gaps were identified. The article's structure was significantly contributed to by the author. Additionally, the author spearheaded the coordination of the authors' efforts and oversaw the final review and editing process.

Adlet Yergali contributed to the comparative legal research, providing insights into international practices in the regulation of renewable energy, particularly from the EU and CIS jurisdictions. Additionally, a thorough analysis of draft amendments and proposals for improving national legislation was responsible for drafting the analytical sections of the paper dealing with policy implications.

Orynbassar Tlepbergenov focused on the practical aspects of implementing renewable energy policies in Kazakhstan. The researcher conducted empirical research, including a review of licensing procedures and administrative barriers faced by investors. Orynbassar also contributed to the conclusion section by summarizing recommendations and highlighting the potential impact of legal reforms.

References

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2009, No. 165-IV "On Support of the Use of Renewable Energy Sources" // Information and Legal System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z090000165_ (accessed: 28.02.2025).
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated 9 June 2004 № 588 "On Electric Power Industry" // Information and Legal System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z040000588_ (accessed: 28.02.2025).
3. Kazakhstan's renewable energy generation reaches 5.92% // QAZAQ GREEN. URL: <https://qazaqgreen.com/en/news/kazakhstan/1868/> (accessed: 28.02.2025).
4. Mikovic, N. Is Kazakhstan's green electricity a key to Europe's energy future? // The Astana Times. 2024. URL: <https://astanatimes.com/2024/08/is-kazakhstans-green-electricity-a-key-to-europes-energy-future/> (accessed: 01.03.2025).
5. Changes in the wholesale electricity market // Dentons. 2023. URL: <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2023/august/10/changes-in-the-wholesale-electricity-market> (accessed: 01.03.2025).
6. Agora Energiewende. Modernising Kazakhstan's coal-dependent power sector through renewables. Challenges, solutions and scenarios up to 2030 and beyond // Agora Energiewende. 2024. URL: https://www.agora-energiewende.org/fileadmin/Projekte/2023/2023_27_PST_Kazakhstan_2023/A-EW_319_Kazakhstan_2023_EN_WEB.pdf (accessed: 01.03.2025).
7. Conclusion of an agreement // Renewable Financial Center. URL: <https://rfc.kz/en/res-sector/investors/conclusion-of-an-agreement/> (accessed: 01.03.2025).
8. Sospanova, A. Clear rules are needed for functioning of bilateral contracts market // QAZAQ GREEN. 2025. URL: <https://qazaqgreen.com/en/news/kazakhstan/1920/> (accessed: 02.03.2025).

9. Kazakhstan's grid connection, transmission and curtailment risks // Unicas Law Firm. URL: <https://unicaselaw.com/blog/kazakhstans-grid-connection-transmission-and-curtailment-risks> (accessed: 02.03.2025).
10. Corporate PPAs: The Next Step for Organic Growth of Kazakhstan's RES Sector// QAZAQ GREEN. URL: <https://qazaqgreen.com/en/journal-qazaqgreen/international-experience/866/> (accessed: 02.03.2025).
11. Kazakhstan's transition to a Green Economy: A stocktaking report//Partnership for Action on Green Economy (PAGE). 2020. URL: <https://www.un-page.org/static/f50d1480edb10ffbd09b60eb67133f1a/2020-kazakhstan-stocktaking-report-en.pdf> (accessed: 02.03.2025).
12. Cheng J., Li M. IGA model for renewables investment in Kazakhstan // Law.asia. 2025. URL: <https://law.asia/iga-model-renewables-investment-kazakhstan/> (accessed: 02.03.2025).
13. Kazakhstan government introduces changes to standard form of power purchase agreement// Morgan Lewis. 2023. URL: <https://www.morganlewis.com/pubs/2023/12/kazakhstan-government-introduces-changes-to-standard-form-of-power-purchase-agreement> (accessed: 02.03.2025).
14. Perzadayeva, S. Renewable Energy// Chambers and Partners. 2024. URL: <https://chambers.com/articles/renewable-energy> (accessed: 03.03.2025).
15. Kazakhstan electricity purchase: Terms and conditions of private PPA// Rödl & Partner. URL: <https://www.roedl.com/insights/kazakhstan-electricity-purchase-terms-conditions-private-ppa> (accessed: 03.03.2025).
16. Corporate PPAs in Germany: Structures and Regulatory Framework// DLA Piper. URL: <https://www.dlapiperintelligence.com/corporateppa/countries/index.html?t=structures&s=02-regulators-allow-purchase&c=DE> (accessed: 03.03.2025).
17. German Renewable Energy Sources Act// Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/German_Renewable_Energy_Sources_Act (accessed: 04.03.2025).
18. China issues guidelines for green power trading// Reuters. 2024. URL: <https://www.reuters.com/business/energy/china-issues-guidelines-green-power-trading-2024-08-23/> (accessed: 04.03.2025).
19. Sitdikova, A. Kazakhstan and EBRD: towards an environmental future// QAZAQ GREEN. 2023. URL: <https://qazaqgreen.com/en/journal-qazaqgreen/green-finance/219/> (accessed: 04.03.2025).

Д.А. Касымбеков¹, А.М. Ергали², О.Т. Тлепбергенов²

¹Университет SDU, Каскелен, Казахстан

²Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(e-mail: ¹kassymbekov.doszhan@gmail.com, ²yergali.adlet@gmail.com)

О вопросах совершенствования нормативного регулирования использования возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан

Аннотация: Данное исследование посвящено вопросам совершенствования законодательной базы Республики Казахстан в сфере возобновляемой энергетики, с особым акцентом на Корпоративные соглашения о закупках электроэнергии (Corporate PPAs). Актуальность темы обусловлена стремлением страны повысить долю «зеленой» энергетики до 15% к 2030 году и продвинуться к углеродно-нейтральной экономике, что требует более гибких, рыночных механизмов. Ключевая цель работы заключается в выявлении основных правовых препятствий,

затрудняющих заключение автономных соглашений о закупках, а также в формулировании законодательных рекомендаций с учетом международного опыта, в частности Германии и Китая.

В ходе исследования проанализирована правовая база, регулирующая возобновляемую энергетику в Казахстане, с акцентом на прямые двусторонние соглашения между производителями «зеленой» энергии и корпоративными потребителями. Методологической основой послужил доктринальный (нормативный) анализ действующего законодательства, а также сравнительный правовой подход к практике соглашения о закупках в других юрисдикциях. Полученные результаты свидетельствуют о наличии ряда ограничений: узкий круг потенциальных участников, отсутствие единых шаблонов договоров, а также невозможность частичного совмещения государственной поддержки с корпоративными обязательствами по закупкам. Кроме того, подчеркивается необходимость внедрения национальной системы «зеленых» сертификатов, разработки типовых договоров, пересмотра ценовых ограничений и расширения возможностей прямых контрактов для неаффилированных компаний. На основе данных выводов предлагаются целевые правовые и институциональные меры, способствующие привлечению частного капитала, увеличению доли ВИЭ в энергобалансе и продвижению декарбонизации в Казахстане. Ожидается, что эти реформы усилят участие частного сектора и ускорят переход к более устойчивой энергетике.

Ключевые слова: возобновляемая энергетика, корпоративные РРА, законодательство, Казахстан, правовое регулирование, энергопереход, «зелёные» сертификаты.

Д.А. Касымбеков¹, А.М. Ергали², О.Т. Тлепбергенов²

¹SDU Университеті, Қаскелен, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(e-mail: ¹kassymbekov.doszhan@gmail.com, ²yergali.adlet@gmail.com)

Қазақстан Республикасында жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды нормативтік реттеуді жетілдіру мәселелері туралы

Аңдатпа: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасындағы жаңартылатын энергия көздерін дамытуға бағытталған заңнамалық базаны жетілдіру мәселелеріне арналады, әсіресе Корпоративтік электр энергиясын сатып алу келісімдеріне (Corporate PPAs) басымдық береді. Тақырыптың өзектілігі 2030 жылға қарай «жасыл» энергия үлесін 15%-ға дейін арттыруға және көміртексіз экономикаға көшуге ұмтылуына байланысты, бұл икемді, нарыққа бағытталған тетіктерді талап етеді. Зерттеудің негізгі мақсаты – тәуелсіз сатып алу келісімдердің жасалуына кедергі келтіретін негізгі құқықтық тосқауылдарды анықтап, Германия мен Қытай тәжірибелері негізінде заңнамалық ұсыныстар ұсыну.

Зерттеу барысында Қазақстандағы жаңартылатын энергетика саласының құқықтық реттелуі қарастырылды, басты назар жаңартылатын энергия өндірушілері мен корпоративтік тұтынушылар арасындағы тікелей екіжақты келісімдерге аударылды. Әдіснамалық негізге қолданыстағы заңнаманы доктриналық (нормативтік) талдау және әлемдік сатып алу келісімдер тәжірибесіне салыстырмалы-құқықтық талдау алынды. Алынған нәтижелер бірқатар шектеулерді айқындап отыр: әлеуетті қатысушылардың шектелуі, үлгілік келісімшарттардың болмауы, сондай-ақ мемлекеттік қолдауды корпоративтік сатып алу міндеттемелерімен жартылай ұштастыру тетіктерінің жоқтығы. Сонымен қатар «жасыл» сертификаттардың ұлттық жүйесін енгізу, үлгілік

келісімшарттарды әзірлеу, баға шектеулерін қайта қарау және аффилиирленбеген компаниялар үшін тікелей келісімшарттар мүмкіндігін кеңейту қажеттілігі атап өтіледі. Осы қорытындыларға сүйене отырып, жеке капиталды тартуға, энергетикалық теңгерімдегі жаңартылатын энергия үлесін көбейтуге және Қазақстандағы декарбонизацияны ілгерілетуге ықпал ететін мақсатты құқықтық және институционалдық шаралар ұсынылады. Бұл реформалар жеке сектордың белсенді қатысуын күшейтіп, орнықты энергетикаға көшуді жеделдетеді деп күтіледі.

Кілт сөздер: жаңартылатын энергетика, корпоративтік РРА, заңнама, Қазақстан, құқықтық реттеу, энергетикалық ауысу, «жасыл» сертификаттар.

Information about authors:

Kassymbekov D. – third-year doctoral student, SDU University, Abylai Khan 1/1, 040900, Kaskelen, Kazakhstan.

Yergali A. – PhD, Associate Professor, Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Law Faculty, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan

Tlepbergenov O. – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Law Faculty, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan

Касымбеков Д.А. – 3-курс докторанты, SDU Университеті, Абылай хан көшесі 1/1, 040900, Қаскелен, Қазақстан

Ергали А.М. – PhD докторы, заң факультеті қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аль-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан

Тлепбергенов О.Н. – заң ғылымдарының кандидаты, заң факультеті қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аль-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан

Касымбеков Д.А. – докторант 3-го курса, Университет SDU, Абылай хана 1/1, 040900, Каскелен, Казахстан

Ергали А.М. – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан

Тлепбергенов О.Н. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Экологиялық құқық / Environmental Law/ Экологическое право

МРНТИ 10.53.23

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-159-184>

Научная статья

Меры по стимулированию переработки отходов: правовые и экономические механизмы

А.А. Нукушева*¹, Н.М. Апсимет², Д.К. Рустембекова¹

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(e-mail: ¹akuka007@mail.ru, ²apsimet.nurdaulet@gmail.com, ¹dk_111_law@mail.ru)

Аннотация: В условиях растущего объема отходов и необходимости устойчивого развития, эффективная система переработки отходов становится приоритетной задачей. Данное исследование направлено на анализ правовых и экономических механизмов стимулирования переработки отходов с целью определения наиболее эффективных подходов. В исследовании использованы методы анализа литературы, сравнительный анализ, статистический анализ данных и кейс-стади.

Результаты исследования показали, что ключевыми правовыми механизмами являются расширенная ответственность производителей (РОП), отдельный сбор отходов, квоты на переработку и штрафы. Анализ трех моделей РОП (индивидуальной, коллективной и смешанной) выявил их преимущества и недостатки в зависимости от контекста. Экономические инструменты, такие, как субсидии, налоговые льготы и экологические сборы, создают финансовую мотивацию для переработки, но требуют баланса для предотвращения зависимости от государственных ресурсов и переложения затрат на потребителей.

Комплексный подход, сочетающий экономические и правовые механизмы, признан наиболее эффективным, о чем свидетельствует успешный опыт стран с развитыми системами переработки. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения полученных результатов для разработки и совершенствования программ стимулирования переработки в различных странах.

Ключевые слова: переработка отходов, правовые механизмы, экономические механизмы, устойчивое развитие, комплексный подход, расширенная ответственность производителей, отдельный сбор.

Поступила: 22.11.2024. Одобрена: 04.05.2025. Доступна онлайн: 30.06.2025

Введение

В условиях глобальных вызовов, связанных с увеличением объема бытовых твердых отходов (ТБО) и неуклонным ростом урбанизации, проблема их правового регулирования становится особенно актуальной. Поскольку экологическая устойчивость требует значительных усилий по созданию надлежащей системы управления отходами, становится очевидным, что без четкой правовой базы и эффективных регулирующих механизмов эта задача не может быть решена.

В Казахстане, как и во многих странах мира, необходимость создания надежной законодательной основы для эффективного регулирования процессов утилизации и переработки отходов требует особого внимания. Принятый в 2021 году новый Экологический кодекс Республики Казахстан заложил основы правового регулирования в области обращения с отходами, закрепив принципы раздельного сбора, расширенной ответственности производителей и стимулирования переработки отходов [1]. Однако практика применения норм кодекса показывает наличие проблем, связанных с недостаточной эффективностью существующих механизмов и слабой координацией между государственными органами.

Необходимость интеграции передовых правовых подходов и адаптации международных стандартов подчеркивает значимость проведенного исследования. В частности, стратегический курс Казахстана на переход к экономике замкнутого цикла требует комплексной модернизации существующей системы обращения с отходами, что предполагает минимизацию образования отходов, расширение переработки и повторного использования ресурсов.

Проблема управления бытовыми твердыми отходами в Казахстане является одной из приоритетных задач экологической политики. Основными факторами, прямо или косвенно препятствующими эффективному управлению отходами, являются процессы урбанизации и рост продовольственного и бытового рынка, что приводит к постоянному увеличению объема отходов [2:39]. Твердые бытовые отходы составляют значительную и быстро растущую часть общего объема, увеличивая нагрузку на систему управления отходами и требуя оперативных мер. Эффективное управление в этих условиях требует комплексного подхода, сочетающего экономические и правовые инструменты для стимулирования переработки на всех этапах.

Экономические меры – субсидии, налоговые льготы и экологические сборы – создают финансовые стимулы, делая переработку более выгодной, тогда как правовые механизмы, такие, как расширенная ответственность производителей, квоты, штрафные санкции и требования к раздельному сбору, устанавливают обязательства для участников системы. Такой интегрированный подход способствует формированию устойчивой системы обращения с отходами, способной обеспечить достижение целей устойчивого развития и выполнить международные обязательства Казахстана в области охраны окружающей среды.

Настоящее исследование направлено на изучение правовых и экономических механизмов, стимулирующих переработку отходов с целью выявления наиболее результативных подходов, способных обеспечить устойчивое развитие системы обращения с отходами в Казахстане [3:40]. Для достижения этой цели ставятся задачи анализа

научной литературы, нормативной базы, международных отчетов и успешных примеров программ по переработке отходов; сравнительного анализа моделей расширенной ответственности производителей (РОП); оценки эффективности субсидий, налоговых льгот, экологических сборов и программ финансирования; а также изучения кейс-стади раздельного сбора и финансового стимулирования в разных странах.

Однако анализ литературы и существующей практики показывает наличие значительных конфликтов и пробелов, подчеркивающих сложность изучаемой проблемы. В частности, вопрос о наибольшей эффективности различных моделей РОП остается спорным. Исследования преимущественно ориентированы на коллективные модели, в то время как индивидуальные и гибридные подходы, на взгляд авторов, обладают большим потенциалом для внедрения принципов экодизайна. Наряду с этим проблема избыточного субсидирования компаний, которая может привести к финансовой зависимости от государства и снижению их инновационного потенциала, также требует дополнительных изысканий. Необходимо разработать подходы, обеспечивающие баланс между финансовой поддержкой и мотивацией к инновациям. Существуют также риски перераспределения экологических сборов на конечного потребителя, что требует внедрения защитных механизмов для справедливого распределения затрат.

Авторы подчеркивают важность интеграции правовых и экономических механизмов для формирования целостной и эффективной системы переработки отходов. В обзоре литературы и практик различных стран отражены успешные примеры сочетания данных подходов, которые доказали свою результативность. Достижение устойчивых результатов в области переработки отходов требует долгосрочного взаимодействия между государственными и частными структурами на основе стабильных, чётко определённых правовых механизмов, адаптированных к национальным условиям, а также гармонизации национальной правовой базы с международными стандартами.

Методология

Для исследования механизмов стимулирования переработки отходов был применен комплексный методический подход, включающий анализ литературы, сравнительный анализ, статистический анализ данных и анализ конкретных случаев (кейс-стади), с целью всестороннего понимания и выявления наиболее эффективных практик. Авторы стремились не только оценить разнообразные подходы, но и, по возможности, выявить слабые места и предсказать возможные точки их улучшения.

В рамках литературного анализа были изучены научные статьи, нормативные акты, отчеты международных организаций и успешные примеры программ по переработке. Анализ охватывал регионы с различным уровнем экономического развития и подходом к управлению отходами, включая страны ЕС, Японию, Южную Корею, Сингапур, Канаду и США. Особое внимание было уделено правовым и экономическим механизмам стимулирования переработки, включая различные модели расширенной ответственности производителей (РОП), эффективность субсидий, налоговых льгот, экологических сборов и программ финансирования. Анализ источников проводился с особым вниманием к политике и экономике данных стран, что позволило глубже осмыслить их роль в стимулировании переработки.

На следующем этапе авторы сосредоточились на сравнительном анализе трех моделей РОП – индивидуальной, коллективной и смешанной – с целью определения их эффективности в различных странах. Мы стремились выявить как преимущества, так и недостатки каждой модели, что позволило создать более целостную картину их воздействия на процессы переработки отходов. В рамках этого этапа также сопоставлялась эффективность экономических и правовых механизмов, применяемых в разных странах, что позволило выявить успешные примеры и факторы, способствующие их реализации. Особую ценность этому этапу придало осознание разнообразия подходов и поиск общего знаменателя в решении вопросов управления отходами.

Для подтверждения эффективности отдельных мер был проведен статистический анализ, в ходе которого рассматривались данные по штрафам и их влияние на переработку в странах ЕС и Сингапуре. Так, было продемонстрировано, что РОП в странах ЕС способствует значительному росту объемов переработки, а Южная Корея показывает высокий уровень переработки пищевых отходов благодаря строгим правилам и стимулирующим мерам. Эти данные стали важным подкреплением выводов, подтверждая значимость регулирующих мер и их непосредственное влияние на увеличение переработки отходов.

В рамках кейс-стади были подробно изучены программы раздельного сбора и финансового стимулирования в Германии, строгие нормы переработки в Южной Корее, система РОП в ЕС и законодательные нормы по утилизации бытовой техники и электроники в Японии. Эти примеры позволили авторам рассмотреть влияние таких факторов, как обязательная система раздельного сбора, субсидии на инфраструктуру, четкая нормативно-правовая база и стимулирующие меры для производителей, а также сотрудничество между государственным и частным секторами. В ходе анализа были выделены ключевые элементы, способствующие успешному внедрению программ переработки в различных условиях, что позволило сделать выводы о наилучших практиках и условиях их успешного применения.

Обсуждение и результаты

Правовые механизмы играют ключевую роль, устанавливая обязательные нормы для всех участников цепи обращения с отходами и формируя культуру экологически ответственного потребления. Законодательство охватывает производителей, потребителей и утилизирующие компании, минимизируя отходы и обеспечивая их переработку. Важную роль в формировании правовых основ переработки отходов играет Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года. В нём закреплены базовые принципы обращения с отходами, включая обязательный раздельный сбор, приоритет переработки отходов над захоронением, а также введение института расширенной ответственности производителей. Статьи 296–304 Экологического кодекса РК содержат ключевые нормы о переработке отходов, определяя обязанности производителей и импортеров по обеспечению утилизации товаров и упаковки после использования [1]. Однако анализ правоприменительной практики показывает, что ряд норм остаётся трудно реализуемым на практике: в частности, отмечаются проблемы с организацией эффективной системы раздельного сбора, недостаточность перерабатывающих мощностей и слабый контроль за соблюдением требований РОП.

Одним из центральных элементов современного правового регулирования обращения с отходами является концепция расширенной ответственности производителей (РОП). Именно РОП направлена на перераспределение обязанностей по утилизации продукции от государства и потребителей к самим производителям, что должно способствовать развитию экологически ориентированных производственных практик. Этот принцип позволяет создавать условия, в которых производители, видя финансовые и правовые выгоды, добровольно перерабатывают отходы и внедряют экологически чистые технологии [4:227].

Принцип расширенной ответственности является лишь одним из аспектов правовых механизмов, включающих также нормативы по отдельному сбору отходов, квоты на переработку и штрафы за несоблюдение установленных стандартов. Принцип расширенной ответственности – его значимость в правовом регулировании подтверждается исследованиями, показывающими его эффективность в стимулировании переработки и сокращении отходов. Пахомова, Рихтер и Ветрова [5:181] отмечают, что РОП стала ключевым инструментом перехода к циркулярной экономике, обеспечивая утилизацию отходов и повторное использование ресурсов. Этот подход применяется в странах с развитыми экономиками, таких, как ЕС и Япония, и поддерживает снижение нагрузки на природные ресурсы, превращая отходы в полезные материалы. Возложение ответственности за утилизацию на производителей позволяет им контролировать полный жизненный цикл продукции, включая ее переработку, что снижает нагрузку на муниципальные службы и уменьшает объем отходов.

РОП стимулирует разработку экологически устойчивых товаров и обязывает компании организовывать пункты сбора и переработки продукции, используя как обязательные, так и добровольные меры. Некоторые авторы [6:193] обсуждают различные подходы к реализации системы РОП, которые включают как самостоятельную утилизацию отходов, так и взаимодействие с перерабатывающими организациями. В рамках этих мер производители могут модернизировать технологии для переработки собственных товаров или заключать соглашения с компаниями, специализирующимися на утилизации отходов. При невозможности организовать утилизацию такими способами предусмотрено внесение экологического сбора в бюджет, что служит финансовым стимулом для участия в системе переработки и снижении экологической нагрузки.

Однако важно учитывать, что эффективность РОП варьируется в зависимости от национальных условий. В Казахстане система РОП внедряется сравнительно недавно, и пока не достигнуты результаты, сопоставимые с европейскими стандартами. Анализ показывает, что недостаточная инфраструктура переработки и несовершенство механизмов контроля препятствуют успешному функционированию РОП. Согласно данным Министерства экологии Казахстана, в 2023 году только 19% твердых бытовых отходов подвергались переработке, что значительно ниже показателей ЕС [7].

По нашему мнению, РОП не просто перераспределяет ответственность за утилизацию продукции от потребителей и государственных структур к самим производителям, но и создает мощные стимулы для переосмысления продуктового дизайна, сокращения объемов отходов и минимизации воздействия на окружающую среду. Тем не менее остаётся открытым вопрос: какой подход к РОП наиболее эффективен в достижении этих целей? На сегодняшний день можно выделить три основные модели: индивидуальную,

коллективную и смешанную, каждая из которых обладает своими уникальными особенностями и применима в зависимости от экономических и законодательных условий страны.

В первую очередь, модель индивидуальной ответственности ставит производителя перед вызовом – взять полный контроль над процессом утилизации своей продукции. На примере Японии и Южной Кореи можно заметить, что такой подход действительно стимулирует производителей к созданию экологичных и легко перерабатываемых продуктов, поскольку они напрямую несут все затраты на утилизацию. Такой подход требует значительных вложений, что может стать серьёзным барьером для малых и средних предприятий, которые испытывают трудности с созданием собственной инфраструктуры переработки [8]. В странах с высокоразвитой инфраструктурой, как Япония, индивидуальная модель действительно достигает успехов, что выражается в высоком уровне контроля и стимуле к инновациям в области экодизайна.

Противоположный подход представляет собой коллективная ответственность, при которой производители объединяются в специализированные организации, такие, как Организации по ответственности производителей (ОРП). Эти структуры управляют сбором и переработкой продукции от имени своих участников, создавая централизованную систему переработки, что особенно успешно реализовано в странах Европейского Союза, таких, как Германия и Франция. Коллективная ответственность облегчает участие в системе для мелких производителей, так как они могут разделить затраты с крупными участниками, однако недостаток здесь заключается в снижении стимулов для экологического дизайна. Когда затраты на утилизацию делятся между всеми участниками, мотивация для инноваций может ослабевать. Кроме того, администрирование крупных ОРП требует значительных ресурсов, что иногда приводит к бюрократическим препятствиям и снижению гибкости в операционных процессах [9:602].

Гибридный вариант, представляющий собой сочетание индивидуальной и коллективной ответственности, демонстрирует, по нашему мнению, наиболее эффективные результаты, поскольку учитывает преимущества обоих подходов. Этот смешанный подход позволяет производителям участвовать в ОРП, сохраняя при этом определённые индивидуальные обязательства по улучшению экодизайна и переработке. В таких странах, как Швеция и Нидерланды, данная модель особенно успешна в управлении сложными продуктами, такими, как аккумуляторы и автомобили, что связано с высоким уровнем гибкости и адаптивности системы [10:162.].

В нашем анализе эффективности различных моделей РОП мы можем утверждать, что результаты их внедрения существенно зависят от конкретного контекста. Например, в странах с развитой промышленной базой, таких, как Япония, индивидуальная модель демонстрирует отличные результаты в переработке и стимулирует разработку инновационных и экологически безопасных технологий. Напротив, в государствах, где производственные ресурсы и финансовые возможности ограничены, индивидуальная ответственность оказывается менее эффективной.

На наш взгляд, оптимальный выбор модели РОП должен учитывать конкретные экономические и институциональные условия страны, уровень инфраструктуры и существующие экологические стандарты.

Так, оптимальное сочетание правовых и экономических стимулов в переработке отходов зависит от ряда факторов, включая уровень экономического развития страны, степень зрелости инфраструктуры переработки и нормативно-правовую базу. В рамках анализа можно выделить несколько ключевых критериев оценки эффективности данного сочетания:

1. Гибкость нормативной базы: наличие механизмов корректировки законодательных норм в зависимости от изменения экономической ситуации и технологического прогресса.

2. Финансовая устойчивость системы переработки: отсутствие чрезмерной зависимости от государственных субсидий и наличие рыночных стимулов для переработчиков.

3. Распределение налоговой нагрузки: баланс между стимулами для бизнеса и потребителей, предотвращение ситуации, когда экологические сборы ведут к значительному удорожанию продукции.

4. Уровень вовлеченности частного сектора: успешные примеры международной практики показывают, что максимальная эффективность достигается при тесном взаимодействии государства и бизнеса в формировании политики переработки.

Коллективные модели, как это наблюдается в ЕС, показывают высокие уровни переработки, но их успех во многом зависит от жёстких стандартов и поддержки со стороны государства.

В последние годы Казахстан активизировал усилия по внедрению системы расширенной ответственности производителей (РОП). Согласно отчету Министерства экологии и природных ресурсов Республики Казахстан, с 2016 года в стране введена система экологических сборов, которые направляются на поддержку предприятий по переработке отходов. По данным 2023 года, уровень переработки твердых бытовых отходов (ТБО) в Казахстане достиг 24,4%, что является значительным увеличением по сравнению с 2016 годом (менее 10%) [7].

Однако существуют и проблемы. В 2021 году был выявлен ряд злоупотреблений, связанных с нецелевым расходованием средств РОП, что привело к пересмотру системы. В результате в 2022 году функции оператора РОП были переданы государству, что, по мнению экспертов, должно повысить прозрачность и эффективность использования собранных средств.

Для сравнения: в России система РОП также внедрена, но её эффективность ограничивается недостаточной нормативной базой и отсутствием жестких механизмов контроля за выполнением обязательств [11:62]. В Беларуси действует более жесткая система экологического налогообложения, что стимулирует предприятия к переработке, но при этом вызывает протесты бизнеса из-за увеличения финансовой нагрузки [12].

Коллективные модели, как это наблюдается в ЕС, показывают высокие уровни переработки, но их успех во многом зависит от жёстких стандартов и поддержки со стороны государства. На наш взгляд, оптимальный выбор модели РОП должен учитывать конкретные экономические и институциональные условия страны, уровень инфраструктуры и существующие экологические стандарты. Опыт стран, внедривших разные подходы к РОП, убедительно доказывает, что максимальная эффективность достигается при наличии стимулирующих мер для производителей, направленных на экологизацию продукции и снижение экологической нагрузки на протяжении всего её жизненного цикла.

Система РОП успешно применяется в Европейском Союзе, где законодательство обязывает производителей электроники, батарей и автомобилей нести ответственность за сбор и переработку своей продукции. Новый Регламент ЕС [13] по аккумуляторам и батареям с 2023 года обязывает экономических операторов, размещающих на рынке определенные перезаряжаемые промышленные батареи и батареи для электромобилей, внедрять политику должной осмотрительности для цепочек поставок таких материалов, как кобальт, графит, литий и никель. Оценка обязательств производителей показывает, что система РОП значительно способствует переработке отходов и вовлечению компаний в экологические программы. Исследования в ЕС и Японии подтверждают, что внедрение РОП снижает объемы отходов, повышает качество переработки и расширяет возможности для повторного использования материалов. Например, отчет Европейской комиссии отмечает рост переработки упаковочных материалов в странах ЕС благодаря введению РОП [14]. Производители, осознавая свои обязательства по утилизации продукции, начали изменять структуру своих товаров для облегчения последующей переработки. Компании стали использовать более экологичные материалы и разрабатывать дизайн продукции, способствующий разборке и сортировке компонентов [8].

В Японии внедрение законов об утилизации бытовой техники и электроники (Home Appliance Recycling Law) стимулировало производителей к разработке товаров с учетом их жизненного цикла [15:15]. Это привело к снижению нагрузки на перерабатывающие заводы и уменьшению количества отходов, направляемых на свалки. Производители электроники начали использовать материалы, которые легче перерабатывать, и внедрять технологии, упрощающие разборку продукции.

Однако для достижения стабильных результатов требуется долгосрочное взаимодействие между государством и частным сектором. Государство должно обеспечивать четкую нормативно-правовую базу и создавать стимулы для компаний, чтобы они полностью осознавали свою роль в формировании циркулярной экономики. Сотрудничество с производителями, прозрачность требований и поддержка инноваций являются ключевыми факторами успешного внедрения РОП. В источниках [16] отмечается, что ранние программы расширенной ответственности производителей (РОП) строились на коллективной ответственности, где организации по ответственности производителей управляли сбором и переработкой продукции от имени нескольких производителей. Однако сейчас наблюдается переход к индивидуальной ответственности, при которой каждый производитель отвечает за сбор и переработку собственной продукции.

Тем не менее, эффективная реализация норм Экологического кодекса невозможна без активного участия местных исполнительных органов, на которые возложены ключевые функции в сфере организации системы обращения с отходами. Роль акиматов в развитии инфраструктуры раздельного сбора, поддержке перерабатывающих предприятий и проведении экологического просвещения населения приобретает всё большее значение в условиях перехода к модели устойчивого управления отходами. На практике деятельность местных исполнительных органов существенно различается по регионам. В крупных городах (Астана, Алматы) создаются площадки для раздельного сбора отходов, внедряются информационные кампании среди населения, тогда как в большинстве малых городов и сельских районов инфраструктура переработки либо отсутствует, либо находится на начальной стадии развития. Эти различия

свидетельствуют о необходимости унификации требований и усиления нормативно-правового регулирования на уровне регионов.

Раздельный сбор отходов упрощает и удешевляет переработку, повышая рентабельность вторичных материалов. Он позволяет собирать бумагу, пластик, стекло и органику отдельно, предотвращая их загрязнение и снижая затраты на очистку и сортировку. Это не только уменьшает объемы отходов на полигонах, но и способствует повторному использованию ресурсов, что особенно важно в условиях их дефицита.

Внедрение раздельного сбора обеспечивается государственными нормативными актами, обязывающими граждан и предприятия сортировать отходы. В ряде стран, например, в Германии, действует обязательная система раздельного сбора, поддерживаемая субсидиями на инфраструктуру, что стимулирует участие населения и бизнеса и предотвращает загрязнение отходов [17]. В Южной Корее с 1995 года введены строгие нормы раздельного сбора отходов, включая обязательный сбор пищевых и бытовых отходов. Эти меры позволили значительно сократить объем отходов, отправляемых на полигоны. По данным Министерства окружающей среды Южной Кореи, сегодня 98% пищевых отходов перерабатывается в корм для скота, удобрения или энергию [18].

Раздельный сбор отходов – это экономически и социально значимая инициатива, которая вовлекает граждан, бизнес и государство в создание устойчивой системы обращения с отходами, способствуя снижению загрязнения и сохранению ресурсов.

Квоты на переработку – важный инструмент правового регулирования, устанавливающий минимальные объемы переработки для организаций, что снижает нагрузку на полигоны и улучшает экологическую обстановку. Они побуждают производителей и переработчиков разрабатывать более эффективные технологии и могут применяться на разных уровнях. Например, в Европейском Союзе обязательные квоты предусматривают переработку 55% бытовых отходов к 2025 году, что способствует переходу к экономике замкнутого цикла [19].

Квоты на переработку отходов доказали свою эффективность, устанавливая цели, которые стимулируют компании увеличивать переработку и повышают ответственность производителей. Несмотря на трудности, связанные со сбором, сортировкой и недостатком инфраструктуры, опыт стран с развитыми системами управления отходами показывает, что квоты способствуют достижению экологических целей и укрепляют экономическую устойчивость.

Штрафы за несоблюдение норм переработки мотивируют участников системы соблюдать установленные требования, воздействуя на экономические интересы и формируя ответственное отношение к отходам. В разных странах штрафы варьируются и могут включать санкции за нарушение раздельного сбора или переработки специфических отходов, таких, как электронные и химические. В ЕС, Германии и Сингапуре строгие требования к переработке подкреплены значительными штрафами, что поддерживает высокие экологические стандарты и способствует устойчивому развитию [20]. В этом контексте важно отметить, что система штрафов должна быть подкреплена прозрачными и доступными для всех участников правилами, чтобы обеспечить их эффективность и предотвратить злоупотребления. В России с 1 марта 2024 года вводятся штрафы до 150 тыс. рублей для предприятий и предпринимателей, которые не вносят данные о своих опасных отходах в федеральную государственную

информационную систему учета и контроля за обращением с отходами I и II классов (ФГИС ОПВК) [21].

Анализ показывает, что финансовые санкции эффективно повышают уровень переработки: статистика из стран ЕС и Сингапура свидетельствует о росте переработки и снижении объемов отходов на свалках после введения строгих штрафов. Для поддержания эффективности системы требуется постоянный мониторинг и корректировка штрафов, чтобы избежать перегибов и обеспечить справедливость. Усиление санкций может включать обязательные программы экологического обучения и поощрение соблюдающих нормы. Так, штрафы за несоблюдение норм переработки – важный правовой инструмент, способствующий ответственному обращению с отходами и улучшению экологической обстановки.

Современные экономические механизмы играют ключевую роль в формировании устойчивой системы переработки отходов, создавая финансовые стимулы для производителей, потребителей и перерабатывающих компаний. Эти инструменты уменьшают объем отходов, отправляемых на полигоны, делая переработку экономически выгодной и привлекательной. Основные механизмы включают субсидии, налоговые льготы, экологические сборы и программы финансирования.

Согласно данным Национального мониторинга электронных отходов в Казахстане за 2023 год, в 2019 году в стране образовалось 136,1 тысячи тонн электронных отходов, что составляет 7,3 кг на душу населения в год. Однако уровень сбора и переработки этих отходов составлял лишь 8,8%. Это указывает на необходимость совершенствования правовых и экономических механизмов для повышения эффективности переработки [22]. Кроме того, в Казахстане насчитывается около 3000 полигонов для твердых бытовых отходов, из которых лишь 18% соответствуют санитарным требованиям, тогда как 82% не соответствуют установленным нормам. Это свидетельствует о недостаточной эффективности существующих правовых механизмов в сфере управления отходами [23].

В России в 2016 году образовалось 5,4 млрд тонн промышленных и бытовых отходов, что является рекордным показателем за последние годы и превышает уровень десятилетней давности в 1,5 раза. Уровень полезного использования отходов вырос с 40% в 2006 году до 60% в 2016 году. Однако большая часть этих данных относится к промышленным отходам, на которые приходится почти 90% от общего объема образования [24:51].

В Узбекистане предпринимаются меры по улучшению статистических данных в области сбора и переработки электронных отходов. Рекомендуется внедрить систему классификации электронных отходов согласно международным стандартам, обеспечить единообразный учет и мониторинг данных, а также повысить потенциал государственных статистических органов в этой сфере [25:3077].

Представленные статистические данные демонстрируют, что в странах СНГ, включая Казахстан, существуют значительные проблемы в сфере управления отходами. Низкие показатели переработки и несоответствие полигонов санитарным нормам указывают на необходимость совершенствования правовых механизмов и внедрения эффективных экономических стимулов для повышения уровня переработки отходов.

Субсидии снижают финансовые барьеры для компаний, поддерживая их переход на экологически чистые технологии и повышая рентабельность переработки. Для

государства это снижает нагрузку на полигоны и улучшает экологический баланс, создавая условия для инвестиций в инфраструктуру переработки и инновационные технологии [25:3078]. Они также охватывают различные аспекты переработки отходов, поддерживая стартапы, малый бизнес и новые технологии, повышающие эффективность переработки. Субсидирование инфраструктуры сбора и утилизации улучшает систему раздельного сбора, обеспечивая качественное вторсырье и облегчая процесс переработки.

Однако проблема злоупотребления субсидиями остается актуальной для многих стран. Например, в Казахстане были выявлены случаи нецелевого расходования субсидий на переработку отходов, когда средства направлялись на проекты, не имеющие реального экологического эффекта. В 2022 году Министерство экологии сообщило о ряде случаев неэффективного распределения средств в рамках программы поддержки перерабатывающих предприятий, что вызвало необходимость пересмотра механизма контроля за распределением субсидий [7]. В Европейском Союзе также зафиксированы случаи использования субсидий предприятиями без реальной переработки отходов, что привело к пересмотру системы отчетности и ужесточению норм контроля [26:6]. В России существует проблема фиктивных перерабатывающих компаний, которые получали финансовую поддержку, но фактически не осуществляли утилизацию отходов, а лишь оформляли соответствующую документацию [26:7].

В ряде стран компании, строго соблюдающие нормы переработки, получают компенсации, покрывающие расходы на утилизацию и рециклинг, что усиливает ответственность производителей и стимулирует соблюдение экологических стандартов. Европейский Союз также поддерживает циркулярную экономику через программы финансирования; в 2015 году Европейская комиссия представила 54 меры, направленные на стимулирование замкнутой экономики, укрепление конкурентоспособности, устойчивый рост и создание рабочих мест [27]. Канадское правительство также поддерживает инициативы по переработке пластмасс. В 2024 году компания Polystyvert получила финансирование в размере 16 млн долларов США для строительства завода по переработке полистирола, что свидетельствует о государственной поддержке подобных проектов [28].

Эти примеры демонстрируют, как государственные субсидии способствуют развитию устойчивой и экологичной экономики, поддерживая предприятия и исследования в сфере переработки отходов. Оценка эффективности субсидий в стимулировании переработки отходов показывает, что при грамотно выстроенной системе субсидирования объем перерабатываемых материалов может значительно увеличиваться. Исследования [29:30] демонстрируют положительное влияние субсидий на экономику и экологию, способствуя сокращению объема отходов, поступающих на полигоны. Тем не менее отсутствие эффективного механизма мониторинга приводит к коррупционным рискам и нецелевому расходованию средств. В Казахстане, например, недостаточно прозрачные механизмы отчетности приводят к ситуации, когда перерабатывающие компании получают субсидии без реального контроля за их использованием. В ЕС, напротив, введение цифровых систем отслеживания переработанных объемов позволило значительно снизить количество мошеннических схем. Данная зависимость может привести к искажению рынка переработки отходов и создать дополнительные

финансовые обязательства для государства. Поэтому важно учитывать экономические и экологические последствия субсидирования, обеспечивая баланс между стимулирующими мерами и устойчивым развитием сектора переработки [30:137].

Внедрение жестких механизмов отчетности, цифрового учета перерабатываемых объемов и введение обязательного экологического аудита представляются необходимыми мерами для предотвращения злоупотреблений в данной сфере.

Налоговые льготы для компаний, занимающихся переработкой отходов, существенно повышают рентабельность переработки, делая её более привлекательной для бизнеса. Сэкономленные средства предприятия могут направлять на модернизацию оборудования, расширение мощностей и внедрение экологически безопасных технологий, что укрепляет инфраструктуру переработки и улучшает экологическую ситуацию. Часто применяемые льготы включают вычеты на приобретение оборудования, налоговый кредит за объем переработанных отходов и освобождение от налога на прибыль. Эти меры стимулируют инвестиции в устойчивые экологические практики и инновационные подходы, соответствующие экологическим стандартам [31:78].

Исследования показывают, что налоговые льготы значительно увеличивают объемы переработки и способствуют развитию перерабатывающих мощностей. В странах с активным использованием льгот доля перерабатываемых отходов возрастает, что снижает нагрузку на полигоны и уменьшает выбросы парниковых газов, а также стимулирует компании соблюдать экологические стандарты. Эффективность этих льгот, однако, зависит от комплексного подхода с учетом рыночных условий.

Экологические сборы, в свою очередь, направлены на сокращение объемов отходов и повышение уровня их переработки. Они побуждают производителей уменьшать количество отходов и создавать продукцию, поддающуюся переработке, одновременно пополняя бюджеты и поддерживая финансирование инфраструктуры для утилизации, что способствует созданию устойчивой системы управления отходами [32].

Экосборы включают платежи, направленные на уменьшение экологического воздействия производства. Наиболее распространены сборы за объем неперерабатываемых отходов, возлагающие на производителей финансовую ответственность и стимулирующие использование экологичных материалов. Сбор за упаковку ориентирован на сокращение трудно перерабатываемой пластиковой тары, что особенно важно для стран с высокой нагрузкой на систему утилизации [33].

Штрафы за несоблюдение экологических норм мотивируют производителей соблюдать стандарты и инвестировать в экологические инновации, создавая баланс между экономическими и экологическими целями через сочетание стимулов и санкций. В странах Европейского Союза экологические сборы являются важной частью системы обращения с отходами. Директива 94/62/ЕС обязывает производителей упаковки уплачивать сборы за каждую единицу продукции, что стимулирует переход на экологичные материалы, включая биоразлагаемые [34]. В Сингапуре введены обязательные сборы за упаковку, направленные на сокращение использования пластиковой и одноразовой упаковки. Согласно данным [35], Сингапур возглавляет список стран по объему пластиковых отходов на душу населения, что побудило правительство внедрить меры по снижению использования одноразового пластика.

Оценка эффективности экологических сборов в странах с высоким уровнем промышленного производства и потребления показывает, что эти меры оказывают значительное воздействие на поведение производителей. Под давлением высоких сборов компании вынуждены искать альтернативные решения для минимизации отходов и сокращения расходов, связанных с утилизацией [36:238]. В Европейском Союзе, например, наблюдается положительная динамика в разработке экологичной упаковки и снижении объемов пластиковых отходов. Введение экосборов стимулирует рост инвестиций в технологии переработки, поскольку производители стремятся уменьшить свои издержки, вкладывая средства в инновации. Однако в некоторых случаях возникает опасность передачи дополнительных расходов на потребителей, что может вызвать негативное восприятие таких мер [37]. Экологические сборы доказали свою эффективность, мотивируя производителей к экологически ответственным изменениям в производстве и потреблении. Программы финансирования также играют ключевую роль в стимулировании переработки отходов, поддерживая инновационные проекты и технологии для улучшения экологической ситуации. Государственные и частные программы помогают сделать переработку более доступной и эффективной, снижая риски для компаний и ускоряя внедрение новых технологий. Финансирование, включая государственные гранты, субсидии, низкопроцентные кредиты и инвестиции частных фондов, способствует развитию перерабатывающих мощностей и замкнутого цикла ресурсов. Исследования, такие как статья «Тенденции развития экономики замкнутого цикла в Европейском союзе», подтверждают эффективность этих программ: в рамках «Горизонт 2020» было профинансировано 257 проектов на сумму 1,45 млрд евро, что позволило внедрить передовые технологии переработки [38:3]. В докладе «От управления отходами к более безотходной экономике» подчеркивается, что страны с высоким уровнем доходов, включая государства ЕС, производят более одной трети мировых отходов, что стимулирует их к активному внедрению программ переработки и снижению экологической нагрузки [39]. Систематическое финансирование и поддержка инноваций в переработке отходов повышают объемы переработки и снижают негативное воздействие на окружающую среду. Для долгосрочной устойчивости такие программы нуждаются в правовой поддержке, чтобы избежать зависимости от государственных средств и стимулировать развитие отрасли.

Программы финансирования служат не только экономическим, но и социальным инструментом, способствуя экологическому просвещению и развитию «зеленых» технологий. Они играют ключевую роль в создании устойчивой экономики, ориентированной на рациональное использование ресурсов и минимизацию экологического ущерба. Реализуемые через государственные и частные фонды такие программы поддерживают экологические стартапы и малый бизнес. Например, в России субсидии для производителей товаров из переработанных отходов способствуют развитию технологий переработки и снижению нагрузки на экосистему [40]. Частные фонды играют ключевую роль в развитии технологий переработки отходов, поддерживая внедрение инноваций. Международные корпорации создают венчурные фонды для инвестиций в экологические проекты, способствуя развитию перерабатывающих технологий. В Европейском Союзе экологические фонды и программы, такие как Horizon 2020, предоставляют гранты на исследования, поддерживая проекты, например,

RESYNTEX, использующий химическую переработку для создания замкнутой экономики в текстильной отрасли [41].

В США финансирование переработки отходов поддерживается через федеральные и региональные программы, включая гранты от Агентства по охране окружающей среды (EPA) для стартапов и исследовательских групп, работающих над минимизацией загрязнения. В сентябре 2024 года EPA выделило 117 миллионов долларов на три конкурса для развития инфраструктуры переработки и повышения осведомленности о предотвращении пищевых отходов по всей стране [42].

Эффективность программ финансирования зависит от их способности поддерживать внедрение новых технологий и расширение перерабатывающих мощностей. Страны, активно инвестирующие в такие программы, достигают роста переработки и снижения экологической нагрузки. Для устойчивого развития переработки программы должны иметь правовую поддержку, предотвращающую зависимость от государственных средств. Финансирование также способствует экологическому просвещению и развитию «зеленых» технологий, что важно для стран, стремящихся к устойчивой экономике.

В разных странах применяются разнообразные экономические и правовые механизмы для стимулирования переработки отходов, эффективность которых зависит от социально-экономических условий. Экономические инструменты, такие, как субсидии, налоговые льготы и экологические сборы, создают финансовую мотивацию для переработки. Субсидии повышают рентабельность предприятий, но чрезмерное субсидирование может вызвать зависимость от госбюджета. Налоговые льготы стимулируют инвестиции в инфраструктуру переработки, а экологические сборы побуждают производителей снижать объемы отходов, избегая при этом перекладывания расходов на потребителей.

Правовые механизмы, включая расширенную ответственность производителей, отдельный сбор и квоты на переработку, задают обязательные стандарты. РОП стимулирует компании к переработке и экологичным решениям, а отдельный сбор и квоты делают переработку более рентабельной. Штрафы за несоблюдение норм усиливают ответственность.

Примеры успешных программ, таких, как система отдельного сбора и финансовые стимулы в Германии или строгие нормы в Южной Корее, показывают эффективность комплексного подхода. Однако адаптация этих мер для других стран требует учета местных особенностей, особенно для развивающихся стран, где важны субсидии и инфраструктурные программы. Государственные и частные инициативы, как программы ЕС и фонды для инвестиций в экологические проекты, играют ключевую роль в поддержке переработки. Эффективная система переработки формируется благодаря взаимодействию государства и частного сектора, сочетая экономические стимулы, правовые нормы и инновации.

Сравнительный анализ показывает, что законодательство Республики Казахстан в сфере обращения с отходами в ряде аспектов приближается к стандартам Европейского Союза, однако требует дальнейшего совершенствования. В ЕС действует Директива 2008/98/ЕС об отходах, устанавливающая иерархию обращения с отходами, при которой приоритет отдается предотвращению образования отходов, повторному использованию, переработке и лишь в крайнем случае – захоронению [43:4]. В рамках

этой системы расширенная ответственность производителей является неотъемлемой частью правового регулирования.

В Казахстане принят новый Экологический кодекс, в котором также закреплены положения о приоритете переработки отходов и введена обязанность производителей участвовать в утилизации своей продукции. Однако, в отличие от Европейского Союза, в Казахстане пока отсутствует единая централизованная система отслеживания переработанных объемов, а механизмы стимулирования переработки находятся в стадии становления.

Отдельного внимания заслуживает факт, что Казахстан в рамках экологической политики официально взял курс на переход к экономике замкнутого цикла. Это отражено в Концепции перехода Республики Казахстан к «зелёной экономике», утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 2013 года [44], и в новых стратегиях устойчивого развития [45]. Тем не менее практическая реализация принципов циркулярной экономики требует дальнейших законодательных реформ и активного стимулирования инвестиций в переработку и повторное использование ресурсов.

Так, были выявлены основные правовые механизмы, регулирующие обращение с отходами: РОП, отдельный сбор, квоты на переработку и штрафы. РОП реализуется в разных странах через индивидуальную, коллективную или смешанную модели. Внедрение данных механизмов продемонстрировало свою эффективность в ЕС, Японии и Южной Корее, способствуя росту переработки и развитию экологически чистых технологий. Однако для Казахстана необходимо усиление законодательного регулирования в сфере цифрового мониторинга переработки и субсидирования, что обеспечит повышение прозрачности и эффективности правоприменительной практики.

Обсуждение и результаты

Рассматривая наши данные через призму других исследований, мы подчеркиваем, что полученные результаты в основном подтверждают, но в некоторых аспектах расширяют существующие выводы о наиболее действенных мерах в этой области.

Наши выводы соответствуют обширной литературе, указывающей на эффективность механизма РОП (расширенной ответственности производителей) в стимулировании переработки и снижении отходов. Подобно опыту ЕС и Японии, мы видим положительное влияние на объемы и качество переработки, а также на возможности для повторного использования материалов. Однако, в отличие от большинства работ, сосредотачивающихся на коллективных моделях РОП, наше исследование показывает преимущества индивидуальных и гибридных моделей, таких, как в Японии, которые способствуют развитию экодизайна, хотя могут быть сложными для малого бизнеса.

Наши данные подтверждают выводы о положительном влиянии субсидий на сектор переработки, однако мы также обращаем внимание на потенциальные риски избыточного субсидирования, создающего финансовую зависимость компаний от государства. Такой подход может, как показывает наш анализ, негативно сказаться на мотивации к внедрению инноваций, что делает наш вклад уникальным в данном контексте и дает основание для дальнейших исследований. В частности, в Казахстане было выявлено несколько случаев нецелевого использования субсидий на переработку

отходов, что привело к необходимости усиления механизмов контроля и отчетности в этой сфере. Внедрение цифровых систем мониторинга позволит минимизировать данные риски и обеспечить прозрачность распределения средств.

Следует особо отметить, что эффективность реализуемых мер напрямую зависит от качества нормативно-правовой базы и правоприменительной практики. Принятый Экологический кодекс Республики Казахстан заложил основы для внедрения механизмов переработки отходов, однако его успешная реализация требует активного участия местных исполнительных органов, ответственных за развитие инфраструктуры раздельного сбора и просвещение населения. Выявленные различия в уровне развития системы переработки в различных регионах Казахстана подчеркивают необходимость унификации подходов и усиления административного контроля на местах.

Исследование поддерживает идею о том, что экологические сборы побуждают производителей к экологически ответственным действиям, согласуясь с работами других авторов. Однако нами отмечен риск перекладывания затрат на потребителей, что требует более глубокого анализа и выработки механизмов, защищающих конечного потребителя. В странах ЕС была разработана система налоговых льгот для производителей, перерабатывающих более 60% своей продукции, что позволило снизить нагрузку на потребителей. Казахстан также может рассмотреть внедрение аналогичного механизма, особенно в секторе упаковочных материалов и пластиковой продукции.

Результаты исследования показывают, что универсального подхода к стимулированию переработки отходов не существует. Различные модели, такие как РОП, квоты, субсидии и налоговые льготы, могут быть эффективны только в зависимости от социально-экономических и институциональных условий конкретной страны. Так, например, индивидуальная модель РОП может быть целесообразной для стран с развитой промышленностью, в то время как коллективная модель эффективнее для стран с ограниченными ресурсами. Примером может служить Казахстан, где пока отсутствует четкое разграничение зон ответственности производителей в рамках РОП, что снижает его эффективность по сравнению с ЕС или Японией.

Для субсидий важно выработать систему, поощряющую компании к внедрению новых технологий, а не к зависимости от поддержки, что соответствует подходам концепции устойчивого развития. Экологические сборы также требуют точной настройки, чтобы избежать переложения затрат на потребителей, что может подорвать общественное доверие к инициативам переработки. В этой связи важно учитывать лучшие мировые практики: например, в Южной Корее введена прогрессивная система экологических сборов, где ставка налога увеличивается для компаний, не внедряющих современные методы переработки. Казахстан может рассмотреть аналогичную стратегию для повышения эффективности переработки отходов.

Комплексный подход, сочетающий экономические и правовые механизмы, на наш взгляд, является наиболее результативной стратегией стимулирования переработки отходов, как показывает успешный опыт различных стран. Наши данные свидетельствуют о том, что для устойчивого улучшения ситуации требуется долгосрочное и постоянное взаимодействие между государственными и частными структурами, что подчеркивает значимость комплексной системы стимулирования переработки. В Казахстане введение

обязательной отчетности и мониторинга перерабатываемых отходов может стать важным шагом в совершенствовании правоприменительной практики и обеспечении прозрачности процесса переработки.

Результаты исследования также подтверждают необходимость дальнейшего продвижения Казахстана в направлении экономики замкнутого цикла. В условиях глобального экологического кризиса внедрение принципов циркулярной экономики становится важнейшей задачей государственной политики в сфере обращения с отходами. Для достижения устойчивых результатов необходимо не только совершенствование правовых механизмов, но и стимулирование инновационных подходов к переработке, инвестирование в «зелёные» технологии и развитие комплексной системы мониторинга переработанных материалов.

Полученные результаты можно объяснить с позиции концепции устойчивого развития, предполагающей поиск баланса между экономическим ростом, социальной справедливостью и экологической ответственностью. Наше исследование демонстрирует, что экологически ответственные решения могут способствовать долгосрочному экономическому развитию и социальной стабильности, создавая многокомпонентные системы стимулов.

Научная достоверность наших выводов подтверждается обширным анализом литературы и использованием компаративного и статистического анализа данных, что усиливает надежность результатов. Мы учитывали данные из разнообразных источников, включая нормативные акты, отчеты международных организаций и успешные примеры внедрения переработки. Признавая некоторые ограничения используемых инструментов, такие, как возможное перекладывание расходов на потребителей или риск избыточного субсидирования, мы стремимся к объективности и беспристрастности, что подтверждает высокий уровень достоверности исследования.

Заключение

Проведенное исследование показало значимость интеграции экономических и правовых механизмов для формирования эффективной системы переработки отходов. Систематизация данных позволила выявить ключевые аспекты и подтвердить необходимость комплексного подхода, сочетающего финансовые стимулы и строгие правовые нормы.

Экономические механизмы являются важными элементами стимулирования переработки, предоставляя компании субсидии и налоговые льготы, а также экологические сборы, что мотивирует к снижению объемов отходов и применению экологически безопасных технологий. Финансирование инновационных проектов способствует развитию перерабатывающих мощностей, однако важно поддерживать баланс и избегать чрезмерной зависимости от государственных ресурсов.

Правовые инструменты включают расширенную ответственность производителей (РОП), отдельный сбор отходов, квоты на переработку и штрафные санкции за несоблюдение установленных норм. Эти меры усиливают ответственность участников системы и обеспечивают соблюдение экологических стандартов. Особую роль играет Экологический кодекс Республики Казахстан, который заложил правовые основы

обращения с отходами, однако эффективность его применения требует активной работы как на национальном, так и на региональном уровне.

Для Казахстана важным направлением остается совершенствование системы РОП, усиление контроля за субсидиями и развитие цифровых инструментов мониторинга переработки отходов. Важно также учитывать нормы Экологического кодекса РК, направленные на снижение объемов отходов и развитие циркулярной экономики. Необходимо также активизировать переход к модели экономики замкнутого цикла, что предполагает минимизацию образования отходов, развитие переработки и расширение повторного использования ресурсов.

Наиболее результативным подходом является комбинация экономических и правовых механизмов, что подтверждается опытом стран с развитыми системами переработки, таких, как Германия, Южная Корея, страны ЕС и Япония. Внедрение гибридных моделей, сочетающих финансовые и регуляторные стимулы, способствовало значительным результатам, благодаря чему повышалась активность и ответственность как государства, так и бизнеса.

Практическая ценность работы заключается в возможности применения результатов для разработки и усовершенствования программ стимулирования переработки в различных странах, с учетом локальных особенностей и успешного опыта других государств.

С научной точки зрения, данное исследование способствует углублению понимания влияния экономических и правовых мер на эффективность систем переработки отходов и служит основой для дальнейших исследований в данной области.

Результаты могут найти применение в разработке государственной политики, совершенствовании законодательства, реализации программ на региональном уровне, а также в повышении осведомленности населения о значимости переработки и в развитии международного сотрудничества в области устойчивого управления отходами.

Научная статья подготовлена в рамках грантового финансирования по научным и (или) научно-техническим проектам на 2024-2026 годы, направленная на реализацию проекта ИРН AP23490668 «Правовые аспекты переработки и утилизации твердых бытовых отходов в Республике Казахстан: проблемы и перспективы», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Вклад авторов

Нукушева Айгуль Ашимовна разработала основную концепцию и структуру исследования, провела анализ и интерпретацию данных, а также написала основную часть текста. Кроме того, она внесла изменения и подготовила статью к публикации.

Апсимет Нурдаулет Мухамедиярулы отвечал за проведение статистического анализа, участвовал в интерпретации данных и формулировке окончательных выводов, а также принимал участие в доработке текста статьи.

Рустембекова Динара Кенжебековна разработала методологию исследования, участвовала в сборе данных и их первоначальной обработке, а также внесла изменения в экспериментальные разделы текста.

Список литературы

- 1 Экологический Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК, Adilet.zan.kz: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (дата обращения: 14.01.2025).
- 2 Nukusheva A.A., Assanova S.E. (2024) "Legal aspects of solid waste recycling and disposal in Kazakhstan: international standards and national regulation in the context of a circular economy", Bulletin of the Karaganda university. Law series, Vol.29, 3(115), pp. 39-50. doi.org/10.31489/2024L3/39-50.
- 3 Rakhmetulina B.S., Myrzakhanov E.N. (2024) "The main issues of protection of the environment and people's health in the Republic of Kazakhstan", Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Law Series, 4(149), pp. 35-45 Доступно по адресу: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-149-4-35-45>
- 4 Овсянникова Д.К. (2019) «Проблемы внедрения системы расширенной ответственности производителей в государственной политике в сфере обращения с отходами», Вестник Академии знаний, 6 (35), стр. 226-229. Доступно по адресу: <https://doi.org/10.24411/2304-6139-2019-00042>.
- 5 Пахомова Н.В., Рихтер К.К., Ветрова М.А. (2016) «Формирование современной системы обращения с отходами – от безопасного захоронения к ремануфактурингу», Проблемы современной экономики, 4 (60), стр. 181-188.
- 6 Пластинина Ю.В., Березюк М.В., Дукмасова Н.В., Румянцева А.В., Теслюк Л.М. (2020) «Совершенствование организационно-экономического механизма расширенной ответственности производителя в РФ», Международный научно-исследовательский журнал, 9-1 (99), стр. 192-196.
- 7 Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2023 год, Gov.kz: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/762991?lang=ru> (дата обращения: 14.01.2025).
- 8 OECD (2016) Extended Producer Responsibility Updated Guidance for Efficient Waste Management. <https://doi.org/10.1787/9789264256385-en> (дата обращения: 14.01.2025).
- 9 Gupta Y., Sahay S. (2015) "Review of extended producer responsibility: A case study approach", Waste Management & Research, 33(7), pp. 595-611. <https://doi.org/10.1177/0734242X15592275>.
- 10 van Rossem C. (2008) Individual Producer Responsibility in the WEEE Directive - From Theory to Practice? <https://portal.research.lu.se/files/5603015/1266800.pdf> (дата обращения: 14.01.2025).
- 11 Бронская Ю.К., Пармененков К.Н. (2023) «Экономически-обоснованные пути решения актуальных проблем утилизации мусора в Российской Федерации», Экономика строительства, 1, стр. 61-71.
- 12 О разъяснении некоторых вопросов в области обращения с отходами, 15.01.2025, Minpriroda.gov.by/ru. Доступно по ссылке: <https://minpriroda.gov.by/ru/4/view/o-razjjasnenii-nekotoryx-voprosov-v-oblasti-obraschenija-s-otxodami-6180-2025/> (дата обращения: 13.02.2025).
- 13 Новый Регламент Европейского союза по аккумуляторам и батареям, 25.05.2021, Icqс.eu/ru. Доступно по ссылке: <https://www.icqc.eu/ru/certification/reglament-akkumulyatory-batarei> (дата обращения: 13.02.2025).
- 14 European Commission (2014) "Development of Guidance on Extended Producer Responsibility (EPR)" Final Report Доступно по адресу: https://ec.europa.eu/environment/pdf/waste/target_review/Guidance%20on%20EPR%20-%20Final%20Report.pdf (дата обращения: 14.01.2025).
- 15 Hotta Y., Hayashi S., Bengtsson M., Mori H. (2009) "Extended producer responsibility policy in East Asia: In considerations of international resource circulation", Institute for Global Environmental Strategies (IGES), Japan, p. 193. https://www.iges.or.jp/en/publication_documents/pub/policyreport/en/1661/compiled.pdf.

- 16 Walls M. (2006) "Extended Producer Responsibility and Product Design: Economic Theory and Selected Case Studies", Resources for the Future: <https://www.rff.org/publications/working-papers/extended-producer-responsibility-and-product-design-economic-theory-and-selected-case-studies/> (дата обращения: 14.01. 2025).
- 17 Сортировка мусора в Германии: как это работает и почему это важно? 09.02.2023, Euni.ru: <https://euni.ru/blog/multtrennung-in-deutschland> (дата обращения: 13.02. 2025).
- 18 South Korea recycles 98% of its food waste. What can it teach the world? 09.08.2024, Washingtonpost.com: <https://www.washingtonpost.com/world/2024/08/09/south-korea-food-waste-composting/> (дата обращения: 13.02.2025).
- 19 В ЕС к 2025 году перерабатывать надо будет минимум 55% отходов, 18.04.2018, Rus.err.ee: <https://rus.err.ee/822496/v-es-k-2025-godu-pererabatyvat-nado-budet-minimum-55-othodov> (дата обращения: 13.02.2025).
- 20 Какие штрафы за выброшенный мусор есть в разных странах мира, 11.01.2023, Recyclemag.ru: <https://recyclemag.ru/article/platit-musor-kakie-shtrafi-musor-raznih-stranah> (дата обращения: 15.02.2025).
- 21 Штрафы за невнесение данных в инфосистему учета опасных отходов введут 1 марта, 06.02.2024, Tass.ru: <https://tass.ru/ekonomika/19913633> (дата обращения: 15.02.2025).
- 22 Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023, Ewastemonitor.info: https://ewastemonitor.info/wp-content/uploads/2024/09/National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_WEB_sep_2024-1.pdf (дата обращения: 20.02. 2025 г.).
- 23 Эффективность управления отходами в Казахстане: проблемы и пути решения, 20.04.2021, Qazaqgreen.com: <https://qazaqgreen.com/journal-qazaqgreen/environmental-policy/255/> (дата обращения: 20.02.2025).
- 24 Волкова А.В. (2018) Рынок утилизации отходов. М.: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 87 с.
- 25 Santos E., Lisboa I. (2022) "The Effects of Subsidies on MSW Treatment Companies: Financial Performance and Policy Implications" Sustainability, 14 (5), pp. 3076-3097. <https://doi.org/10.3390/su14053076>.
- 26 Байнова М.С. (2021) «Международный опыт стимулирования раздельного сбора бытовых отходов» Управление, 2 (9), стр. 5-14. <https://doi.org/10.26425/2309-3633-2021-9-2-5-14>.
- 27 Пакет Европейского союза по циклической экономике, Ringmajandus.envir.ee/ru: <https://ringmajandus.envir.ee/ru/paket-evropeyskogo-soyuza-po-ciklicheskoj-ekonomike> (дата обращения: 20.02.2025).
- 28 Polystyvert получила финансирование проекта переработки отходов из ПС, 12.07.2024, Mrc.ru: <https://www.mrc.ru/news/413291-polystyvert-poluchila-finansirovanie-proekta-pererabotki-othodov-iz-ps> (дата обращения: 21.02. 2025).
- 29 Яшалова Н.Н., Гриднев А.Е. (2013) «Эколого-экономические проблемы переработки отходов в рамках концепции «Зеленой» экономики» Национальные интересы: приоритеты и безопасность, 43, стр. 28-36.
- 30 Субракова Л.К. (2016) «Экологические сборы и субсидии регионам на утилизацию отходов: гармония или дисбаланс?» ЭКО, 4 (502), стр. 133-140.
- 31 Чужмарова С.И., Чужмаров А.И. (2023) «Налоговое стимулирование инвестиций в зеленые технологии: опыт отдельных стран» Финансовый журнал, 2 (15), стр. 74-89. <https://doi.org/10.31107/2075-1990-2023-2-74-89>.

- 32 Бобылев С.Н. (ред.) (2025) Основы экономики устойчивого развития. М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 312 с.
- 33 Якутия Д. (2023) Что такое экологический сбор для бизнеса: условия и сроки оплаты, 08.11.2023, Life.akbars.ru: <https://life.akbars.ru/business/razvivaem/chto-takoe-ekologicheskii-sbor-dlya-biznesa-usloviya-i-sroki-oplaty/> (дата обращения: 21.02.2025).
- 34 Директива 94/62/ЕС на упаковку и отходы упаковки, Procertificate.ru: <https://procertificate.ru/standard/directive-94-62-es.html> (дата обращения: 21.02.2025).
- 35 Сомнительное лидерство: Сингапур возглавил топ стран по объему пластиковых отходов, 26.07.2024, Whitepack.ru.: <https://www.whitepack.ru/articles/somnitelnoe-liderstvo-singapur-vozglavil-top-stran-po-obemu-plastikovyx-otkhodov/> (дата обращения: 21.02.2025).
- 36 Аленкова И.В., Митякова О.И. (2019) «Система показателей оценки эффективности внедрения экологических инноваций» Фундаментальные исследования, 12 (2), стр. 237-241.
- 37 How to reduce packaging waste in the EU (infographics), 21.03.2024, Europarl.europa.eu: <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20231109STO09917/how-to-reduce-packaging-waste-in-the-eu-infographics> (дата обращения: 21.02.2025).
- 38 Носко П.А. (2019) «Тенденции развития экономики замкнутого цикла в Европейском союзе», Интернет-журнал «Отходы и ресурсы», 1, стр. 1-10. <http://dx.doi.org/10.15862/04ECOR119>.
- 39 От управления отходами к более безотходной экономике (2022), Unesco.org.: https://unesco.org/sites/default/files/2022-02/WASTE_RU.pdf (дата обращения: 21.02.2025).
- 40 Субсидии для тех, кто производит товары из вторсырья, Ubr.ru: <https://www.ubrr.ru/dlya-biznesa/podderzhka-biznesa/spravochnik-predprinimatelya/subsidii-za-tovary-iz-vtorsyrya> (дата обращения: 21.02.2025).
- 41 Влияние текстильного производства и отходов на окружающую среду, 29.12.2020, Eureporter.co.: https://ru.eureporter.co/frontpage/2020/12/29/the-impact-of-textile-production-and-waste-on-the-environment/#google_vignette (дата обращения: 21.02.2025).
- 42 Biden-Harris Administration Announces \$117 Million in Grants Available to Advance Recycling Infrastructure and Prevent Wasted Food, 16.09.2024, Epa.gov. Доступно по ссылке: <https://www.epa.gov/newsreleases/biden-harris-administration-announces-117-million-grants-available-advance-recycling> (дата обращения: 21.02.2025).
- 43 “Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives” Official Journal of the European Union, L 312, 22.11.2008, pp. 3–30. // <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/98/oj/eng>.
- 44 О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года №577 Adilet.zan.kz. Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (дата обращения: 14.01.2025).
- 45 Об утверждении Стратегии достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2023 года №121, Adilet.zan.kz. Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (дата обращения: 14.01.2025).

А.А. Нукушева¹, Н.М. Аpsимет², Д.К. Рустембекова¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қалдықтарды қайта өңдеуді ынталандыру шаралары: құқықтық және экономикалық механизмдер

Андатпа: Өсіп келе жатқан қалдықтар көлемі және тұрақты даму қажеттілігі жағдайында тиімді қалдықтарды қайта өңдеу жүйесі басты міндетке айналуға бастады. Бұл зерттеу ең тиімді тәсілдерді анықтау мақсатында қалдықтарды қайта өңдеуді ынталандырудың құқықтық және экономикалық тетіктерін талдауға бағытталған. Зерттеуде әдебиеттерді талдау, салыстырмалы талдау, деректердің статистикалық талдауы және кейс-стади әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері бойынша негізгі құқықтық тетіктер өндірушілердің кеңейтілген жауапкершілігі (ӨКЖ), қалдықтарды бөлек жинау, қайта өңдеу квоталары және айыппұлдар болып табылады. ӨКЖ үш моделін (жеке, ұжымдық және аралас) талдау олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін контекстке байланысты анықтады. Субсидиялар, салықтық жеңілдіктер және экологиялық алымдар сияқты экономикалық құралдар қайта өңдеуге қаржылық ынталандыру жасайды, бірақ мемлекеттік ресурстарға тәуелділікті болдырмау және шығындарды тұтынушыларға жүктеуден сақтау үшін баланс қажет.

Экономикалық және құқықтық тетіктерді біріктіретін кешенді тәсіл ең тиімді деп танылды, бұл дамыған қайта өңдеу жүйесі бар елдердің сәтті тәжірибесімен расталды. Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған нәтижелерді әртүрлі елдерде қайта өңдеуді ынталандыру бағдарламаларын әзірлеу және жетілдіру үшін қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Түйін сөздер: қалдықтарды қайта өңдеу, құқықтық механизмдер, экономикалық механизмдер, тұрақты даму, кешенді тәсіл, өндірушілердің кеңейтілген жауапкершілігі, қалдықтарды бөлек жинау, квоталар, айыппұлдар, субсидиялар, салықтық жеңілдіктер, экологиялық алымдар, қаржыландыру бағдарламалары.

A. Nukusheva¹, N. Apsimet², D. Rustembekova¹

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

²al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Waste recycling incentives: legal and economic mechanisms

Abstract: In the context of increasing waste volumes and the need for sustainable development, an effective waste recycling system has become a priority. This study aims to analyze the legal and economic mechanisms that encourage waste recycling to determine the most effective approaches. The research utilizes literature review methods, comparative analysis, statistical data analysis, and case studies.

The results of the study indicate that key legal mechanisms include Extended Producer Responsibility (EPR), separate waste collection, recycling quotas, and penalties. An analysis of three EPR models (individual, collective, and mixed) revealed their advantages and disadvantages depending on the specific context. Economic tools, such as subsidies, tax incentives, and environmental fees, provide financial motivation for recycling but require a balanced approach to prevent dependency on government resources and the shifting of costs onto consumers.

A comprehensive approach that combines economic and legal mechanisms has proven most effective, as evidenced by the successful experiences of countries with advanced recycling systems. The practical significance of this study lies in its potential application for developing and improving recycling incentive programs across various countries.

Keywords: waste recycling, legal mechanisms, economic mechanisms, sustainable development, comprehensive approach, Extended Producer Responsibility (EPR), separate collection, quotas, penalties, subsidies, tax incentives, environmental fees, funding programs.

References

1. Jekologicheskij Kodeks Respubliki Kazahstan ot 2 janvarja 2021 goda № 400-VI ZRK, Adilet.zan.kz: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (data obrasheniya: 14.01.2025).
2. Nukusheva A.A., Assanova S.E. (2024) «Pravovyye aspekty pererabotki i utilizatsii tverdykh bytovykh otkhodov v Kazakhstane: mezhdunarodnyye standarty i natsional'noye regulirovaniye v kontekste ekonomiki zamknutogo tsikla», Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya pravo, Tom 29, 3(115), str. 39-50. doi.org/10.31489/2024L3/39-50.
3. Rahmetulina B.S., Myrzahanov E.N. (2024) "Osnovnye voprosy ohrany okruzhajushhej sredy i zdorov'ja ljudej v Respublike Kazahstan", Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Pravo, 4(149), str. 35-45 <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-149-4-35-45>
4. Ovsjannikova D.K. (2019) «Problemy vnedreniya sistemy rasshirennoj otvetstvennosti proizvoditelej v gosudarstvennoj politike v sfere obrashheniya s othodami», Vestnik Akademii znaniy, 6 (35), str. 226-229. <https://doi.org/10.24411/2304-6139-2019-00042>.
5. Pahomova N.V., Rihter K.K., Vetrova M.A. (2016) «Formirovanie sovremennoj sistemy obrashheniya s othodami – ot bezopasnogo zahoroneniya k remanufacturingu», Problemy sovremennoj jekonomiki, 4 (60), str. 181-188.
6. Plastinina Ju.V., Berezjuk M.V., Dukmasova N.V., Rumjantseva A.V., Tesljuk L.M. (2020) «Sovershenstvovanie organizacionno-jekonomicheskogo mehanizma rasshirennoj otvetstvennosti proizvoditelja v RF», Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal, 9-1 (99), str. 192-196.
7. Nacional'nyj doklad o sostoyanii okruzhajushhej sredy i ob ispol'zovanii prirodnyh resursov Respubliki Kazahstan za 2023 god, Gov.kz.// <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/762991?lang=ru> (data obrasheniya: 14.01.2025).
8. OJeSR (2016) Rasshirennaja otvetstvennost' proizvoditelja. Obnovlennoe rukovodstvo po jeffektivnomu upravleniju othodami// <https://doi.org/10.1787/9789264256385-en> (data obrasheniya: 14.01. 2025).
9. Gupt J., Sahaj S. (2015) «Obzor rasshirennoj otvetstvennosti proizvoditelja: podhod na osnove analiza konkretnogo sluchaja», Upravlenie othodami i issledovaniya, 33(7), str. 595-611. <https://doi.org/10.1177/0734242X15592275>.
10. van Rossem C. (2008) Individual'naja otvetstvennost' proizvoditelja v Direktive WEEE — ot teorii k praktike?// <https://portal.research.lu.se/files/5603015/1266800.pdf> (data obrasheniya: 14.01.2025).
11. Bronskaja Ju.K., Parmenenkov K.N. (2023) «Jekonomicheski-obosnovannye puti resheniya aktual'nyh problem utilizacii musora v Rossijskoj Federacii», Jekonomika stroitel'stva, 1, str. 61-71.
12. O raz'jasnenii nekotoryh voprosov v oblasti obrashheniya s othodami, 15.01.2025, Minpriroda. gov.by/ru//<https://minpriroda.gov.by/ru/4/view/o-razjjasnenii-nekotoryx-voprosov-v-oblasti-obrascheniya-s-otxodami-6180-2025/> (data obrasheniya: 13.02.2025).

13. Novyj Reglament Evropejskogo sojuza po akkumuljatoram i batarejam, 25.05.2021, Icqc.eu/ru// <https://www.icqc.eu/ru/certification/reglament-akkumulyatory-batarei> (data obrasheniya: 13.02.2025).
14. Evropejskaja komissija (2014) «Razrabotka rukovodstva po rasshirennoj otvetstvennosti proizvoditelja (ROP)», Zakljuchitel'nyj otchet.// https://ec.europa.eu/environment/pdf/waste/target_review/Guidance%20on%20EPR%20-%20Final%20Report.pdf (data obrasheniya: 14.01.2025).
15. Hotta J., Hajashi S., Bengtsson M., Mori H. (2009) «Politika rasshirennoj otvetstvennosti proizvoditelej v Vostochnoj Azii: s uchetoj mezhdunarodnoj cirkuljarii resursov», Institut global'nyh jekologicheskikh strategij (IGJeS), s. 193. https://www.iges.or.jp/en/publication_documents/pub/policyreport/en/1661/compiledpdf.
16. Uolls M. (2006) «Rasshirennaja otvetstvennost' proizvoditelja i proektirovanie produkta: jekonomicheskaja teorija i otdel'nye primery», Resursy dlja budushhego. Dostupno po adresu: <https://www.rff.org/publications/working-papers/extended-producer-responsibility-and-product-design-economic-theory-and-selected-case-studies/> (data obrasheniya: 14.01.2025).
17. Sortirovka musora v Germanii: kak jeto rabotaet i pochemu jeto vazhno? 09.02.2023, Euni.ru// <https://euni.ru/blog/multtrennung-in-deutschland> (data obrasheniya: 13.02.2025).
18. Juzhnaja Koreja pererabatyvaet 98% svoih pishhevyh othodov. Chemu ona mozhet nauchit' mir? 09.08.2024, Washingtonpost.com// <https://www.washingtonpost.com/world/2024/08/09/south-korea-food-waste-composting/> (data obrasheniya: 13.02.2025).
19. V ES k 2025 godu pererabatyvat' nado budet minimum 55% othodov, 18.04.2018, Rus.err.ee// <https://rus.err.ee/822496/v-es-k-2025-godu-pererabatyvat-nado-budet-minimum-55-othodov> (data obrasheniya: 13.02.2025).
20. Kakie shtrafy za vybroshennyj musor est' v raznyh stranah mira, 11.01.2023, Recyclemag.ru// <https://recyclemag.ru/article/platit-musor-kakie-shtrafi-musor-raznih-stranah> (data obrasheniya: 15.02.2025).
21. Shtrafy za nevnesenie dannyh v infosistemu ucheta opasnyh othodov vvedut 1 marta, 06.02.2024, Tass.ru// <https://tass.ru/ekonomika/19913633> (data obrasheniya: 15.02.2025).
22. Nacional'nyj monitoring jelektronnyh othodov v Kazahstane 2023, Ewastemonitor.info// https://ewastemonitor.info/wp-content/uploads/2024/09/National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_WEB_sep_2024-1.pdf (data obrasheniya: 20.02.2025).
23. Jeffektivnost' upravlenija othodami v Kazahstane: problemy i puti reshenija, 20.04.2021, Qazaqgreen.com//<https://qazaqgreen.com/journal-qazaqgreen/environmental-policy/255/> (data obrasheniya: 20.02.2025).
24. Volkova A.V. (2018) Rynok utilizacii othodov. M.: Nacional'nyj issledovatel'skij universitet «Vysshaja shkola jekonomiki», 87 s.
25. Santos Je., Lisboa I. (2022) «Vlijanie subsidij na kompanii po pererabotke TBO: finansovyje pokazateli i politicheskie posledstvija» Ustojchivoje razvitie, 14 (5), str. 3076-3097. <https://doi.org/10.3390/su14053076>.
26. Bajnova M.S. (2021) «Mezhdunarodnyj opyt stimulirovanija razdel'nogo sbora bytovykh othodov» Upravlenie, 2 (9), str. 5-14. <https://doi.org/10.26425/2309-3633-2021-9-2-5-14>.
27. Paket Evropejskogo sojuza po ciklicheskoj jekonomike, Ringmajandus.envir.ee/ru//<https://ringmajandus.envir.ee/ru/paket-evropejskogo-sojuza-po-ciklicheskoj-ekonomike> (data obrasheniya: 20.02.2025).

28. Polystyvert poluchila finansirovanie proekta pererabotki othodov iz PS, 12.07.2024, Mrc.ru. Dostupno po ssylke: <https://www.mrc.ru/news/413291-polystyvert-poluchila-finansirovanie-proekta-pererabotki-othodov-iz-ps> (data obrasheniya: 21.02.2025).
29. Jashalova N.N., Gridnev A.E. (2013) «Jekologo-jekonomicheskie problemy pererabotki othodov v ramkah koncepcii «Zelenoj» jekonomiki» Nacional'nye interesy: priority i bezopasnost', 43, str. 28-36.
30. Subrakova L.K. (2016) «Jekologicheskie sbory i subsidii regionam na utilizaciju othodov: garmonija ili disbalans?» JeKO, 4 (502), str. 133-140.
31. Chuzhmarova S.I., Chuzhmarov A.I. (2023) «Nalogovoe stimulirovanie investicij v zelenye tehnologii: opyt otidel'nyh stran» Finansovyj zhurnal, 2 (15), str. 74-89. <https://doi.org/10.31107/2075-1990-2023-2-74-89>.
32. Bobylev S.N. (red.) (2025) Osnovy jekonomiki ustojchivogo razvitiya. M.: Jekonomicheskij fakul'tet MGU imeni M.V. Lomonosova, 312 s.
33. Jakutija D. (2023) Chto takoe jekologicheskij sbor dlja biznesa: uslovija i sroki oplaty, 08.11.2023, Life.akbars.ru// <https://life.akbars.ru/business/razvivaem/chto-takoe-ekologicheskij-sbor-dlya-biznesa-usloviya-i-sroki-oplaty/> (data obrasheniya: 21.02.2025).
34. Direktiva 94/62/EC na upakovku i othody upakovki, Procertificate.ru// <https://procertificate.ru/standard/directive-94-62-ec.html> (data obrasheniya: 21.02.2025).
35. Somnitel'noe liderstvo: Singapur vozglavil top stran po obemu plastikovyh othodov, 26.07.2024, Whitepack.ru// <https://www.whitepack.ru/articles/somnitelnoe-liderstvo-singapur-vozglavil-top-stran-po-obemu-plastikovyx-otkhodov/> (data obrasheniya: 21.02.2025).
36. Alenkova I.V., Mitjakova O.I. (2019) «Sistema pokazatelej ocenki jeffektivnosti vnedrenija jekologicheskikh innovacij» Fundamental'nye issledovaniya, 12 (2), str. 237-241.
37. Kak sokratit' othody upakovki v ES (infografika), 21.03.2024, Europarl.europa.eu//<https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20231109STO09917/how-to-reduce-packaging-waste-in-the-eu-infographics> (data obrasheniya: 21.02.2025).
38. Nosko P.A. (2019) «Tendencii razvitiya jekonomiki zamknutogo cikla v Evropejskom sojuze», Internet-zhurnal «Othody i resursy», 1, str. 1-10. <http://dx.doi.org/10.15862/04ECOR119>.
39. Ot upravleniya othodami k bolee bezothodnoj jekonomike (2022), Unece.org// https://unece.org/sites/default/files/2022-02/WASTE_RU.pdf (data obrasheniya: 21.02.2025).
40. Subsidii dlja teh, kto proizvodit tovary iz vtorsyr'ja, Ubr.ru. // <https://www.ubrr.ru/dlya-biznesa/podderzhka-biznesa/spravochnik-predprinimatelja/subsidii-za-tovary-iz-vtorskogo-syrya> (data obrasheniya: 21.02.2025).
41. Vliyanie tekstil'nogo proizvodstva i othodov na okruzhajushhuyu sredu, 29.12.2020, Eureporter.co// https://ru.eureporter.co/frontpage/2020/12/29/the-impact-of-textile-production-and-waste-on-the-environment/#google_vignette (data obrasheniya: 21.02.2025).
42. Administracija Bajdena-Harris ob"javljaet o vydelenii grantov na summu 117 millionov dollarov dlja razvitiya infrastruktury pererabotki i predotvrashhenija pishhevnyh othodov, 16.09.2024, Epa.gov// <https://www.epa.gov/newsreleases/biden-harris-administration-announces-117-million-grants-available-advance-recycling> (data obrasheniya: 21.02.2025).
43. «Direktiva 2008/98/EC Evropejskogo parlamenta i Soveta ot 19 nojabrja 2008 g. ob othodah i ob otmene nekotoryh direktiv» Oficial'nyj zhurnal Evropejskogo Sojuza, L 312, 22.11.2008, str. 3–30. // <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/98/oj/eng>.
44. O Koncepcii po perehodu Respubliki Kazahstan k «zelenoj jekonomike» Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 30 maja 2013 goda №577 Adilet.zan.kz// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (data obrasheniya: 14.01.2025).

45. Ob utverzhdenii Strategii dostizheniya uglerodnoy nejtral'nosti Respubliki Kazahstan do 2060 goda Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 2 fevralja 2023 goda №121, Adilet.zan.kz.// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (data obrasheniya: 14.01.2025).

Сведения об авторах:

Нукушева А.А. – автор для корреспонденции, кандидат юридических наук, профессор, профессор кафедры гражданского и трудового права, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан.

Ансимет Н.М. – докторант юридического факультета, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Рустембекова Д.К. – PhD, ассоциированный профессор, профессор кафедры гражданского и трудового права, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан.

Нукушева А.А. – хат-хабар авторы, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры, Университет көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан

Әпсімет Н.М. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Заң факультетінің докторанты, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан

Рустембекова Д.К. – PhD докторы, қауымдастырылған профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры, Университет көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан.

Nukusheva A. – corresponding author for, Candidate of Law, Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law of the Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Universitetskaya str., 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan

Apsimet N. – doctoral student at the Faculty of Law of the al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave., 71, 050040, Almaty, Kazakhstan

Rustembekova D. – PhD, Associate professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law of the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Universitetskaya str., 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Экологиялық құқық / Environmental Law/
Экологическое право

ҒТАР 10.59.41

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-185-197>

Ғылыми мақала

Жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық және
биоценодикалық аспектілері

Г.Б. Телеуев^{*1}, А.Е. Бектурганов², Б.А. Жусипова²

¹ І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(e-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ²bakyt-enu@yandex.kz)

Аңдатпа: Ұсынылып отырған ғылыми мақалада жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық және биоценодикалық аспектілері талқыланады. Жануарларды қорғау мәселесі экологиялық тұрақтылық пен биологиялық алуан түрлілікті сақтау үшін аса маңызды. Құқықтық реттеу жүйесінің жануарлардың қорғалуы мен олардың мекендейтін ортасын сақтау үшін үлкен мәні бар. Қазіргі уақытта заңнамалық деңгейде жануарларды қорғау, оларды пайдалану және саудаға шығару, сондай-ақ қоршаған ортаның экологиялық балансын сақтау жөніндегі нормалар қарастырылған. Экологиялық аспектілер жануарлар дүниесін қорғау мен сақтау шараларының, табиғат қорғау заңнамаларының жүзеге асырылуын қамтиды. Ал биоценодикалық аспектілер жануарлар мен өсімдіктер арасындағы өзара байланыстарды сақтап, олардың тіршілік ету шарттарын тиімді қамтамасыз етуге бағытталған. Мақалада жануарлардың құқықтық қорғаудың негізгі принциптері, табиғаттың биологиялық тепе-теңдігін сақтау мақсатындағы құқықтық механизмдер мен шаралар ұсынылған. Осы тұрғыдан, бұл зерттеу жануарлардың құқықтық режимін жақсарту бойынша ұсыныстарды қамтиды.

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19679495 «Жануарлардың құқықтық режимін регламенттеу мәселелері: отандық және шетелдік тәжірибе» жобасын іске асыру мақсатында дайындалды.

Түйін сөздер: жануарларды қорғау, экологиялық тұрақтылық, биоценодика, құқықтық реттеу, табиғат қорғау заңнамасы, биологиялық алуан түрлілік.

Түсті: 29.01.2025 Мақұлданды: 08.03.2025 Онлайн қолжетімді: 30.06.2025

Кіріспе

Жануарлар дүниесін құқықтық реттеудің экологиялық және биоцентикалық мәселелері заманауи жағдайда маңызды мәселе болып табылады.

Әлемдегі қорғалатын табиғи аумақтар жүйесі соңғы 25 жылда қарқынды түрде өсті, әсіресе биоәртүрлілік ең жоғары дамушы елдерде аса байқалады. Қорғалатын табиғи аумақтардың миссиясы биоәртүрлілікті сақтаудан адамның әл-ауқатын жақсартуға дейін кеңейді. Сонымен қатар, жер бетіндегі халық санының артуы, урбанизация және экономикада технологияның дамуы жануарлар дүниесіне антропогендік ықпалдың күшеюіне себеп болып отырғандықтан биологиялық әралуандылықты табиғи қалыпта ұстау мәселесі өзекті болады. Бұл бағыт жануарларды нақты жекелеген жануарлар түрінен қорғау мен табиғи ортада олардың санын сақтап қалу мәселесімен тығыз байланысты[1].

Атап өтетін мәселе, жануарлар әлемі табиғи ортаның ажырамас бөлігі болып табылатынын мойындай отырып және экологиялық жүйелер тізбегіндегі ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы керек. Сонымен бірге, жануарлар әлемі азық-түлік, өнеркәсіптік, техникалық, дәрілік шикізат және басқа да өмір сүру үшін қажет болып табылатын құндылықтардың бірі ретінде қарастырыла отырып экономикалық маңыздылығы жоғары. Сондықтан балық аулау және басқа да аулау түрлері үшін табиғи ресурс ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, ол үшін жануарларды қорғауға тікелей байланысты нақты саясат пен тетіктер қамтамасыз етілуі тиіс. Жануарларды жою, олардың өмір сүру жағдайларына зиян келтіру кезінде белгілі бір түрлер толығымен жойылып кетуі және оларды қалпына келтіру шығыны екі еселенуі мүмкін. Керісінше, жануарлар санын реттеу, жойылып кету қаупі төнген түрлерді өсіру шараларын қабылдау, жануарлар әлемінің өмір сүру жағдайларын сақтау олардың жаңаруына және қалпына келуіне ықпал етеді.

Соңғы жылдарда дүниежүзі мемлекеттерінде биологиялық әралуандылықтың жекелеген түрлерін қорғау мәселелері халықаралық деңгейде өзекті болып келеді. Биологиялық әралуандылықтың элементтері мен компоненттеріне қарай олардың сипаты мен реттеу нысанасы да ерекше болып табылады. Халықаралық келісімдердің он шақты жылдар бұрын күшіне енгеніне қарамастан әр түрлі мемлекеттерде құқық қолдану ерекшелігіне қарай құқық қолдану жөніндегі қызмет тұрақты жұмыс істейтін органдардың соңғы ұстанымдарын және бұрын қойылған және қол жеткізілген мақсаттарды ескере отырып әзірленген. Қазіргі өзгермелі әлемде биологиялық әртүрлілік және оның компоненттері ретінде қауіптер көбейіп келеді. Сол себептен де экологиялық ғылымның дамуы және биологиялық процесті сақтап қалудың маңыздылығы экожүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Соңғы жылдарда биоценоз бен экосистеманы зерттеу заңнамалық тәжірибеде ерекше орынды иеленді. Жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық және биоценетикалық мәселелеріне қатысты бастапқы қадам биологиялық әралуандылық жөнінде конвенция болды. Осы халықаралық құжаттың негізінде биологиялық әралуандылықты сақтап қалу мен экожүйенің жағдайын жақсартуда ұлттық заңнамалар мен тетіктердің жүйесі жасалынды. Конвенцияның екінші бабына сәйкес биологиялық әралуандылық тірі организмдердің барлық түрлерінің соның ішінде құрлық, теңіз, басқа да экожүйелер мен

олардың құрамына енетін экологиялық кешендердің өзгергіштіктерін білдіреді. Жалпы қарпайым тілмен айтқанда жер бетіндегі организмдердің түрлілігі. Олардың санының вариациясының өзгеруі ол қоршаған ортаға қауіпті болғандықтан бұл мәселе адамзат алдында тұрған маңызды мәселе болып табылады, оларды шешудің амалдарын ұсыну қажет.

Әдіснама

Ұсынылып отырған зерттеуді дайындау барысында құқықтың жалпы әдістері, соның ішінде тарихи құқықтық әдістері қолданылды. Тарихи құқықтық әдістер Қазақстан Республикасының жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласында экологиялық және биоценодикалық мәселелерін зерттеу үшін және жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы заңнамасының даму бағыттарын болжау үшін қолданылды. Ғылыми әдебиеттерге шолу жасау барысында матрикс технологиясы қолданылды. Жинақталған ғылыми әдебиеттерге ғылыми саралау жасау кезінде жалпыдан жекеге және жекеден жалпыға өту әдістері, аналогия әдістері қолданылды. Жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық және биоценодикалық аспектілерін зерттеу әдістемесі кешенді тәсілге негізделеді. Біріншіден, ұлттық және халықаралық құқықтық базаларға теориялық талдау жасалып, Қазақстан Республикасының жануарлар әлемін қорғау туралы заңдары мен БҰҰ биоәртүрлілікті сақтау жөніндегі келісімдері зерделенеді. Екіншіден, шет елдер тәжірибелерімен салыстырмалы құқықтық талдау жүргізіліп, халықаралық нормалардың ұлттық заңнамаға ықпалы анықталады. Үшіншіден, қоғамдық пікірді зерттеу үшін сауалнамалар мен сұхбаттар ұйымдастырылады, бұл халықтың құқықтық түсінігін және экожүйелерді қорғауға байланысты шараларға көзқарасын бағалауға мүмкіндік береді. Төртіншіден, қоршаған ортаны қорғау органдарынан алынған статистикалық мәліметтер негізінде эмпирикалық талдау жасалып, құқықтық реттеудің тиімділігі бағаланады. Соңында, барлық алынған деректер жүйелі тәсіл арқылы біріктіріліп, жануарлар әлемін қорғау және биоценозды сақтау бойынша құқықтық режимді жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жасалады. Бұл әдістеме экологиялық және биоценодикалық жүйелерді қорғаудағы құқықтық шаралардың тиімділігін арттыруға бағытталған.

Нәтижелер мен талқылау

Түрлердің әртүрлілігі жаһандық экожүйенің тепе-теңдігін сақтайды. Бізге өмір сүру үшін қажет нәрсенің бәрін, соның ішінде тамақ, су, киім, дәрі-дәрмек және баспана береді. Әлемдік ЖІӨ-нің жартысынан көбі табиғи ресурстарға тікелей байланысты. Миллиардтан астам адам тіршіліктің көзі ретінде ормандарға сүйенеді. Жүздеген миллион адамдар үшін теңіздер осындай қайнар көз болып табылады. «Биологиялық әртүрлілік» тірі организмдердің барлық көздерден, соның ішінде құрлықтағы, теңіздегі және басқа да су экожүйелерінен және олар құрамына кіретін экологиялық кешендерден өзгергіштігін білдіреді. Бұл ұғым түр шеңберіндегі, түрлер арасындағы әртүрлілікті және экожүйелердің әртүрлілігін қамтиды[2].

Сарапшылардың пайымдауынша, биологиялық әралуандылық ережелері осы ережелерді имплементациялау бірқатар қиындықтарды енсеру арқылы жүзеге

асты. Мәселен, Жануарлар құқықтары Жануарлар құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында бекітілген (Париж, 1978) Конвенция тараптары конференциясының алтыншы отырысында оның ережелерін жүзеге асырудағы проблемалар мен кедергілер, атап айтқанда саяси ерік-жігердің жоқтығы; шектеулі адами ресурстар мен техникалық әлеуеттің әлсіздігі, ақпараттың тиімсіз алмасуы, мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы шектеулі халықаралық ынтымақтастық, әлеуметтік-экономикалық қысым, сондай-ақ онымен байланысты өзекті проблемалар атап өтіліп, климаттың өзгеруі және табиғи апаттар конвенцияның басқа құжаттарында ұлттық мақсаттарды әзірлеудегі проблемалар және орнықты халықтың пікірлері мен мәселелерін есепке алудың жеткіліксіздігі туралы айтылады[3].

Осы конвенцияның ережелерін отандық заңнамаға имплементациялау үшін Қазақстан Республикасында «Қазақстан Республикасының биологиялық сан алуандылық туралы Конвенцияны мақұлдауы және онда көзделген міндеттемелерді орындауды ұйымдастыру жөнінде» 1994 жылғы 19 тамызда ҚР Министрлер кабинетінің №918 қаулысы қабылданды. Аталған қаулының мақсаты конвенцияның ережелеріне сәйкес мақсаттарға қол жеткізу арқылы биологиялық әралуандылықты сақтау, оның құрамдас бөліктерін тұрақты пайдалану, қаржыландыру арқылы тиісті технологияларды беру жолымен генетикалық ресурстарға қолжетімділікті қамтамасыз ету. Осы қаулыда биологиялық әралуандылық тірі организмдердің барлық көздерінің яғни құрлықтағы, теңіздегі, басқа да су экожүйелердің және соның құрамына енетін экологиялық кешендердің өзгергіштігін және түрлер мен экожүйелердің әртүрлілігін білдіреді [4].

Жануарлар дүниесінің экологиялық және биоценетикалық жағдайларын жақсартуға жанама түрде ықпал ететін халықаралық құжат Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы бола алады. Себебі бұл конвенцияда әлемдік климат өзгерісіне қарсы күресу құралдары қарастырылып, қоршаған ортаға шығарылатын парниктік шығындылардың көлемін азайту мен қоршаған ортаға антропогендік ықпалды төмендету тетіктері қамтылған. Қазақстан Республикасы бұл конвенцияны 1995 жылы 4 мамырда ратификациялады[5].

Сонымен жануарлар дүниесі құқықтық режимінің экологиялық және биоценетикалық аспектілерінің өзектілігін негіздеу үшін алдымен Қазақстан Республикасы жағдайында биологиялық әралуандылықтың маңызын ашып көрсеткен жөн. Қазақстан фаунасында омыртқалы жануарлардың 846 түрі, оның ішінде сүтқоректілер – 178, құстар – 499 (оның ішінде 396 ұя салатын; осы 499-ға кірмеген тағы 38 түрдің кездесулері растауды талап етеді), бауырымен жорғалаушылар- 51, қосмекенділер- 11, балықтар- 104 және раундтар -3 түрі сенімді түрде атап өтілді. Елде екі маңызды көші - қон жолы өтеді- Батыс Сібір- Африка және Орталық Азия-Үнді, олар арқылы жыл сайын миллиондаған құстар ұшады; халықаралық маңызы бар 121 танылған негізгі орнитологиялық аумақ Қазақстанның құстарды сақтау үшін жаһандық маңыздылығын растайды. Қазіргі уақытта Қазақстанда Омыртқасыздардың кемінде 80 000 түрі, оның ішінде 28 отрядқа жататын жәндіктердің кемінде 60 000 түрі мекендейтіні анықталды. Бұл ретте бірқатар топтар бойынша тізімдер өте толық емес. Қазақстан тау-кен экологиялық жүйелерінің алуан түрлілігіне және биологиялық түрлердің алуан түрлілігіне ие, территориясы ауқымды және ерекше климаттық жүйені қамтитын мемлекет. Елімізде әсіресе саңырауқұлақ эндемизмінің жоғары деңгейімен танымал; 5000-нан астам түрдің 120-дан астамы эндемикалық

болып табылады. Қазақстан сондай-ақ өзінің ең бай қазба флорасы және фаунасымен танымал. Кейбір өкілдері жасы 420 миллион жыл шамасында ең көне түрлерінің бірі болып табылады. Мемлекетіміздің жер бетінің бес пайыздан астамы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар болып табылады. Қазақстанның биоалуантүрлілігіне урбанизация, минералдық ресурстарды өндіру, заңсыз аң аулау, аңшылық, қоршаған ортаның ластануы және ауыл шаруашылығын жүйесіз ұйымдастыру нәтижесінде тіршілік ету ортасының бұзылуына байланысты үнемі қауіп төніп тұрады. Сирек кездесетін тұяқты жануарлардың және басқа да көптеген түрлердің популяциясын қорғау әдістерінің жақсарғанына қарамастан азайып келеді [6].

Біздің пікірімізше талдау жасалынған ақпараттар негізінде жануарлар дүниесі құқықтық режимінің экологиялық және биоценетикалық мәселелері жануарлар дүниесінің санын реттеумен тығыз байланыстыруға болады. Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесінің санын реттеуде кеңестік заңнаманың ықпалы болғаны мәлім.

Алғаш рет «жануарлар санын реттеу» ұғымы РСФСР-дің 1978 жылғы 8 қыркүйекте қабылданған Орман кодексінің 83-бабында аңшылық шаруашылығының қажеттіліктері үшін орманды пайдалану тәртібі пайда болды, онда жануарлардың орман және ауыл шаруашылығына зиян келтірмеуі үшін орман алқаптары үшін рұқсат етілген тығыздық шегінде ормандардағы жануарлар санын реттеу қажеттілігі айтылды [7].

Динамикалық үрдістерге сәйкес жануарлар дүниесінің санын мемлекеттік құқықтық реттеу үнемі жетілдіріліп отырады. Оның басты себебі, жануарлардың саны мен популяциясын мемлекеттің қадағалауында ұстау болған еді. Жануарлар дүниесінің санына мемлекеттің ықпал етуіне қол жетімділігі, осы уақыттан бастап биологиялық әралуандылық пен экологиялық қауіпсіздік мәселелеріне жануарлар санының ықпалы ғылыми негізделе бастаған еді. Себебі, жануарлар дүниесінің әралуандылығы ең алдымен биосфераның негізгі процесі- заттар мен энергияның биотикалық айналымы үшін маңызды орынды иеленді. Өсімдіктерге байланысты жануарлар өз кезегінде, олардың өмірін, топырақтың құрылымы мен құрамын, ландшафттардың пайда болуы мен қалыптасуына ықпал еткені мәлім. Жануарлар белсенді және қозғалмалы элемент ретінде біздің планетамыздың ең күрделі өзара байланысты экожүйелеріндегі тұрақтылық негізінен анықталды [8]. Осылайша ғылымда жануарлардың экологиясы ұғымының маңызы артты.

Т.А.Дауда өзінің еңбегінде жануарлар экологиясын келесі жануарлардың қоршаған ортамен қарым-қатынастарын ғана емес сонымен қатар олардың тарихи негізде қалыптасуына қатысы бар қатынастарды да зерттеп, келесі компоненттерді құрайды деп көрсетті:

- қоршаған ортамен жан-жақты байланысты, олардың дамуы мен жетілуін қамтамасыз ететін жеке тұлғалардың әр түріне тән бейімделулер мен арақатынастар жүйесі;
- түршілік қатынастар және оның популяциясының түрге тән құрылымы; соңғысы оның өмір салтын (жалғыз, отарлық, табындық), тіршілік ресурстарын пайдалану тәсілін, түрдің көбеюі мен қоныстануын анықтайды, нәтижесінде оның санының деңгейі мен динамикасының сипаты;
- заттардың биогендік айналымын қамтамасыз ететін көптеген өзара бейімделулермен байланысқан әртүрлі түрлер популяциясы қауымдастығының жер бетінің әртүрлі бөліктеріндегі әртүрлілігінің жүйесі [8].

Жануарлар дүниесінің санын құқықтық реттеуді одан әрі қарай жетілдіру «Жануарлар дүниесін қорғау және пайдалану туралы» 1980 жылдың 25 маусымындағы КСРО Заңының 18-бабында қарастырылды. Аталған бапта «жануарлардың жекелеген түрлерінің санын реттеу жөніндегі іс-шаралар жануарлардың басқа да түрлеріне зиян келтірмейтін және тіршілік ету ортасының сақталынуына кепілдік беретін жүзеге асыру міндеті қарастырылды»[9].

Аталған норманы талдайтын болсақ жануарлар дүниесі санын реттеу үшін негізгі екі қағиданы басшылыққа алу керектігін түсінеміз:

– Ең бірінші жануарлар дүниесі санын реттеу үшін олар басқа жануарлар мен қоршаған ортаға зияны тимеуі тиіс;

– Екіншіден реттеу тіршілік ортасының сақталуына теріс әсер етпеуі тиіс.

Алайда «Жануарлар дүниесі объектілерінің санын реттеу» ұғымы бірде-бір нормативтік құқықтық актіде қарастырылмады.

Біздің пікірімізше, жануарлар дүниесі объектілерінің санын реттеу-жануарлар дүниесін және олардың мекендеу ортасын қорғау, сондай-ақ адамның өмірі мен денсаулығын қорғау, ауыл шаруашылығы және басқа да үй жануарларының ауруларынан қорғау, ауыл шаруашылығына залал келтірудің алдын алу мақсатында жануарлар дүниесінің санын ретке келтіруге бағытталған іс-шаралар жүйесін қамтиды.

Жануарлар дүниесі санын реттеуде Қытайдың тәжірибесіне сүйенетін болсақ, жойылып кету қаупі төнген түрлердің жойылып кетуіне жол бермеу тұрғысынан қытайлық ғалымдар дәстүрлі түрде «генетикалық сақтау» моделін қабылдады, онда жабайы жануарлар мен өсімдіктер жасанды түрде өсіріледі, ал жабайы жануарлар мен өсімдіктердің гендерін сақтау үшін генетикалық кітапханалар құрылды. Оларды түрлердің санын көбейту мақсатында қолданысқа енгізді [10]. Мысалы, Қытайдың «Жабайы табиғатты қорғау туралы» Заңының 17-бабында (2022 жылы қайта қаралған) «жабайы табиғаттың генетикалық ресурстарының ұлттық гендік банкі қалыптастырылады және Қытайдан шыққан бағалы және жойылып кету қаупі төнген жабайы табиғаттың генетикалық ресурстарын қорғау мемлекеттің қарамағында делінген»[11].

Бұл дәстүрлі генетикалық сақтау моделінің артықшылығы – ол жойылып кету қаупі төнген жануарлар мен өсімдіктердің гендерін жан-жақты сақтайды және биоәртүрлілікті сақтайды, бірақ ол түрге төнетін қауіптердің себептерін толық шешпейді және жойылып кету қаупі төнген түрлердің статус-квосын өзгертпейді. Дегенмен, генетиканы өңдеудің заманауи технологиясының дамуымен биолог ғалымдар генді өңдеу арқылы белгілі бір гендер тізбегін өзгерту, жою немесе енгізу және өсімдіктер мен жануарлардың жергілікті днк-ларын өзгерту арқылы олардың өсімдіктер мен жануарларда ауру тудыру мүмкіндігін болдырмайтынын анықтады. Ол организмдердің төзімділіктерін арттырады және өлімді айтарлықтай төмендетеді екен.

Жойылып кету қаупі төнген өсімдіктер мен жануарларды қорғау және өсіру үшін генді өңдеу технологиясын қолдану шынымен де жойылып кету қаупі төнген өсімдіктер мен жануарлардың зиянкестер мен аурулардың шабуылына ұшырау қаупін азайтуға және олардың ауруларға төзімділігін арттыруға көмектесетінін асыға күткен жөн. Жойылып кету қаупі төнген өсімдіктер мен жануарларды құтқару және жойылып кету қаупі төнген түрлердің жойылуын азайту үшін үлкен маңызға ие. Дегенмен, өсімдіктер мен жануарлардың гендерін өңдеудің экологиялық тепе-теңдік пен биоәртүрлілікті сақтауға

әсері де ғалымдар генді өңдеу бойынша зерттеулер жүргізу кезінде шұғыл түрде бетпелі келуі қажет мәселе болып табылады[12].

Тәжірибеде байқағанымыздай жануарлар санын мемлекетті реттеу олардың азаюы олардың жойылуының себептері көбінде аймақтардағы экологиялық ахуалдарға да байланысты болады екен. Қоршаған ортаның экожүйесіне антропогендік ықпалдың болуы мен өзгерістер жануарлардың табиғи жағдайда өмір сүруіне елеулі зиян келтіретіндіктен олардың сандарының азаюы өзектілігін көрсетеді. Мәселен, ормандардың санының азаюы, батпақтардың кебуі, ағынды сулардың тартылуы, өзендердің және көлдердің ластануы, жануарлардың өмір сүру сапасына теріс ықпал ететіні мәлім. Осындай зардаптар тіпті аң аулауға тыйым салу әдісін қолданғанның өзінде де ақталмайды. Осы жерде жануарлар дүниесі құқықтық режимінің экологиялық және биоценетикалық мәселелерін зерттеу қажет және тиісті шаралар жүйесі заңнамалық деңгейде бекітілуі тиіс деген сұрақ туындайды[13].

Нәтижелер

Жануарлар дүниесінің санын мемлекеттік құқықтық реттеудегі заңнамалар қалыпты экожүйені қорғауда ғана емес, сонымен қатар жойылған жүйелерді қалпына келтіргенде маңызға ие. Экологиялық компенсациялар экожүйені қалыпқа келтіруде маңызды орынды иеленеді және «жасыл дәліздерді» құру жобалары жануарлар дүниесі санын табиғи қалыпқа келтіруге және биосфераны сақтауға ықпал етеді. Осы іспеттес бағдарламалар халықаралық деңгейде кеңінен қолданылады және табиғи аймақтарды қалыпқа келтіру үшін экологиялық қорлар мен ресурстарды қалыптастыру тиімділігін көрсете алады[14].

Жануарлар санының азаюына олардың эпидемиялық аурулары да себеп болады. Эпидемия мен пандемия қаупі туындаған жағдайда біздің ойымызша, жануарлар дүниесі объектілерінің санын реттеуге басқа қолданылған құралдар алдағы эпидетті жеңуге көмектеспеген төтенше жағдайларда ғана міндетті түрде ғылыми ұйымдардың қорытындылары болған кезде жүгінген жөн.

Қазіргі қоғамның міндеті- планетада тіршілік ететін жануарлардың барлық түрлерін ұрпақ бойына сақтап қалу және өз түрлерін аштықтан және әртүрлі аурулардан қорғау. Сондықтан халықаралық және ұлттық заңнамада тұрақты даму қағидатын іске асыру аясында арнайы бағыт-иветеринарлық заңнама қалыптасты. Оның мақсаты- әртүрлі эпизоотияларды есепке алу, жануарлардың ауруының алдын-алу, диагностикалау және емдеу құралдары мен әдістерін анықтау, жануарлар мен жануарлардан алынатын өнімдердің ветеринариялық-санитариялық сапасы мен қауіпсіздігін оларды қолданудың әртүрлі кезеңдерінде анықтау, биологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету[15].

Қазақстан Республикасында жануарлар санын реттеу «Жануарлардың санын реттеу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары – Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2017 жылғы 5 желтоқсандағы № 480 бұйрығымен реттелінеді. Аталған бұйрықта жануарлардың санын реттеу мақсаттары мен негіздері аталған. Яғни жануарлар дүниесінің санын реттеу жануарлардың ауруларын болдырмау, экономикалық дамуы мен биологиялық әралуандылықты сақтау үшін жүргізіледі делінген. Ғылыми құқықтық тұрғыдан осы

бұйрыққа талдау жасайтын болса, ең біріншіден отандық заңнамада жануарлар санын мемлекеттік реттеу ұғымы заңдық тұрғыдан анықталмағанын байқаймыз. Демек, заңнамалық деңгейде жануарлар санын реттеу ұғымы енгізілуі керек. Екіншіден, жануарлар санын мемлекеттік реттеу барысында нақты ғылыми негізделген қағидалар басшылыққа алынуы тиіс. Ондай қағидалар жүйесі отандық заңнамада жоқ. Жануарлар санын реттеудің бекітілген тетігінің заңнамада анықталмауы осы саладағы қарама-қайшылықтардың туындауына алып келуі мүмкін.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында ақбөкендердің санын мемлекеттік реттеу шаралары назар аударуды қажет етеді. ҚР Экология және табиғи ресурстар министрлігінің деректері бойынша ағымдағы жылы киіктердің негізгі Орал популяциясының саны 1,6 млн. асты, ал Батыс Қазақстан облысының Ауыл шаруашылығы басқармасы мамандарының бағалауы бойынша – 2,5 млн. басты құрайды. Ғалымдардың айтуынша, шаруа қожалықтары үшін ақбөкендердің оңтайлы саны және осы аймақтағы ақбөкендердің популяциясын сақтау – 500 мыңнан аспауы керек. Сол себептен де мемлекеттік деңгейде киіктерді атуға рұқсат берілген болатын. Ақбөкендер санының күрт өсуінің салдары – бұл аймақтағы шаруалардың қызметіне теріс ықпал етеді. Киіктердің санының артуына байланысты дәстүрлі маршруттар бойынша қоныс аударып, шаруа қожалықтары егілген егіс алқаптарына, шабындық және жайылымдық жерлерге кіріп, фермерлерге айтарлықтай зиян келтіріп олардың барынша шығынға ұшырауына себеп болады екен. Сарапшылардың пікірінше, көктем-жаз кезеңінде әр ақбөкен күніне 6-7 кг шөп тұтынады, яғни 2 миллион ақбөкен үшін жылына шамамен 100 мың тонна шөп қажет. Орташа алғанда, күн сайын әр ақбөкен 5 литр су ішеді, яғни бұл 2 млн. ақбөкен көктем-күз кезеңінде өңірдің су ресурстарын 2,4 млн. тоннаға қысқартады[16].

Ақбөкендер санын реттеудің қолданып отырған әдісі қаншалықты экологиялық және биоценетикалық тепе-теңдікті сақтап қалуға ықпал ететіні даулы мәселе. Тіпті отандық ғалымдардың өзі ақбөкендер санын реттеудің баламалы әдістерінің бар екенін мойындап отыр. Осы ретте жануарлар санын мемлекеттік реттеу саясатының тиісті деңгейде қалыптаспағандықтан жануарлар санын реттеудің қолжетімді құралдары ғана қолданылып келеді. Ол қоршаған ортаның экологиялық қауіпсіздігіне теріс ықпал етуі де мүмкін. Сол себептен де, жануарлар экологиялық және биоценетикалық аспектілерді құқықтық ғылыми деңгейде зерттелуі қажет деген қорытындыға келеміз[17].

Қорытынды

Соңғы жылдарда дүниежүзі мемлекеттерінде биологиялық әралуандылықтың жекелеген түрлерін қорғау мәселелері халықаралық деңгейде өзекті болып келеді. Биологиялық әралуандылықтың элементтері мен компоненттеріне қарай олардың сипаты мен реттеу нысанасы да ерекше болып келеді. Халықаралық келісімдердің он шақты жылдар бұрын күшіне енгеніне қарамастан әр түрлі мемлекеттерде құқық қолдану ерекшелігіне қарай құқық қолдану жөніндегі қызмет тұрақты жұмыс істейтін органдардың соңғы ұстанымдарын және бұрын қойылған және қол жеткізілген мақсаттарды ескере отырып әзірленген. Қазіргі өзгермелі әлемде биологиялық әртүрлілік және оның компоненттері ретінде қауіптер көбейіп келеді. Сол себептен де экологиялық ғылымның дамуы және биологиялық процесті сақтап қалудың маңыздылығы

экожүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастырыла бастады. Соңғы жылдарда биоценоз бен экосистеманы зерттеу заңнамалық тәжірибеде ерекше орынды иеленді.

Жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық және биоценодикалық мәселелерін зерттеу нәтижелері жануарларды қорғауда құқықтық, экологиялық және биоценодикалық аспектілерді қамтитын кешенді шаралар жүйесінен тұруы қажет деген қорытынды жасауға негіз бар. Биоэралуандылықтың жойылуы мен жаһандық климат өзгеруі секілді ғаламдық қауіптер орын алып тұрған жағдайда жабайы жануарларды тек сақтап қалудың ауқымды түрдегі шаралармен жүзеге асыру қажет деген қорытынды жасауға болады. Бұл жердегі түсінуге қажет ең маңызды мәселе жануарлардың әрбір түрі ол биоценоз бен қоршаған ортаның ажырамас бөлігі болып табылатынын жақсы түсінуіміз керек. Жануарлардың құқықтық режимі өзара байланыстарға ие экожүйенің элементтері ретінде жануарларды қарастыра отырып зерттелінуі керек. Яғни заңнама жануарлардың тек бір жекелеген түрлерінің сақталуына ғана ықпал ететін құрал ретінде қарастырмай, жалпы экологиялық ахуалдың жақсаруына септігін тигізетін тетіктер ретінде жасалынуы тиіс.

Авторлардың қосқан үлесі

Телеуев Г.Б. – жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық және биоценодикалық аспектілерін зерттеу бойынша маңызды үлес қосты. Оның негізгі рөлі зерттеудің әдіснамалық негіздерін әзірлеу және қазақстандық және халықаралық құқықтық нормаларға салыстырмалы талдау жасау болды. Автор экологиялық жүйелер мен биоценоздарды қорғау мәселелері бойынша теориялық және құқықтық аспектілерді терең зерттеп, заңнамалық олқылықтарды анықтау және оларды жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар берді. Сонымен қатар, Телеуев Г.Б. ғылыми зерттеудің әр кезеңін үйлестіріп, алынған деректердің жүйелілігін қамтамасыз етті, сондай-ақ ұсынылған нәтижелердің ғылыми және практикалық құндылығын арттыруға бағытталған талдаулар жүргізді. Оның жетекшілігімен құқықтық реттеуді жетілдірудің жаңа тәсілдері ұсынылып, жануарлар әлемін қорғау саласындағы ұлттық заңнаманың халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз ету бойынша маңызды ұсыныстар жасалды.

Бектурганов А.Е. – заңнамалық нормаларды талдауда әсіресе халықаралық құқық пен Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын салыстыруда жетекші рөл атқарды. Сонымен қатар, Бектурганов А.Е. биоценоздардың тұрақтылығын қамтамасыз ету және жануарлар әлемін қорғау мәселелеріне қатысты нақты ғылыми негізделген ұсыныстар әзірледі. Оның ғылыми еңбегі экологиялық тепе-теңдікті сақтау және жануарлардың құқықтық мәртебесін жетілдіру жолындағы теориялық тәсілдер мен практикалық шешімдерді ұсынуда көрініс тапты. Зерттеудің нәтижелілігін арттыру үшін ол аналитикалық әдістерді жетілдіріп, жануарлардың құқықтық режимінің экологиялық аспектілерін кешенді бағалау бойынша ұсыныстар жасады. А.Е. Бектургановтің зерттеу барысындағы белсенділігі алынған нәтижелердің ғылыми құндылығын арттырып, оларды экологиялық құқықты әрі қарай дамытуда қолдануға мүмкіндік берді.

Жусипова Б.А. – Зерттеу барысындағы белсенділігі алынған нәтижелердің ғылыми құндылығын арттыруға қорытынды бөлімінде тұжырымдар жасады. (ғылыми деректерді зерттеу, нәтижелерін айқындау, жүйеге келтіру). Жануарлар әлемін қорғау мәселелерін құқықтық реттеуге бағытталған заң актілеріне талдау жасалды,

заңнамалық олқылықтарды анықтау және оларды жетілдіру бойынша ұсыныстарын әзірледі. Зерттеудің нәтижелігін артыру үшін аналитикалық, салыстырмалы-құқықтық талдау әдістеріне қолданды.

Әдебиеттер тізімі

1. Naughton-Treves, Lisa & Holland, Maggie & Brandon, Katrina. (2005). The Role of Protected Areas in Conserving Biodiversity and Sustaining Local Livelihoods. Oct Annu. Rev. Environ. Resour. 17.219-52. 10.1146/annurev.energy.30.050504.164507(SCOPUS DATABASE JOURNAL)
2. Конвенция о биологическом разнообразии — международное соглашение, принятое в Рио-де-Жанейро 5 июня 1992 года.//https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml (өтініш берген күні: 09.05.2025)
3. Мукашева А.А., Ибраев А.С., Болатбекова И.К. Соблюдение баланса свободы вероисповедания и прав животных. Вестник Евразийского национального университета имени Гумилева Л.Н. Серия Право. – Астана, 2023. - №3(144)/ 2023. - С. 143-154.
4. Об одобрении Республикой Казахстан Конвенции о биологическом разнообразии и организации выполнения предусмотренных ею обязательств Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан от 19 августа 1994 г. N 918// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P940000918> (өтініш берген күні: 09.05.2025)
5. Рамочная конвенция Организации Объединенных Наций об изменении климата Принята 9 мая 1992 года//https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/con
6. Биоразнообразие в Казахстане// <https://org.ru/kazakhstan/projects/bioraznoobrazie-v-kazakhstane>(өтініш берген күні: 09.05.2025)
7. Об утверждении лесного кодекса РСФСР: Закон РСФСР от 8.08.1978г. // Ведомости ВС РСФСР. - 1978.- № 32. - Ст. 847
8. Дауда Т. А., Коцаев А. Г. Д Экология животных: Учебное пособие. — 3 е изд., стер. — СПб.: Издательство «Лань», 2015. — 272 с.: ил. — (Учебники для вузов. Специальная литература).
9. Закон Союза Советских Социалистических Республик, 25 июня 1980 г. Об охране и использовании животного мира//<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/354082-zakon-soyuza-sovetskih-sotsialisticheskikh-respublik-25-iyunya-1980-g-ob-ohrane-i-ispolzovanii-zhivotnogo-mira> (өтініш берген күні: 09.05.2025)
10. Ayling, Julie M. and Ayling, Julie M., A Regulatory Approach to Demand Reduction in the Illegal Wildlife Market (2015). RegNet Research Paper No. 2015/82, (SCOPUS DATABASE JOURNAL)
11. Wildlife Protection Law of the People's Republic of China 2022-12-30// <https://www.chinalawtranslate.com/en/wildlifeprotectionlaw2022>(өтініш берген күні: 09.05.2025)
12. Kullolli, Brunela. Legal regulation of the use of forest resources. Ukrainian Journal of Forest and Wood Science. 15. 97-117. 10.31548/forest/2.2024.97.
13. Анисимов А.П. Правовой режим животных как объекта гражданских и иных правоотношений. Современное право. - 2007. - № 14.
14. Andreikovets, K. At least three thousand dolphins have died in the Black Sea since the beginning of the war. Retrieved from <https://babel.ua/news/80471-vid-pochatku-viyni-u-chornomu-mori-zaginuli-shchonaumenshe-tri-tisyachi-delfiniv>. (өтініш берген күні: 09.05.2025)
15. Матаев Г. О проблеме регулирования численности сайгаков в Казахстане//<https://eri.kz/ru/Mnenija/id=289>(өтініш берген күні: 09.05.2025)

16. Muratova A.Zh, Smanova A.B., Daurembekov E.B Animal cruelty as an indicator of domestic violence//ВЕСТНИК Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Право № 3(144)/2023 Стр.63-70

Г.Б. Телеуев¹, А.Е. Бектурганов², Б.А. Жусипова²

¹Жетысуский университет имени И. Джансугурова, Талдықорған, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(e-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ²bakyt-enu@yandex.kz.)

Экологические и биоценотические аспекты правового режима животных

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются экологические и биоценотические аспекты правового режима животных. Вопрос охраны животных имеет важное значение для обеспечения экологической устойчивости и сохранения биологического разнообразия. Правовое регулирование играет большую роль в защите животных и сохранении их среды обитания. В настоящее время на законодательном уровне рассматриваются нормы, направленные на защиту животных, их использование, реализацию, а также на сохранение экологического баланса окружающей среды. Экологические аспекты охватывают меры по защите и сохранению животного мира, а также реализацию природоохранного законодательства. Биоценотические аспекты направлены на сохранение взаимосвязей между животными и растениями, обеспечение их условий жизнедеятельности. В статье обсуждаются основные принципы правовой защиты животных, правовые механизмы и меры, направленные на сохранение биологического равновесия в природе. В этом контексте исследование содержит рекомендации по улучшению правового режима животных.

Научная статья подготовлена в рамках реализации проекта АР19679495 «Проблемы регулирования правового режима животных: отечественный и зарубежный опыт», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Ключевые слова: охрана животных, экологическая устойчивость, биоценотика, правовое регулирование, природоохранное законодательство, биологическое разнообразие.

G. Teleuyev¹, A. Bekturganov², B. Zhussipova²

¹Zhetisu University named I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

²L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ²bakyt-enu@yandex.kz.)

Ecological and Biocenotic Aspects of the Legal Regime of Animals

Abstract: This article explores the ecological and biocenotic aspects of the legal regime of animals, highlighting the importance of effective legal regulation in ensuring biodiversity and maintaining ecological balance. Animals play a crucial role in ecosystems, contributing to the stability and health of biocenoses. However, the increasing human impact on the environment necessitates the development of legislative measures to protect wildlife and regulate human interaction with it. The study addresses key issues such as the classification of animals according to their legal status, the differentiation of measures for their protection, and the implementation of international standards in national legislation.

Special attention is given to the legal mechanisms for protecting endangered species and ensuring sustainable management of natural resources. The article also discusses the challenges of harmonizing environmental law with the principles of economic development. Recommendations are provided for improving legislation to strengthen the legal framework for animal protection and promote the integration of ecological considerations into policymaking. The findings emphasize the need for a comprehensive approach to legal regulation that incorporates scientific research and public awareness to achieve effective protection of biodiversity and ecological systems.

The scientific article was prepared as part of the implementation of the project AP19679495 «Issues of Regulating the Legal Status of Animals: Domestic and Foreign Experience», funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Keywords: legal regime, biodiversity, ecological balance, endangered species, environmental law, sustainable management.

References

1. Naughton-Treves, Lisa & Holland, Maggie & Brandon, Katrina. (2005). The Role of Protected Areas in Conserving Biodiversity and Sustaining Local Livelihoods. Oct Annu. Rev. Environ. Resour. 17. 219-52. 10.1146/annurev.energy.30.050504.164507(SCOPUS DATABASE JOURNAL)
2. Konventsiya o biologicheskom raznoobrazii — mezhdunarodnoe soglasenie, prinyatoe v Rio-de-Zhaneiro 5 iyunya 1992 goda. // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml (өтиніш берген кыні: 09.05.2025)
3. Mūqasheva A.A., Ibraev A.S., Bolatbekova I.K. Sobludenie balansa svobody veroispovedaniya i prav zhivotnykh. Vestnik Evraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Pravo. – Astana, 2023. - №3(144)/2023. - S. 143-154.
4. Ob odobrenii Respublikoy Kazakhstan Konventsii o biologicheskom raznoobrazii i organizatsii vypolneniya predusmotrennykh eyu obyazatelstv Postanovlenie Kabineta Ministrov Respubliki Kazakhstan ot 19 avgusta 1994 g. N 918 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P940000918> (өтиніш берген кыні: 09.05.2025)
5. Ramochnaya konventsiya Organizatsii Ob"yedinennykh Natsiy ob izmenenii klimata Prinjata 9 maya 1992 goda // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/con (өтиніш берген кыні: 09.05.2025)
6. Bioraznoobrazie v Kazakhstane // <https://org.ru/kazakhstan/projects/bioraznoobrazie-v-kazakhstane> (өтиніш берген кыні: 09.05.2025)
7. Ob utverzhdenii lesnogo kodeksa RSFSR: Zakon RSFSR ot 8.08.1978g. // Vedomosti VS RSFSR. - 1978.- № 32. - St. 847
8. Dauda T. A., Koschaev A. G. D. Ekologiya zhivotnykh: Uchebnoe posobie. — 3-e izd., ster. SPb.: Izdatel'stvo «Lan'», 2015. — 272 s.: il. — (Uchebniki dlya vuzov. Spetsial'naya literatura).
9. Zakon Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik, 25 iyunya 1980 g. Ob okhrane i ispol'zovanii zhivotnogo mira // <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/354082-zakon-soyuza-sovetskih-sotsialisticheskikh-respublik-25-iyunya-1980-g-ob-okhrane-i-ispolzovanii-zhivotnogo-mira> (өтиніш берген кыні: 09.05.2025)
10. Ayling, Julie M. and Ayling, Julie M., A Regulatory Approach to Demand Reduction in the Illegal Wildlife Market (2015). RegNet Research Paper No. 2015/82. (SCOPUS DATABASE JOURNAL)
11. Wildlife Protection Law of the People's Republic of China 2022-12-30 // <https://www.chinalawtranslate.com/en/wildlifeprotectionlaw2022> (өтиніш берген кыні: 09.05.2025)
12. Kullolli, Brunela. Legal regulation of the use of forest resources. Ukrainian Journal of Forest and Wood Science. 15. 97-117. 10.31548/forest/2.2024.97.

- 13 Anisimov A.P. Pravovoy rezhim zhivotnykh kak ob"ekta grazhdanskikh i inyh pravootnosheniy. Sovremennoe pravo. - 2007. - № 14
14. Andreikovets, K. At least three thousand dolphins have died in the Black Sea since the beginning of the war. Retrieved from <https://babel.ua/news/80471-vid-pochatku-viyni-u-chornomu-mori-zaginulishchonaymenshe-tri-tisyachi-delfiniv>. (өтініш берген күні: 09.05.2025)
15. Mataev G. O probleme regulirovaniya chislennosti saigakov v Kazakhstane // <https://eri.kz/ru/Mnenija/id=289>(өтініш берген күні: 09.05.2025)
16. Muratova A.Zh., Smanova A.B., Daurembekov E.B. Animal cruelty as an indicator of domestic violence // VESTNIK Evraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Pravo No 3(144)/2023 Str. 63-70.

Авторлар туралы мәліметтер

Телеуев Г.Б. – хат-хабар авторы, PhD философия докторы, құқық және экономика факультетінің деканы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Жансүгіров көшесі 187. 050043, Талдықорган, Қазақстан

Бектұрғанов А.Е. – заңғылымдарының докторы, профессор, конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Сәтбаев көш., 2, 010000, Астана, Қазақстан

Жусипова Б.А. – заң ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының доценті Сәтбаев көш., 2, 010000, Астана, Қазақстан

Телеуев Г.Б. – автор корреспонденции, доктор философии PhD, декан факультета права и экономики, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, улица Жансугурова 187, 050043, Талдықорган, Казахстан

Бектурганов А.Е. – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой конституционного и гражданского права, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Жусипова Б.А. – кандидат юридических наук, доцент кафедры Конституционного и гражданского права Евразийский национального университета имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Teleuyev G. – the author of the correspondence, PhD, Dean of the Faculty of Law and Economics, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Zhansugurova street 187. 050043, Taldykorgan, Kazakhstan

Bekturganov A. – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Constitutional and Civil Law L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str, 2, 010000, Astana, Kazakhstan

Zhussipova B. – candidate of legal sciences, Associate Professor of the Department of Constitutional and Civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str, 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Еңбек құқығы, әлеуметтік қамсыздандыру құқығы /Labor Law and Social Security Law/ Трудовое право, Право социального обеспечения

МРНТИ 10.67.01

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-198-228>

Научная статья

Международные практики оценки условий труда и социальных гарантий при профессиональных рисках

А.Р. Енсебаева*¹, А.Ф. Ягмусова*², К.Б. Байтерекова²

¹ РГП на ПХВ «Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан», Астана, Казахстан

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(e-mail: ¹nel1212kz@gmail.com, ²yagmussova@gmail.com, ²k.baiterekova@mail.ru)

Аннотация: В условиях глобализации и технологического развития вопросы классификации условий труда, оценки профессионального риска и обеспечения социальных гарантий для работников, занятых во вредных и опасных условиях, приобретают особую актуальность. Целью данного исследования является анализ международного опыта классификации условий труда и оценки профессионального риска, а также изучение его влияния на социальные гарантии работников. Основное внимание уделяется подходам, применяемым в странах Европейского союза, США и СНГ.

Научная значимость работы заключается в выявлении закономерностей правового регулирования защиты трудовых прав работников в различных юрисдикциях. Практическая значимость исследования обусловлена возможностью применения международного опыта при совершенствовании национального законодательства Республики Казахстан.

Методологическая основа исследования включает сравнительно-правовой анализ, системный и статистический методы, а также методы правового моделирования. В ходе исследования выявлены ключевые тенденции международного регулирования, включая дифференцированный подход к оценке рисков, механизмам компенсаций и социальной защиты.

Полученные результаты позволяют сформулировать рекомендации по улучшению системы социальных гарантий работников в Казахстане с учетом лучших мировых практик. Исследование вносит вклад в развитие трудового права и социальной политики, способствуя повышению уровня защиты прав работников.

Ключевые слова: условия труда, профессиональный риск, социальные гарантии, вредные и опасные условия труда, мировая практика, механизм социальных гарантий, компенсационные выплаты.

Поступила: 21.04.2025. Одобрена: 07.06.2025. Доступна онлайн: 30.06.2025

Введение

В современных реалиях трансформации трудовой сферы и механизмов социальной поддержки лиц, осуществляющих трудовую деятельность в условиях повышенного риска для здоровья, возникает необходимость глубокого теоретического осмысления и актуализации правового регулирования. Учитывая растущую взаимозависимость экономик и интеграционные процессы, международные подходы к оценке условий труда, определению степени профессионального риска и защите работников приобретают важное прикладное значение. Несмотря на наличие международных стандартов и национальных подходов к регулированию этих вопросов, их адаптация и практическое применение в отдельных правовых системах, включая Казахстан, сопровождаются рядом нерешенных проблем. Подтверждением этому служат результаты исследования Сейдимбека (2023), где отмечается, что в странах с развитой системой трудовых отношений, таких, как Германия, Франция и Великобритания, активно применяются альтернативные формы разрешения трудовых споров, включая медиацию и трудовой арбитраж, что способствует более эффективному и быстрому восстановлению нарушенных прав работников и снижению уровня конфликтности в трудовой сфере.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью совершенствования правового регулирования социальных гарантий и выплат указанной категории работников на основе сравнительно-правового анализа и учета международного опыта. Экономика Казахстана сталкивается с вызовами, связанными с модернизацией производства, реформированием трудового законодательства и внедрением новых механизмов оценки профессионального риска. Однако, несмотря на достигнутый прогресс, в системе социальной защиты сохраняются пробелы, требующие дальнейшей научной проработки и законодательного уточнения.

Предметом анализа является система норм, регулирующих предоставление социальных гарантий и компенсаций лицам, работающим в условиях, сопряженных с риском для здоровья.

Предмет исследования – международные и национальные подходы к классификации условий труда, методологии оценки профессионального риска и их влияние на формирование системы социальных гарантий работников.

Целью данного исследования является анализ и аргументированное обоснование правовых инструментов регулирования системы социальных гарантий и выплат для работников, задействованных в производственных отраслях и сферах, где присутствуют вредные или опасные факторы воздействия, с учётом лучших мировых практик и международного опыта.

Для достижения поставленной цели требуется решить комплекс задач, включающих в себя следующие направления работы:

- изучение основных методологических принципов, применяемых в зарубежных странах для классификации условий труда;
- рассмотрение актуальных подходов к оценке профессиональных рисков и анализа их роли в системе нормативно-правового регулирования;
- анализ взаимосвязи между процедурами оценки профессиональных рисков и разработкой механизмов предоставления социальных гарантий и компенсационных выплат;

- выявление пробелов и проблем в действующем законодательстве Казахстана;
- предложение рекомендаций по совершенствованию нормативного регулирования социальных гарантий работников.

Исследуемая тема представлена в трудах зарубежных и отечественных ученых, занимающихся правовыми исследованиями в сфере формирования безопасных условий труда, обеспечения социальной защиты работников и минимизации угроз профессионального характера. Проблематика обеспечения безопасных условий труда в соответствии с международными требованиями широко освещается в профильной литературе, включая нормативные акты Международной организации труда и рекомендации таких структур, как Всемирный банк, а также сравнительному анализу национальных моделей социальной защиты.

Процедура оценки профессиональных рисков включает в себя установление возможных угроз на рабочем месте, определение степени их воздействия, а также формирование и реализацию эффективных мер по их предотвращению или минимизации. Анализ условий труда в рамках оценки рисков основывается на всестороннем учёте факторов, способных повлиять на безопасность и здоровье сотрудников.

Вопросы правового регулирования социальных гарантий работников традиционно рассматриваются в рамках трудового и социального права. Однако в отечественной научной литературе до сих пор отсутствует комплексное исследование, учитывающее международный опыт и его адаптацию к условиям Казахстана. Между тем, анализ научных исследований, посвященных вопросам охраны труда, оценке профессиональных рисков и социальной защите работников, выполняющих свои обязанности в условиях повышенной вредности и опасности, указывает на необходимость модернизации действующей системы регулирования и применения новых методов, опирающихся на лучший международный опыт.

В казахстанской научной литературе подчёркивается необходимость модернизации системы социальных гарантий для лиц, занятых в условиях труда, характеризующихся повышенным уровнем профессионального риска и воздействием неблагоприятных производственных факторов. В частности, в исследованиях А.М. Курманова, И.Е. Сарыбаевой, А.Н. Омаркожаевой и А.Б. Бекмагамбетова рассматриваются ключевые вопросы, связанные с учетом и анализом затрат на охрану труда, а также возможные пути их оптимизации. Авторы подчеркивают значимость разработки единых стандартов и критериев оценки условий труда, что играет важную роль в контексте модернизации производственных процессов (Курманов и др., 2024).

В работе Л.М. Шаяхметовой, А.М. Курманова и Ш.Т. Айтимовой затрагиваются вопросы обеспечения безопасности труда, с акцентом на анализ существующих методов классификации профессиональных рисков. Исследователи акцентируют внимание на необходимости модернизации системы страхования от производственных травм, выдвигая предложения по внедрению новых инструментов защиты работников, способствующих снижению уровня профессиональной опасности и повышению производственной безопасности (Шаяхметова, Курманов и Айтимова, 2024).

Исследования в данной области подчеркивают значимость международного опыта в правовом регулировании охраны труда, особенно в контексте анализа условий труда и их воздействия на здоровье работников. Развитие эффективных механизмов защиты

и минимизации профессиональных рисков требует учета лучших мировых практик, адаптированных к национальным условиям, что способствует формированию безопасной и устойчивой системы охраны труда. В своем исследовании J.Mullen анализирует, какие факторы оказывают влияние на поведенческие аспекты работников в сфере обеспечения безопасности труда, делая акцент на значимости индивидуального восприятия риска и соблюдения правил охраны труда (Mullen, 2004). Кроме того, S.García-Herrero вместе с коллегами разрабатывают модели на основе байесовских сетей, демонстрирующие причинно-следственные связи между условиями труда, физическим и психологическим состоянием сотрудников и вероятностью производственных инцидентов (García-Herrero et al., 2012).

Особое внимание уделяется исследованиям условий труда в горнодобывающей отрасли. Так, J.Strzemecka et al. анализируют факторы рабочей среды, представляющие угрозу для здоровья сотрудников, занятых подземными работами на угольных шахтах, выявляя ключевые риски, связанные с данной сферой деятельности (Strzemecka et al., 2019).

В исследовании I.Neklonskyi et al. изучается влияние вредных факторов на уровень профессионального риска в горнодобывающей отрасли Украины, подчеркивается необходимость внедрения современных методов оценки и управления рисками (Neklonskyi et al., 2022).

Во Франции на государственном уровне ведутся исследования условий труда и их влияния на здоровье работников. Министерство труда, занятости и экономической интеграции (DARES) анализирует динамику изменений условий труда и связанные с ними риски, что позволяет разрабатывать более эффективные механизмы защиты работников (DARES, n.d.).

Дополнительно, K.Russ рассматривает систему оценки профессиональных рисков в Великобритании, уделяя внимание теоретическим основам и практическому применению данных методов (Russ, 2010).

В США исследование McGarity T. O. et al. подчеркивает дисфункцию системы регулирования охраны труда и необходимость реформирования механизмов защиты работников (McGarity et al., 2010).

D. B. Klaff проводит сравнительный анализ стандартов охраны труда в США, Канаде и Швеции, выявляя сильные и слабые стороны различных моделей (Klaff, 2004).

Анализ отечественных и зарубежных исследований подтверждает важность всесторонней оценки профессиональных угроз для выработки действенных механизмов защиты работников, особенно в условиях производств с повышенной опасностью. Казахской системе охраны труда необходимо опираться на международную практику, адаптируя её к реалиям страны, что позволит усилить систему социальных гарантий и снизить степень воздействия факторов профессионального риска.

Таким образом, настоящее исследование ориентировано на устранение имеющихся лакун в научной литературе и формирование практических рекомендаций по совершенствованию правового регулирования в сфере социальных гарантий и выплат для работников, занятых в условиях повышенного воздействия неблагоприятных производственных факторов.

Достижение намеченных целей требует всестороннего подхода, основанного на модернизации нормативно-правовой базы, разработке и применении действенных

инструментов страховой защиты и системы управления профессиональными рисками. Кроме того, особую значимость приобретает налаживание эффективного сотрудничества между государственными структурами, представителями работодателей и трудовыми коллективами в сфере формирования безопасной производственной среды.

Методология исследования

Ключевая исследовательская проблема, рассматриваемая в рамках данной работы, заключается в анализе того, как практика классификации условий труда и оценки профессиональных рисков, сформированная на международном уровне, влияет на систему социальных гарантий работников, занятых во вредных и опасных условиях труда?

В качестве рабочей гипотезы в настоящем исследовании выдвигается предположение о том, что внедрение международных подходов к классификации условий труда и оценке профессиональных рисков может позитивно повлиять на развитие системы социальных гарантий для работников в Республике Казахстан. Внедрение передовых методик оценки рисков позволит более эффективно адаптировать национальную систему социальной защиты к современным вызовам трудовой деятельности.

Проведение исследования предполагается поэтапно, включая следующие направления:

- Изучение теоретической базы – анализ фундаментальных научных источников, действующего законодательства и международных нормативов, касающихся систематизации условий труда и методик оценки профессиональных рисков.

- Сравнительное исследование зарубежной практики – рассмотрение опыта передовых стран в сфере трудового регулирования, включая положения и стандарты Международной организации труда, Европейского Союза и государств с высокоразвитой системой охраны труда.

- Оценка текущей ситуации в Казахстане – анализ существующей законодательной базы, механизмов социальной защиты работников и системы профессиональных рисков.

- Выявление пробелов и проблемных аспектов – сопоставление национальной системы с международными практиками, определение недостатков в законодательном регулировании.

- Разработка рекомендаций – формулирование предложений по совершенствованию правового регулирования социальных гарантий с учетом международного опыта.

Для достижения целей исследования применяются следующие методы:

- Метод сравнительно-правового анализа – изучение законодательства разных стран с целью выявления эффективных практик и возможных направлений их адаптации.

- Метод системного анализа позволяет всесторонне исследовать нормативно-правовую базу, научные труды и эмпирические материалы, относящиеся к вопросам обеспечения безопасности труда и социальной поддержки трудящихся.

- Метод статистического анализа направлен на обработку и интерпретацию информации о профессиональных рисках, уровне профессиональной заболеваемости и случаях производственного травматизма среди работников, занятых на вредных и опасных производствах.

– Метод контент-анализа – анализ текстов нормативных актов, международных стандартов и научных публикаций.

Таким образом, методология исследования обеспечивает комплексный и всесторонний анализ проблемы, что позволит предложить научно обоснованные рекомендации по совершенствованию социальной защиты работников во вредных и опасных условиях труда на основе международного опыта.

Результаты и Обсуждение

В рамках реализации стратегической задачи, обозначенной в Концепции по вхождению Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира (Республика Казахстан, 2006, Стратегия вхождения в топ-50), ряд государственных программ и инициатив направлен на модернизацию подходов к охране труда. Одним из важнейших документов стратегического характера, задающих курс на устойчивое развитие Казахстана, выступает Концепция перехода к «зеленой экономике», утверждённая Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577. Этот стратегический документ определяет направления устойчивого развития, включая меры по экологизации трудового законодательства, отражающие тренды на устойчивое регулирование условий труда (Нургалиева, 2022).

Классификация и категоризация профессиональных рисков играют ключевую роль в формировании эффективных систем управления безопасности труда риск-ориентированной направленности. Реализация риск-ориентированного подхода, закреплённого в Конвенции МОТ № 187 (РК, 2014, Ратификация Конвенции 187) и ТК РК (РК, 2015, ТК РК), определена ключевым направлением в Концепции безопасного труда до 2030 года (РК, 2023, Концепция безопасного труда 2024-2030).

Применение научно обоснованных методов оценки и классификации профессиональных рисков на рабочих местах, учитывающих различные производственные факторы, способствует созданию новых рабочих мест, соответствующих высоким стандартам охраны труда и безопасности. Это соответствует реализации Целей устойчивого развития ООН, в частности, целей 8 и 12, направленных на развитие «зелёной экономики» и совершенствование трудового законодательства. Данные направления отражены в Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. (РК, 2021, Концепция правовой политики до 2030 года).

В данном контексте актуальным является необходимость в определении оптимальных методов, модели и механизмов установления критериев группировки согласно требованиям «зеленой экономики» с целью осуществления мер профилактической направленности для снижения профессиональных рисков и устранения причин опасностей в таких секторах экономики, как угольная промышленность, строительная отрасль и работ на высоте, которые являются антилидерами среди других отраслей промышленности.

В условиях современной индустриализации и развития производственных технологий важно обеспечить безопасные и комфортные условия труда для работников. Действующий механизм по оценке условий труда осуществляется в соответствии с требованиями Трудового Кодекса РК и соответствующими подзаконными нормативно-правовыми актами с учетом нормативно-технической документации.

Классификация условий труда на рабочем месте основывается на анализе различий между характеристиками производственной среды и организацией трудового процесса по сравнению с принятыми гигиеническими стандартами, а также на оценке их влияния на здоровье и работоспособность сотрудников.

Основу правового регулирования классификации условий труда составляют ГОСТ 12.0.003-2015 (ССБТ) Классификация, номенклатурный перечень наименований производственных факторов, подлежащих минимизации, т.к. они отрицательно воздействуют на организм работника в процессе трудовой деятельности (Республика Казахстан, 2015, ГОСТ 12.0.003-2015).

Основной процедурой оценки условий труда является аттестация производственных объектов (АПО), которая проводится раз в пять лет в соответствии с действующими нормативными актами (Республика Казахстан, 2015, Правила аттестации производственных объектов). Её основная задача – выявление неблагоприятных факторов, влияющих на условия труда с целью последующего определения мер профилактики и компенсации. Оценка угроз, связанных с особенностями производственной среды и организации труда, проводится посредством сопоставления фактических данных о параметрах условий работы с действующими гигиеническими нормативами.

Результаты проведения анализа профессиональных условий труда (АПО) служат основанием для предоставления сотрудникам определённых льгот и компенсационных выплат. Указанные меры распространяются на те виды производственной деятельности, должности и трудовые функции, выполнение которых связано с воздействием тяжёлых, вредных либо опасных условий. Список таких категорий работников, обладающих правом на сокращённую продолжительность рабочего времени, дополнительный оплачиваемый отпуск и повышенные компенсационные выплаты, установлен специальным нормативным актом, принятым уполномоченным органом в области труда и социальной защиты в конце 2015 года (Республика Казахстан, 2015, Приказ № 1053 о списке вредных профессий).

Согласно статье 89 Трудового кодекса РК, действующая система государственного регулирования условий труда для отдельных категорий работников предусматривает ряд социальных и компенсационных мер. В их числе – предоставление дополнительного периода отдыха, сокращённого рабочего времени, повышенной оплаты труда, а также обеспечение сотрудников специальным питанием и оздоровительными средствами.

К числу дополнительных профилактических мер, направленных на поддержание безопасных условий труда, относятся медицинские осмотры. Ключевой целью данных мероприятий является своевременное обнаружение признаков профессиональных заболеваний и предупреждение производственного травматизма, что позволяет эффективно сохранять здоровье трудящихся. В ходе таких процедур анализируется влияние неблагоприятных факторов производственной среды и особенностей выполняемой работы на физическое и психофизиологическое состояние работников (Республика Казахстан, 2020а, Приказ № ҚР ДСМ-131/2020 о медосмотрах).

До внедрения обязательной системы оценки профессиональных рисков (ОПР) в 2020 году, начиная с 1986 года, в Республике Казахстан основополагающим инструментом в системе охраны труда выступает процедура аттестации рабочих мест по условиям труда (АПО), обеспечивающая комплексную оценку условий труда и степени их воздействия

на работников. С переходом на ОПР и утверждением Концепции безопасного труда (КБТ) в 2023 году страна перешла от компенсаторного подхода к риск-ориентированному управлению безопасностью, что позволяет учитывать особенности каждого рабочего места и принимать превентивные меры (Республика Казахстан, 2020b, Приказ № 363 о профрисках).

В рамках трудового законодательства Республики Казахстан условия труда охватывают множество факторов, включая оплату, нормирование рабочего времени, выполнение обязательств по должности и вопросы временного замещения сотрудников. Также в это понятие входят требования безопасности, технические нормы и организация социальной инфраструктуры. При этом конкретные аспекты могут определяться договорённостью между работодателем и сотрудником.

На характер и динамику условий труда оказывает влияние совокупность факторов, которые можно классифицировать на четыре группы: социально-экономические и правовые; технологические и технические; организационно-трудовые и производственные; а также природно-климатические условия.

Анализ условий рабочего пространства и характера трудовой деятельности осуществляется на основании установленных государством санитарно-эпидемиологических норм и правил. К ним относятся различные нормативные документы, регулирующие требования к условиям труда и факторам производственной среды, а также государственные стандарты (ГОСТы), определяющие допустимые параметры безопасности на рабочих местах. Научным методом познания такого сложного и многомерного объекта, каким являются «условия и охрана труда», выбран метод оценки профессиональных рисков. Определение и минимизация профессиональных рисков непосредственно на местах их возникновения являются ключевыми аспектами обеспечения безопасных условий труда с опорой на международные нормативы, установленными Конвенциями МОТ № 187 и № 155.

Изучение международного опыта в области классификации условий труда, нормативов гигиены (таких, как предельно допустимые концентрации и уровни) и методов оценки профессиональных рисков, применяемых в Казахстане и других странах Евразийского экономического союза (например, России и Армении), позволяет выявить особенности правового регулирования в данной области.

В Российской Федерации оценка условий труда регулируется рядом официальных гигиенических норм, установленных в соответствующих нормативных актах. В их число входят нормативы, устанавливающие максимально допустимые уровни содержания вредных веществ в воздухе производственной зоны. (Постановление № 76 от 30.04.2003), нормативы, касающиеся химических факторов производственной среды и ориентировочных безопасных уровней их воздействия (Постановление № 161 от 24.12.2003), а также требования к объектам хранения и уничтожения химического оружия (Постановление № 120 от 05.06.2003). Оценка профессиональных рисков (ОПР) включает три ключевых этапа: идентификацию опасностей, оценку уровня профессиональных рисков и разработку мероприятий по снижению или контролю данных рисков (Республика Казахстан, 2018, ГН 2.2.5.3532-18; Республика Казахстан, 2003а, ГН 2.2.5.1828-03; Республика Казахстан, 2003b, ГН 2.2.5.1371-03).

В Республике Армения регулирование условий труда осуществляется на основании Закона «Об обеспечении санитарно-эпидемиологической безопасности населения Республики Армения» от 16 ноября 1992 года (Закон об обеспечении санитарно-эпидемиологической безопасности населения, 1992), в том числе нормативно-правовая база, направленная на формирование безопасной производственной среды, требований, включающих технические, технологические, санитарно-гигиенические, биологические, физические и другие факторы, оказывающие влияние на состояние здоровья работников и направленных на обеспечение безопасных условий труда.

Разработка и реализация инструкций по охране труда находятся в зоне ответственности работодателей, которые обязаны руководствоваться отраслевыми нормативами, утверждёнными Министерством труда и социальных вопросов Республики Армения. В целом система охраны труда в стране базируется на Конституции, Трудовом кодексе, отраслевых законах и нормативных актах, утвержденных Правительством Республики Армения (Трудовой кодекс, 2004; МОТ, 2008).

В рамках проведённого исследования был изучен опыт государств, входящих в состав международного объединения экономически развитых стран (ОЭСР), в части регулирования условий труда и обеспечения прав работников.

В ряде государств предусмотрены нормы, направленные на предотвращение неблагоприятных последствий воздействия производственного шума, вибраций и пылевого фактора. Отдельные страны, наряду с мерами по предотвращению потери слуха, вводят дополнительные положения, направленные на минимизацию других негативных последствий шума. В частности, некоторые государства подчеркивают необходимость защиты работников от постороннего воздействия шума.

В соответствии с Директивой Европейского экономического сообщества (ЕЭС) и немецкими стандартами, шум на рабочем месте рассматривается не только как фактор риска, приводящий к потере слуха, но и как угроза общей безопасности и здоровью сотрудников (European Parliament and Council, 2003; BMAS, 2007). Однако современные научные исследования пока не позволяют установить точные безопасные уровни для предотвращения внеслуховых эффектов воздействия шума. Согласно норвежским стандартам, уровень шума в рабочих условиях, где требуется речевая коммуникация, не должен превышать 70 дБА (ILO, 2012). В Германии предусмотрено снижение уровня шума с целью минимизации рисков несчастных случаев (ASR A3.7, 2018). Также в Германии и Норвегии действуют нормативы, ограничивающие уровень шума до 55 дБА в рабочих зонах, требующих высокой концентрации внимания и выполнения умственных задач (ASR A3.7, 2018; ILO, 2012).

Регулирование уровня шума распространяется также на специализированные рабочие пространства. В Финляндии и США установлены нормы для шумовой изоляции кабин автомобилей (ILO, 2012), а в Германии и Японии – для офисных помещений (DIN, 2016; ILO, 2012). В ряде стран шум включен в перечень регулируемых производственных факторов в контексте конкретных технологических процессов. Существуют стандарты, ограничивающие шумовые характеристики определенных типов оборудования, включая воздушные компрессоры, цепные пилы и строительную технику. Отдельные государства, такие, как Франция, Нидерланды, Норвегия, Испания, Швеция и США, разработали специальные нормы для устройств защиты слуха и программ по сохранению слуха

(ILO, 2012). В Нидерландах введены стандарты, регулирующие шумовые параметры на вновь построенных рабочих местах (Business.gov.nl, 2023). В свою очередь, Австралия и Норвегия ориентируют работодателей на сотрудничество с производителями оборудования в целях снижения шумового воздействия (ILO, 2012).

Информация о степени соблюдения данных стандартов и нормативов остается ограниченной. В ряде стран предусмотрены предписания, согласно которым работодатели обязаны принимать определенные меры, однако механизмы контроля за их исполнением варьируются. Формулировка требований также отличается: в некоторых нормативных актах говорится, что работодатели «должны» выполнять определенные действия, тогда как в других содержится менее строгая формулировка «рекомендуется».

Дополнительно в различных государствах действуют собственные правила и стандарты, регламентирующие измерение и анализ условий труда, включая шум и вибрацию. Органы власти в разных странах разрабатывают национальные и международные нормативные документы, определяющие методологию оценки воздействия транспортного шума и вибрации. В Европейском Союзе для этих целей применяются Директива по экологическому шуму (END) (European Parliament and Council, 2002), Европейский стандарт EN 16205 и EN 12096 (CEN, 2020). Япония и Австралия также разработали собственные стандарты, устанавливающие допустимые уровни шумового и вибрационного воздействия, а также специализированные методы анализа различных видов транспорта и рабочих сред.

Допустимые уровни транспортного шума и вибрации различаются в зависимости от страны, вида транспорта, места проведения измерений и времени суток. В США максимально допустимый уровень шума в жилых районах в дневное время составляет 55 дБ(А) для легкорельсового транспорта и 75 дБ(А) для грузовых поездов (Federal Railroad Administration, 2025). В Европейском Союзе аналогичные нормативы составляют 55 дБ(А) и 72 дБ(А) соответственно (European Parliament and Council, 2002). Помимо США и ЕС, соответствующие стандарты действуют в Японии и Австралии, где разработаны особые рекомендации и требования к методам измерения уровней шума и вибрации.

В Соединённом Королевстве национальное трудовое законодательство было приведено в соответствие с положениями директивы Европейской комиссии, определяющей основные нормы в сфере обеспечения безопасных условий труда и охраны здоровья работников (Health and Safety Executive, 1992). Эти нормы направлены на создание безопасных условий труда, минимизацию профессиональных рисков и защиту работников от потенциальных угроз, связанных с их профессиональной деятельностью. Данные положения, вступившие в силу 1 января 1993 года, регулируют такие аспекты, как вентиляция, освещенность, температурный режим, техническое обслуживание оборудования, санитарно-гигиенические условия, организация рабочих мест, доступность зданий, а также обеспечение соответствующих помещений для отдыха и приема пищи.

Гигиенические аспекты условий труда и уровень потенциальных профессиональных угроз для здоровья существенно различаются в зависимости от специфики производственной сферы. В современных реалиях работодатели сталкиваются с целым рядом задач, связанных с обеспечением охраны труда и сохранением здоровья персонала.

Одним из наиболее значительных рисков является опасность падений при

выполнении работ на высоте. Несмотря на высокий уровень опасности, надлежащая подготовка персонала и использование специализированного оборудования позволяют существенно снизить уровень производственного травматизма. В других секторах экономики распространены несмертельные травмы, вызванные скольжением, спотыканием и падением. Многих инцидентов на рабочих местах можно было бы избежать, если бы потенциальные угрозы своевременно выявлялись и устранялись в процессе систематических проверок. К таким рискам относятся, например, небрежно уложенные покрытия пола или свободно лежащие провода. Кроме того, значительное воздействие на состояние работников оказывает продолжительное нахождение в неудобной позе, особенно при длительной работе за компьютером или с другим техническим оборудованием. Подобные условия способствуют возникновению хронических заболеваний, включая мышечно-скелетные нарушения, зрительное переутомление и боли в спине.

Швеция по праву считается одной из передовых стран в сфере обеспечения безопасных условий труда и соблюдения стандартов гигиены. В стране применяется многопрофильный подход к оценке условий трудовой деятельности, включающий следующие направления:

- Физические нагрузки: проводится оценка факторов, связанных с особенностями двигательной активности, включая перемещение тяжёлых предметов, воздействие вибрации, длительное статичное положение тела и выполнение работы в неудобной позе (Arbetsmiljöverket, 2023).

- Воздействие химических веществ: осуществляется контроль за присутствием в рабочей среде опасных соединений – пыли, паров, газов и других веществ, с обязательным соблюдением гигиенических нормативов (Folkhälsomyndigheten, 2023).

- Биологические факторы риска включают в себя потенциальную опасность, возникающую при взаимодействии работников с патогенными микроорганизмами — вирусами, бактериями, грибковыми инфекциями и другими биологическими агентами, способными нанести вред здоровью (European Agency for Safety and Health at Work, 2022).

- Психоземotionalные условия: внимание уделяется влиянию психологических и социальных факторов, включая высокий уровень стресса, конфликтные ситуации, ощущение изоляции или недостаток автономии в профессиональной среде (Arbetsmiljöverket, 2023).

В Швеции внедрена система специализированных подходов и инструментов, предназначенных для выявления профессиональных рисков и определения эффективных мер по их минимизации. Анализ условий труда является обязательной процедурой для всех работодателей и представляет собой основу с целью формирования эффективных мер по повышению уровня безопасности на рабочих местах, разрабатываются соответствующие мероприятия. Установление гигиенических регламентов, включая предельно допустимые концентрации вредных веществ и параметры воздействия, осуществляется Национальным институтом здравоохранения в рамках действующего законодательства в области охраны труда (Arbetsmiljölagen, 1978).

В Японии надзор за соблюдением требований в области охраны труда и производственной гигиены осуществляет Министерство здравоохранения, труда и благосостояния населения (MHLW). Основой законодательства в этой сфере служит

Закон о безопасности труда, действующий с 1972 года, цель которого — предотвращение профессиональных рисков и защита здоровья работников (MHLW, 2023).

Система правового регулирования в сфере охраны труда в Южной Корее начала формироваться с принятием Закона о безопасности и промышленной гигиене, вступившего в силу в 1981 году. Именно данный нормативно-правовой акт стал основой для создания комплексной законодательной базы, регулирующей вопросы производственной безопасности и гигиены труда. Этот правовой акт стал ключевым элементом в развитии системы регулирования условий труда и обеспечения защиты работников на производстве. Его главная задача – предотвращение производственных рисков, защита работников посредством установления нормативных требований, четкого распределения обязанностей и обеспечения благоприятных условий трудовой деятельности (Ministry of Employment and Labor Korea, 2023).

В Израиле охрана труда регулируется специализированным государственным органом в соответствии с Законом об инспекции труда 5714-1954 и Постановлением об обеспечении безопасности труда 5730-1970 (Labour Inspection Law, 1954; Safety at Work Regulations, 1970). Этот орган выполняет задачи по проверке рабочих мест, контролю за соблюдением стандартов безопасности и гигиенических норм, а также устанавливает требования к должностным лицам, лицензирует определенные виды деятельности и способствует внедрению политики обеспечения безопасности на рабочих местах.

В Израиле также приняты положения о неионизирующем излучении, охватывающие широкий спектр частот, включая ультрафиолетовое, инфракрасное, лазерное, радиочастотное и сверхнизкочастотное излучение. Эти нормы определяют требования к получению разрешений для операторов радиационного оборудования в целях минимизации профессиональных рисков (Ministry of Environmental Protection Israel, 2022).

Таким образом, международный опыт свидетельствует о необходимости комплексного подхода к вопросам гигиены труда, включающего правовые, организационные и технические меры, направленные на защиту работников от неблагоприятных условий рабочей среды.

В Турции внедрена система оценки профессиональных рисков, которая заменяет ранее существовавшую аттестацию рабочих мест. Оценка условий труда проводится в зависимости от степени опасности на производстве. В Турции периодичность проведения оценки профессиональных рисков (ОПР) зависит от степени риска на рабочих местах. Для предприятий с высоким риском ОПР проводится ежегодно, для организаций со средним риском – каждые два года, для организаций с низким риском – раз в три года, а для объектов с допустимым риском – не реже одного раза в пять лет (ILO, 2023; ÇSGB, 2024). В случае роста числа производственных травм или заболеваний, а также при изменении технологических процессов может быть инициирована внеплановая проверка. Для проведения оценки применяется классификация производственных факторов (OSHA, 2023), разработанная на основе американских методик, охватывающая 29 типов физических факторов, 25 химических, 24 биологических, 10 эргономических и 6 психосоциальных факторов.

Мексиканские законы в сфере охраны труда и промышленной безопасности включают нормы, регулирующие соблюдение санитарных стандартов и гарантирование

безопасности на рабочих местах. Эти правовые акты требуют от работодателей создания условий, которые обеспечат безопасность труда и защиту здоровья работников (STPS Mexico, 2023).

В Чили вопросы безопасности на рабочих местах регулируются статьей 184 Трудового кодекса, которая налагает на работодателей ответственность за охрану здоровья и безопасность трудящихся (Código del Trabajo de Chile, 2023). Дополнительно Кодекс здоровья (Código Sanitario) устанавливает базовые нормы для контроля трудовых условий и соблюдения санитарных требований. Были разработаны дополнительные указания, уточняющие обязательства по охране труда. Работодатели обязаны информировать сотрудников о возможных рисках, обучать их, предоставлять средства индивидуальной защиты (СИЗ) и фиксировать случаи производственных травм и заболеваний (Ministerio de Salud Chile, 2023).

Профессиональные риски включают воздействие вредных аэрозолей, химических веществ, физические факторы (температура, шум), биологические угрозы, проблемы с эргономикой и психосоциальные стрессы. Оценка уровня воздействия профессиональных рисков проводится на основе измерений концентрации опасных веществ в воздухе и биологических образцах, которые сравниваются с безопасными пределами воздействия (OEL). Предельно допустимый уровень воздействия (OEL) – это максимальная концентрация опасного вещества в воздухе, при которой его длительное вдыхание в течение восьми часов не представляет опасности для здоровья работников.

Профессиональные риски включают в себя множество факторов, таких, как наличие вредных аэрозолей, химических веществ, воздействия физической нагрузки (например, температура и уровень шума), биологические угрозы, эргономические проблемы (например, неудобные позы при работе) и психосоциальные стрессы. Для оценки воздействия профессиональных рисков анализируются данные о концентрации вредных веществ в воздухе и биологических образцах, которые затем сопоставляются с установленными безопасными пределами воздействия (OEL). Предельно допустимый уровень воздействия (OEL) – это максимальная концентрация опасного вещества в воздухе, при которой его вдыхание в течение восьми часов работы (в рамках стандартной 40-часовой недели) не несет опасности для здоровья работников. Эти нормы разработаны во многих странах и варьируются в зависимости от типа вещества и его физического состояния. Например, для металлов и солей они измеряются в миллиграммах на кубический метр ($\text{мг}/\text{м}^3$), для газов и паров – в частях на миллион (ppm), а для волокнистых материалов – в волокнах на кубический сантиметр (волокна/ см^3) (ACGIH, 2023).

В Соединённых Штатах ориентиры по допустимому уровню контакта с вредными веществами разрабатываются несколькими профессиональными институтами. Среди них – Американская конференция промышленных гигиенистов (ACGIH), чьи ориентиры (Threshold Limit Values – TLV) используются в различных сферах экономики (ACGIH, 2023). Эти показатели стали основой для создания нормативных актов, применяемых Федеральной службой охраны труда (OSHA). В то же время Национальный институт охраны труда и гигиены (NIOSH) разрабатывает собственные рекомендации по предельно допустимым уровням воздействия (REL), опираясь на научные исследования и актуальные данные (NIOSH, 2023).

В зависимости от типа воздействия существуют различные классификации гигиенических норм.

- TWA – значение, которое нельзя превышать в среднем за обычный рабочий день;
- STEL – максимально допустимое воздействие за короткий промежуток времени;
- C – предельная концентрация, недопустимая ни при каких условиях.

Дополнительно применяются биомаркеры воздействия – показатели, измеряемые в крови, моче или других биологических средах, отражающие уровень поступления вредных веществ в организм через дыхательные пути.

В международной практике около 50 стран разработали собственные стандарты OEL, многие из которых аналогичны TLV. В Великобритании применяются стандарты Occupational Exposure Standards (OES), а в Германии – Maximale Arbeitsplatz-Konzentrationen (MAK).

Следует отметить, что предельно допустимые уровни воздействия (OEL) разрабатываются для химических и физических факторов, однако для биологических агентов, передающихся воздушным путём, такие нормы отсутствуют. В связи с этим при оценке воздействия биоаэрозолей сравниваются концентрации этих агентов в помещениях и на открытом воздухе. Различия в профиле концентраций может указывать на потенциальную опасность. Для воздействия на кожу предельные значения OEL не установлены, и каждая ситуация оценивается индивидуально с учетом токсичности вещества, скорости его абсорбции и общей дозы. В подобных случаях может использоваться биологический мониторинг, анализирующий уровень проникновения вредных веществ через кожу.

Таблица 1 – Пределы профессионального воздействия (OEL) в разных странах

Страна	Тип регулирования	Описание
Австралия	Рекомендательные нормы	OEL не имеют обязательной силы, если не включены в законодательство.
Австрия	Государственное регулирование	ПДК разрабатываются экспертным комитетом, утверждаются Минсоцуправления и применяются Инспекцией труда.
Бразилия	Законодательное регулирование	OEL основаны на TLV ACGIH с учетом 48-часовой рабочей недели, дополняются рекомендациями Fundacentro.
Канада (Альберта)	Провинциальное регулирование	OEL соответствуют Закону о гигиене и безопасности труда, работодатели обязаны контролировать риски.
Канада (Квебек)	Провинциальное регулирование	ПДК аналогичны TLV ACGIH, обязательны к соблюдению.
Чили	Законодательное регулирование	OEL адаптированы из TLV ACGIH с коэффициентом 0.8 для 48-часовой рабочей недели.
Дания	Государственное регулирование	Нормативы включают 542 химических вещества и 20 твердых частиц, отличаются от ACGIH на 25%.
Эквадор	Отсутствие законодательных норм	TLV ACGIH применяются в качестве ориентиров.
США	Разнообразные нормативы	OEL разрабатываются разными организациями, включая ACGIH, NIOSH, OSHA.

В Республике Корея предельно допустимые уровни профессионального воздействия (OEL) рассматриваются в качестве рекомендательных ориентиров. На сегодняшний день определены значения для 698 химических веществ, которые используются работодателями при организации контроля и минимизации профессиональных рисков. Однако их применение не является обязательным, что отражает гибкий подход к регулированию условий труда (KOSHA, 2023).

Вместе с тем, в Японии организация стандартов и норм закреплена за профильным министерством, которое в ходе проводимой деятельности устанавливает конкретные концентрации ядовитых веществ (MHLW, 2023). При этом также свой вклад вносит и гражданское общество, в частности, группа по защите гигиены и труда направляет в министерства научно апробированные рекомендации по воздействию веществ на человека.

Отдельное внимание уделяется канцерогенным агентам: для них устанавливаются ориентиры риска на уровнях 10^{-3} и 10^{-4} , в зависимости от типа мониторинга (территориального или индивидуального). Японское законодательство обязывает работодателей контролировать условия труда в закрытых помещениях, обеспечивать своевременное медицинское обследование персонала и реализовывать корректирующие мероприятия при выявлении превышений установленных пределов. Данные действия предпринимаются с целью защиты здоровья рабочих и профилактики хронических болезней (Industrial Safety and Health Law, ISH Law, 2023).

Уполномоченными лицами японского министерства защиты труда угрозы разделены на различные категории в зависимости от влияния на безопасность рабочих. Данная система классификации охватывает как физические, химические и экологические опасности, так и факторы, связанные с организацией рабочего процесса (MHLW, 2023).

1. Факторы повышенной опасности

1. Риски, связанные с использованием оборудования:

- Вероятность травм при работе с промышленными машинами и механизмами.

2. Воздействие химических веществ:

- Опасность работы с взрывчатыми материалами.
- Использование горючих и легко воспламеняющихся веществ.
- Применение окисляющих соединений, горючих газов и агрессивных жидкостей.
- Контакт с пылевыми частицами и прочими химически активными веществами.

3. Риски, обусловленные энергетическими и физическими воздействиями:

- Опасность поражения электрическим током.
- Воздействие высоких температур.
- Воздействие различных видов энергии (световой, ударной волны и др.).

4. Опасные виды работ:

- Проведение земляных и карьерных работ.
- Осуществление погрузочно-разгрузочных операций.
- Монтаж металлических конструкций и оборудования.

5. Риски, обусловленные условиями на рабочем месте:

- Возможность падения с высоты.
- Риск оползней и обрушений.
- Вероятность скольжения и спотыкания.

- Недостаточный уровень освещения.
- Наличие потенциально опасных зон на территории предприятия.

6. Факторы, связанные с человеческим фактором:

- Ошибки персонала при выполнении производственных задач.
- Нарушение техники безопасности и правил работы.

7. Риски, возникающие за пределами рабочего пространства:

- Влияние внешних факторов, не относящихся к непосредственным условиям труда, но оказывающих влияние на безопасность работников.

II. Вредные производственные факторы:

1. Неблагоприятное воздействие химических соединений:

- Контакт с опасными веществами и материалами.
- Воздействие токсичных газов, аэрозолей и мелкодисперсной пыли.
- Опасность работы в среде с недостаточным уровнем кислорода.
- Риск заражения микроорганизмами.
- Загрязнение воздуха и водных ресурсов в результате производственной деятельности.

2. Неблагоприятные воздействия физических факторов:

- Воздействие ионизирующего излучения.
- Опасность работы при экстремально высоких или низких температурах.
- Воздействие ультразвуковых волн.
- Долговременное влияние шума и вибрации.
- Наличие аномального давления в рабочей среде.
- Влияние инфракрасного, ультрафиолетового и лазерного излучения.

3. Факторы, связанные с особенностями трудовой деятельности:

- Длительное сосредоточение внимания при работе с точными механизмами.
- Негативное влияние высокоточной обработки материалов.
- Общие неблагоприятные воздействия на организм в процессе выполнения профессиональных обязанностей.

4. Прочие неблагоприятные воздействия:

- Иные факторы, способные негативно сказываться на безопасности и здоровье работников.

III. Дополнительные факторы риска.

Помимо вышеуказанных угроз, в Японии рассматриваются дополнительные аспекты, способные оказывать влияние на безопасность трудового процесса:

- Усталость, вызванная продолжительным выполнением профессиональных обязанностей.
- Ночные смены и нерегулярный график работы.
- Повышенная нагрузка из-за длительной продолжительности рабочего дня.

При изучении законодательных норм, регулирующих профессиональные риски в Корее и Японии, можно выделить ключевые различия в подходах к охране труда.

В Республике Корея установленные пределы профессионального воздействия (OEL) носят преимущественно рекомендательный характер. Они не являются строго обязательными, однако служат ориентиром для предприятий при организации безопасных условий труда.

В Японии, напротив, правовой статус норм, касающихся охраны труда, имеет дифференцированный характер. Здесь существуют как обязательные к исполнению требования, закрепленные государственными органами, так и научно обоснованные референсные показатели. Такой подход позволяет гибко адаптировать условия работы в зависимости от специфики профессиональной деятельности и уровня потенциальных рисков.

В целом система регулирования профессиональных рисков в Японии и Корее демонстрирует два различных подхода: корейская модель строится на рекомендациях и добровольном соблюдении стандартов, тогда как японская система сочетает обязательные нормативы и ориентиры, сформированные на основе научных исследований. Это позволяет регулировать охрану труда с учетом специфики различных отраслей и уровней опасности на производстве.

ОЭСР утвердила GHS как обязательный международный ориентир по классификации и маркировке химических веществ для стран-участниц и претендентов на вступление. Согласованная на глобальном уровне система классификации и маркировки химических веществ (СГС) была разработана с целью унификации подходов к классификации химических веществ и их смесей, основываясь на существующих данных о потенциальных рисках и воздействии этих соединений на здоровье человека и окружающую среду.

В рамках СГС химические вещества и их смеси классифицируются по степени их физической опасности, что включает такие категории, как воспламеняющиеся жидкости, газы под давлением, окисляющие вещества и другие. Основные категории включают:

1. Взрывчатые вещества – соединения или смеси, способные вступать в химическую реакцию с выделением газов. Такой процесс сопровождается резким повышением давления и температуры, что может привести к разрушительным последствиям. В эту группу также включаются пиротехнические материалы, вне зависимости от того, происходит ли выделение газа при их разложении (United Nations, 2019).

2. Горючие газы – воспламеняются при 20 °C и 101,3 кПа в смеси с воздухом.

3. Аэрозоли с риском возгорания – содержат легко воспламеняемые компоненты, соответствующие GHS.

4. Окислительные газы – усиливают горение эффективнее кислорода.

5. Газы под давлением – хранятся в баллонах при ≥ 200 кПа (20 °C); включают сжатые, сжиженные, растворённые и охлаждённые.

6. Горючие жидкости – имеют температуру вспышки до 93 °C.

7. Воспламеняющиеся твёрдые вещества – материалы, легко воспламеняющиеся при контакте с источником огня или вследствие механического воздействия, например, при трении.

8. Саморазлагающиеся вещества – химические соединения, разлагающиеся экзотермически без кислорода.

9. Пирофорные вещества – воспламеняются при контакте с воздухом в течение 5 минут.

10. Самонагревающиеся вещества – повышают температуру при контакте с кислородом без внешнего нагрева.

11. Вещества, которые при взаимодействии с водой выделяют горючие газы, представляют собой опасные химические соединения, способные выделять горючие вещества в процессе контакта с водой.

12. Окисляющие жидкости и твердые материалы – это вещества, которые способствуют усилению горения других материалов за счет высвобождения кислорода в ходе химических реакций.

13. Органические пероксиды – это химические соединения, содержащие пероксидную (-O-O-) группу. Эти вещества обладают низкой термической стабильностью и могут подвергаться самопроизвольному разложению с ускорением реакции.

14. Коррозионно-активные вещества – это химические соединения или смеси, которые способны разрушать металлические конструкции через химическое воздействие (ILO, 2020).

СГС также определяет классы химических веществ в зависимости от их потенциального воздействия на здоровье человека, выделяя следующие группы:

1. Острая токсичность – негативное влияние на организм, возникающее после однократного поступления вещества в организм через дыхательные пути, кожные покровы или при проглатывании.

2. Разъедающее или раздражающее воздействие на кожу – повреждения кожных покровов, вызванные кратковременным контактом с агрессивными химическими веществами.

3. Сильное раздражение или серьёзное повреждение глаз – химическое воздействие, приводящее к изменению структуры тканей глаза, вызывающее временные или необратимые последствия.

4. Респираторная и кожная сенсibilизация – аллергические реакции, возникающие в результате воздействия химического вещества при вдыхании или контакте с кожей.

5. Мутагенность зародышевых клеток – способность вещества вызывать наследуемые изменения в генетическом материале, что может привести к мутациям.

6. Канцерогенность – вероятность развития злокачественных новообразований при длительном или интенсивном воздействии химического вещества.

7. Репродуктивная токсичность – отрицательное влияние на репродуктивную функцию, способное вызвать нарушения в системе деторождения.

8 Токсичность для отдельных органов – поражение определённых органов и систем организма в результате однократного или хронического воздействия вредных веществ.

9. Опасность при аспирации – вредные эффекты, возникающие при попадании вещества в дыхательные пути, что может привести к серьёзным повреждениям лёгких или другим осложнениям.

Глобальная согласованная система классификации и маркировки химических веществ (СГС) представляет собой универсальный стандарт, который позволяет унифицировать подходы к идентификации и оценке опасности химических соединений. Она охватывает широкий спектр рисков, связанных как с физическими свойствами веществ, так и с их воздействием на здоровье человека. Благодаря чётко структурированной системе классификации и маркировки, страны-участницы могут обеспечивать эффективное регулирование химической безопасности, минимизируя потенциальные угрозы для сотрудников, населения и природной среды.

СГС включает два типа веществ, опасных для экосистем:

1. Вред для водных экосистем – вещества, токсичные для водных организмов. Выделяют:

– Острую токсичность – немедленное негативное влияние, приводящее к гибели или нарушению жизнедеятельности водных организмов.

– Хроническую токсичность – длительное воздействие, вызывающее постепенное ухудшение экосистем и нарушение пищевых цепей.

2. Опасность для озонового слоя – вещества, разрушающие озоновый слой Земли, что приводит к увеличению уровня ультрафиолетового излучения. Такие соединения, как хлорфторуглероды (CFC) и галогенированные углеводороды, вступая в химические реакции, разрушают молекулы озона (O₃), ослабляя защитный барьер атмосферы (WHO, 2022).

В 2013 году в Турции были введены стандарты для международных перевозок опасных веществ, а также установлены правила классификации, маркировки и упаковки химических веществ (SEA), которые соответствуют европейским нормам, включая Регламент CLP. Эти нормативы подвергаются регулярным обновлениям, что обеспечивает их актуальность в отношении современных стандартов безопасности химических веществ (Turkey Ministry of Transport, 2013).

В Израиле система стандартов охраны труда (СГС) вступила в силу 12 мая 2019 года, которая предусматривает новую редакцию SI 2302, носящий обязательный характер. При этом в целях недопущения нарушений специалистами используются как старые, так и действующие версии стандарта. Израильский институт стандартов (OSH, n.d.) разработал систему управления рисками IS5300, которая базируется на модели AS/NZS 4360:2004. Для специалистов создан онлайн-гlossарий СГС с более чем 300 терминами, предназначенными для паспортов безопасности химических веществ.

9 октября 2015 года в Мексике была внедрена норма NOM-018-STPS, которая регулирует классификацию и информирование о химических веществах, опасных для рабочих. Она согласована с международными стандартами ООН, однако не обязывает поставщиков предоставлять паспорта безопасности. В Мексике вопросы классификации химических веществ и смесей регулируются добровольным стандартом NMX-R-019-SCFI-2011, который устанавливает критерии для классификации химических веществ по физическим, здоровьесберегающим и экологическим опасностям, а также требования к маркировке и составлению паспортов безопасности.

В отличие от ряда других стран, в Мексике отсутствуют обязательные списки классифицированных веществ. Вместо этого применяются пороговые значения, которые сочетают более строгие требования США и Канады с более гибкими подходами Европейского Союза и других государств. (Mexico Ministry of Labor, 2015).

Чили как член ОЭСР интегрировала Глобальную систему классификации и маркировки (СГС) в национальное законодательство с 9 февраля 2021 года. Нормативный акт, разработанный Министерством экологии и Министерством здравоохранения, регулирует обязательства производителей и импортеров опасных веществ, которые соответствуют международным стандартам безопасности, но не подпадают под специализированное законодательство (Chile Ministry of Environment, 2021).

Заключение

Анализ действующего механизма оценки условий труда в Казахстане подтверждает его критическую важность для формирования безопасной рабочей среды, выявляя

необходимость дифференциации характеристик рабочей среды и производственного процесса для анализа отклонений от санитарных норм и их воздействия на здоровье сотрудников, занятых в особых условиях труда.

В данной сфере наблюдаются значительные недостатки, связанные с ограниченным охватом методики оценки профессиональных рисков, что приводит к отсутствию единого подхода к анализу всех рабочих мест. Кроме того, отсутствуют стандартизированные методы идентификации и измерения производственных факторов в особых, трудовых условиях (ОУТ), по различным причинам не охваченным процессом сертификации объектов в контексте рабочих условий (АПО). Дополнительно выявлены пробелы в нормативно-правовой базе, что свидетельствует о необходимости разработки научно обоснованных критериев для оценки трудовой деятельности в потенциально вредных и/или опасных условиях, так же, как и совершенствования методологии классификации и последующего анализа рабочих условий с целью установления влияния различных факторов.

Введение обязательной оценки профессиональных рисков в 2020 году стало ключевым этапом в переходе к риск-ориентированному управлению безопасностью труда.

Внедрение риск-ориентированного подхода к выявлению профессиональных рисков на каждом конкретном рабочем месте является важнейшим инструментом обеспечения безопасности труда. Такая модель способствует не только своевременной и полной идентификации опасностей, но и формированию эффективной системы их контроля. Это особенно актуально в условиях труда с повышенным уровнем потенциальной опасности.

Для улучшения условий труда в Казахстане требуется разработка и внедрение новых подходов к оценке и классификации рабочих условий, а также методов, учитывающих риски в особых производственных условиях. Это позволит сократить количество работников, занятых на вредных и (или) опасных участках, увеличить число экологически безопасных рабочих мест и повысить общую эффективность трудовой деятельности.

В настоящее время социальные гарантии в Казахстане предоставляются на основании списочного метода, при котором условия труда подтверждаются результатами АПО. Однако качество данной процедуры нередко оставляет желать лучшего, поскольку она не всегда достоверно отражает реальные условия работы, а также не учитывает уровень риска и специфику отдельных рабочих мест.

Отсутствие единых стандартов оценки условий труда и четких критериев для проведения аттестации ведет к неоднородности в предоставлении социальных гарантий. В свою очередь, это порождает дисбаланс в распределении компенсаций и льгот, что может вызывать социальную напряженность среди работников.

Для повышения объективности и прозрачности системы аттестации рабочих мест необходимо предпринять ряд мер:

- Разработка единых стандартов оценки условий труда – унификация правил и процедур позволит создать более справедливую и универсальную систему, применимую ко всем предприятиям вне зависимости от их формы собственности.
- Усиление контроля за аттестацией – внедрение независимых экспертных органов или комиссий, занимающихся проверкой качества проведенных аттестаций, поможет снизить вероятность ошибок и злоупотреблений.

– Дифференцированный подход к оценке рабочих мест – учет специфики каждого рабочего места и индивидуальных факторов риска обеспечит более точное определение размера компенсаций и социальных гарантий.

– Повышение квалификации специалистов по охране труда – обучение кадров, занимающихся аттестацией, позволит улучшить качество оценки и повысить достоверность полученных данных.

Разработка системы взаимодействия с работниками – внедрение инструментов, обеспечивающих возможность сотрудников сообщать о недостатках в оценке условий труда, что позволит своевременно выявлять и устранять возникающие проблемы.

Анализ показал наличие значительных проблем в системе социального обеспечения работников, занятых во вредных и опасных условиях труда в Казахстане. В частности, отсутствие единого стандарта аттестации рабочих мест приводит к несбалансированному распределению компенсаций и льгот, что может способствовать росту социальной напряженности среди трудящихся.

Исследование международного опыта классификации условий труда, оценки профессионального риска и организации системы социальных гарантий показало, что наиболее эффективными являются комплексные модели, основанные на объективных методах оценки риска и балансе интересов работодателей и работников. Внедрение передовых международных практик может значительно повысить уровень защиты трудящихся в Казахстане, обеспечив им доступ к справедливым компенсациям и улучшенным условиям труда.

Для реализации данной цели требуется адаптировать лучшие мировые подходы с учетом национальных особенностей, включая законодательные, экономические и социальные факторы. Важным направлением дальнейших исследований является сравнительный анализ различных законодательных моделей, их экономическая эффективность, а также разработка рекомендаций по совершенствованию нормативно-правового регулирования в Казахстане согласно мировым стандартам. Это позволит повысить эффективность системы социальной защиты, снизить уровень профессиональных заболеваний и травматизма, а также повысить удовлетворенность работников условиями труда.

В настоящей статье изложены основные результаты прикладных исследований, проведенных в рамках реализации научно-технической программы по теме: «Условия труда и профессиональные риски: разработка классификаций, определение категорий и формулирование критериев группировки в контексте перехода к "зелёной экономике"» (регистрационный номер ИРН BR22182667). Исследование осуществляется при финансовой поддержке Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан.

В работе использованы выдержки из официальных документов, не подлежащих авторскому праву, с соответствующими ссылками. Совпадения в антиплагиатной системе связаны с цитированием нормативно-правовых актов и не являются нарушением.

Конфликт интересов

Авторы подтверждают, что не имеют конфликта интересов, который мог бы повлиять на полученные результаты исследования.

Вклад авторов

А.Р. Енсебаева – разработка концепции исследования, анализ нормативно-правовой базы, подготовка основных выводов.

А.Ф. Ягмусова – сбор и систематизация эмпирических данных, сравнительно-правовой анализ международного опыта, организация взаимодействия между авторами.

К.Б. Байтерекова – интерпретация результатов, подготовка рукописи и критический пересмотр содержания статьи.

Все авторы активно участвовали в обсуждении результатов исследования и единогласно одобрили окончательный вариант статьи для публикации.

Список литературы

1. Сейдимбек, А.А. (2023). Сравнительный анализ опыта зарубежных стран относительно вопросов разрешения споров, возникших из трудовых правоотношений. Хабаршы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Құқық сериясы, 2(143), 158–158. <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/102/87>
2. Курманов, А., Сарыбаева, И., Омаркожаева, А. & Бекмагамбетов, А. (2024) 'Совершенствование системы учета и анализа затрат на охрану труда в Республике Казахстан: проблемы, перспективы и стратегии улучшения', Вестник КазУТБ, 3(24). Available at: <https://doi.org/10.58805/kazutb.v3.24-569>.
3. Шаяхметова, Л., Курманов, А. & Айтимова, Ш. (2024) 'Совершенствование охраны труда в Республике Казахстан: оценка профессиональных рисков и стратегии страхования от несчастных случаев на производстве', Вестник НАН РК, 411(5), pp. 401–418. Available at: <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.849>.
4. Mullen, J., 2004. The Role of Risk Perception in Occupational Safety. Journal of Safety Research, 35(2), pp. 123-134.
5. García-Herrero, S., et al., 2012. Bayesian Network Models in Occupational Health and Safety. Occupational Medicine Review, 42(5), pp. 156-163.
6. Strzemecka, J., et al., 2019. Environmental Factors and Health Risks in Coal Mining. Journal of Mining Safety, 54(3), pp. 201-209.
7. Neklonskyi, I., et al., 2022. Impact of Hazardous Factors on Occupational Risk in the Ukrainian Mining Industry. Journal of Occupational Risk Management, 48(1), pp. 78-85.
8. DARES, n.d. Conditions de travail en France: Analyse des Risques. Available at: <https://www.daress.fr> (accessed: 21.04 2025).
9. Russ, K., 2010. Risk Assessment Systems in the UK: A Review. Occupational Health and Safety Journal, 22(4), pp. 45-52.
10. McGarity, T.O., et al., 2010. The Dysfunction of Occupational Safety Regulation in the United States. American Journal of Public Health, 100(11), pp. 2164-2172.
11. Klaff, D.B., 2004. A Comparative Analysis of Occupational Health and Safety Standards in the United States, Canada, and Sweden. International Journal of Occupational Health, 45(2), pp. 88-98.
12. Республика Казахстан (2006) Стратегия вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K060002006_ (дата обращения: 25.03. 2024).

13. Республика Казахстан (2013) Концепция перехода к “зеленой экономике”, утверждена Указом Президента РК от 30.05.2013 № 577. Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (дата обращения: 29.03.2024).
14. Республика Казахстан (2014) Закон № 243-V ЗРК от 20 октября 2014 года о ратификации Конвенции № 187 «Об основах, содействующих безопасности и гигиене труда». Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000243> (дата обращения: 29.03. 2024).
15. Республика Казахстан (2015) Трудовой кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК.
16. Республика Казахстан (2023) Постановление Правительства № 1182 от 28 декабря 2023 года о принятии Концепции безопасного труда на 2024–2030 годы. Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001182> (дата обращения: 29.03.2024).
17. Нургалиева, Е.Н. (2022). Экологизация трудового законодательства: состояние и перспективы. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Право, 4(141), 158–165. <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/30/10>
18. Республика Казахстан (2021) Указ Президента № 674 от 15 октября 2021 года о принятии Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (Дата обращения: 29 марта 2024 года).
19. Республика Казахстан (2015) ГОСТ 12.0.003-2015 Система стандартов по безопасности труда. Опасные и вредные производственные факторы. Классификация.
20. Республика Казахстан (2015) Правила обязательной периодической аттестации производственных объектов по условиям труда, утверждены приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 1057.
21. Республика Казахстан (2015) Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 1053 «Об утверждении Списка производств, цехов, профессий и должностей, перечня тяжелых работ, работ с вредными и (или) опасными условиями труда...».
22. Республика Казахстан (2020а) Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 15 октября 2020 года № ҚР ДСМ-131/2020 «Об утверждении целевых групп лиц, подлежащих обязательным медицинским осмотрам...».
23. Республика Казахстан (2020b) Приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 11 сентября 2020 года № 363 «Об утверждении Правил управления профессиональными рисками».
24. Республика Казахстан (2018) ГН 2.2.5.3532-18 «Предельно допустимые концентрации (ПДК) вредных веществ в воздухе рабочей зоны».
25. Республика Казахстан (2003) ГН 2.2.5.1828-03 «Ориентировочные безопасные уровни воздействия (ОБУВ) вредных веществ в воздухе рабочей зоны».
26. Республика Казахстан (2003) ГН 2.2.5.1371-03 «Гигиенические нормативы предельно допустимых концентраций (ПДК) вредных веществ в воздухе рабочей зоны объектов хранения и уничтожения химического оружия».
27. Закон Республики Армения об обеспечении санитарно-эпидемиологической безопасности населения 1992. (Республика Армения). Доступно по ссылке: <https://www.parliament.am/legislation.php?ID=1530&lang=rus&sel=show> (дата обращения: 21.04.2025).
28. Трудовой кодекс Республики Армения от 9 ноября 2004 года.

29. Ausschuss für Arbeitsstätten (ASR), 2018. Technische Regeln für Arbeitsstätten ASR A3.7 – Lärm. [online] DGUV. Available at: <https://www.dguv.de/ifa/fachinfos/laerm/normen-und-richtlinien/index-2.jsp> (accessed: 21.04. 2025).
30. BMAS (Bundesministerium für Arbeit und Soziales), 2007. Verordnung zum Schutz der Beschäftigten vor Gefährdungen durch Lärm und Vibrationen (LärmVibrationsArbSchV). [online] Available at: <https://www.dguv.de/ifa/fachinfos/laerm/rechtliche-vorgaben-zu-arbeitsplatzlaerm/index-2.jsp> (accessed: 21.04. 2025).
31. Business.gov.nl, 2023. Noise regulations and requirements. [online] Available at: <https://business.gov.nl/regulation/noise-regulations/> (accessed: 21.04. 2025).
32. Deutsches Institut für Normung (DIN), 2016. DIN 18041: Hörsamkeit in kleinen bis mittelgroßen Räumen. Berlin: Beuth Verlag.
33. European Parliament and Council, 2003. Directive 2003/10/EC on the minimum health and safety requirements regarding the exposure of workers to the risks arising from physical agents (noise). [online] Available at: <https://osha.europa.eu/en/legislation/directives/82> (accessed: 21.04. 2025).
34. International Labour Organization (ILO), 2012. Noise. In: Encyclopaedia of Occupational Health and Safety. [online] Available at: <https://iloencyclopaedia.org/contents/part-vi-16255/noise> [Accessed 21 Apr. 2025].
35. CEN, 2020. EN 16205:2020 - Laboratory measurement of walking noise on floors. Brussels: European Committee for Standardization.
36. European Parliament and Council, 2002. Directive 2002/49/EC relating to the assessment and management of environmental noise. Official Journal of the European Communities, L189, pp.12–25.
37. Federal Railroad Administration, 2025. Quiet Zone Program. [online] Available at: <https://www.fra.dot.gov/Page/P0104> (accessed: 21.04. 2025).
38. Health and Safety Executive, 1992. Workplace (Health, Safety and Welfare) Regulations 1992: Approved Code of Practice and Guidance. London: HSE Books.
39. Arbetsmiljölagen, 1978. Svensk författningssamling (SFS 1977:1160) om arbetsmiljö. Stockholm: Sveriges Riksdag.
40. Arbetsmiljöverket, 2023. Occupational health and safety in Sweden. [online] Available at: <https://www.av.se> (accessed: 21.04. 2025).
41. European Agency for Safety and Health at Work, 2022. Biological agents and work-related diseases. [online] Available at: <https://osha.europa.eu/en/themes/biological-agents> (accessed: 21.04. 2025).
42. Folkhälsomyndigheten, 2023. Environmental health regulations in Sweden. [online] Available at: <https://www.folkhalsomyndigheten.se> (accessed: 21.04. 2025).
43. MHLW, 2023. Industrial Safety and Health Act. [online] Ministry of Health, Labour and Welfare Japan. Available at: <https://www.mhlw.go.jp> (accessed: 21.04. 2025).
44. Ministry of Employment and Labor Korea, 2023. Occupational Safety and Health Act of the Republic of Korea. [online] Available at: <https://www.moel.go.kr> (accessed: 21.04. 2025).
45. Labour Inspection Law, 1954. Labour Inspection Law 5714–1954. Israel: Ministry of Economy and Industry.
46. Safety at Work Regulations, 1970. Regulations for Safety at Work 5730–1970. Israel: Ministry of Labour and Social Affairs.
47. Ministry of Environmental Protection Israel, 2022. Non-Ionizing Radiation Regulations. [online] Available at: https://www.gov.il/en/departments/ministry_of_environmental_protection (accessed: 21.04. 2025).

48. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB), 2024. İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu No. 6331. [online] Available at: <https://www.csgb.gov.tr> (accessed: 21.04.2025).
49. ILO, 2023. Occupational Safety and Health Country Profile: Turkey. [online] Available at: <https://www.ilo.org/global/topics/safety-and-health-at-work> (accessed: 21.04. 2025).
50. OSHA, 2023. Occupational Safety and Health Administration Standards. United States Department of Labor. [online] Available at: <https://www.osha.gov> (accessed: 21.04. 2025).
51. STPS Mexico, 2023. NOM-030-STPS-2009. Mexico: Secretaría del Trabajo y Previsión Social. [online] Available at: <https://www.gob.mx/stps> (accessed: 21.04. 2025).
52. Código del Trabajo de Chile, 2023. Ley N° 16.744 sobre Accidentes del Trabajo y Enfermedades Profesionales.
53. Ministerio de Salud Chile, 2023. Código Sanitario. [online] Available at: <https://www.minsal.cl> accessed: 21.04. 2025).
54. ACGIH, 2023. Threshold Limit Values (TLV) for Chemical Substances and Physical Agents. [online] Available at: <https://www.acgih.org> (accessed: 21.04. 2025).
55. NIOSH, 2023. Recommended Exposure Limits (REL). National Institute for Occupational Safety and Health. [online] Available at: <https://www.cdc.gov/niosh>. (accessed: 21.04. 2025).
56. KOSHA, 2023. Occupational Safety and Health Agency of Korea. [online] Available at: <https://www.kosha.or.kr> accessed: 21.04. 2025).
57. ISH Law, 2023. Industrial Safety and Health Law of Japan. [online] Available at: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp> (accessed: 21.04. 2025).
58. Turkey Ministry of Transport, 2013. Regulations for the International Transportation of Dangerous Goods. [online] Available at: <https://www.mot.gov.tr> (accessed: 21.04. 2025).
59. OSH, n.d. Israeli Standards Institute for Occupational Health and Safety. [online] Available at: <https://www.sii.org.il> [Accessed 21 Apr. 2025].
60. Mexico Ministry of Labor, 2015. NOM-018-STPS and NOM-019-STPS Regulations. [online] Available at: <https://www.stps.gob.mx> (accessed: 21.04. 2025).
61. Chile Ministry of Environment, 2021. Environmental Regulations on Hazardous Chemicals. [online] Available at: <https://www.mma.gob.cl> (accessed: 21.04. 2025).

A. Yensebayeva¹, A. Yagmussova^{*2}, K. Baiterekova²

¹Republican Scientific Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: ¹ nel1212kz@gmail.com, ²yagmussovaa@gmail.com, ²k.baiterekova@mail.ru)

International practices for assessing working conditions and social guarantees at occupational risks

Abstract: In the context of globalization and technological development, the issues of labor conditions classification, occupational risk assessment, and ensuring social guarantees for workers engaged in hazardous and harmful working conditions are of particular relevance. The aim of this study is to analyze international experience in labor classification and risk assessment and to examine its impact on employees social guarantees. The focus is on the approaches applied in the European Union, the United States, and the CIS countries.

The scientific significance of the study lies in identifying patterns of legal regulation of labor rights protection in different jurisdictions. The practical significance is determined by the possibility of applying international experience to improve the national legislation of the Republic of Kazakhstan.

This study relies on comparative legal analysis, systematic and statistical approaches, along with legal modeling methods. The study identifies key trends in international regulation, including a differentiated approach to risk assessment, compensation mechanisms, and social protection.

The results obtained make it possible to formulate recommendations for improving the system of social guarantees for workers in Kazakhstan, considering the best global practices. This research contributes to the development of labor law and social policy, enhancing the level of workers' rights protection.

Keywords: working conditions, occupational risk, social guarantees, harmful and dangerous working conditions, world practice, mechanism of social guarantees, compensation payments.

А.Р. Енсебаева¹, А.Ф. Яғмусова^{*2}, К.Б. Байтерекова²

¹"Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты" ШЖҚ РМК, Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан

(e- mail: ¹nel1212kz@gmail.com, ²yagmussovaa@gmail.com, ²k.baiterekova@mail.ru)

Кәсіби тәуекелдер кезіндегі еңбек жағдайлары мен әлеуметтік кепілдіктерді бағалаудың халықаралық тәжірибелері

Андатпа: Жаһандану және технологиялық даму жағдайында еңбек жағдайларын жіктеу, кәсіби тәуекелдерді бағалау және зиянды әрі қауіпті еңбек жағдайларында жұмыс істейтін қызметкерлерге әлеуметтік кепілдіктерді қамтамасыз ету мәселелері ерекше өзектілікке ие болуда. Бұл зерттеудің мақсаты – еңбек жағдайларын жіктеу мен кәсіби тәуекелдерді бағалаудың халықаралық тәжірибесін талдау және оның қызметкерлердің әлеуметтік кепілдіктеріне әсерін зерттеу. Негізгі назар Еуропалық Одақ, АҚШ және ТМД елдерінде қолданылатын тәсілдерге аударылды.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы – әртүрлі юрисдикциялардағы қызметкерлердің еңбек құқықтарын қорғауды құқықтық реттеу заңдылықтарын анықтауда. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын жетілдіруде халықаралық тәжірибені қолдану мүмкіндігінде.

Зерттеудің әдістемелік негізі салыстырмалы-құқықтық талдауды, жүйелі және статистикалық әдістерді, сондай-ақ құқықтық модельдеудің әдістерін қамтиды. Зерттеу барысында тәуекелдерді бағалаудың сараланған тәсілі, өтемақы мен әлеуметтік қорғау механизмдері секілді халықаралық реттеудің негізгі үрдістері анықталды.

Алынған нәтижелер Қазақстандағы қызметкерлердің әлеуметтік кепілдік жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу еңбек құқығы мен әлеуметтік саясаттың дамуына үлес қосып, қызметкерлердің құқықтарын қорғау деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: еңбек жағдайлары, кәсіптік тәуекел, әлеуметтік кепілдіктер, зиянды және қауіпті еңбек жағдайлары, әлемдік практика, әлеуметтік кепілдіктер тетігі, өтемақы төлемдері.

References

1. Seydimbeck, A. A. (2023). Sravnitel'nyi analiz opyta zarubezhnykh stran otnositel'no voprosov razresheniia sporov, vznikshikh iz trudovykh pravootnoshenii [Comparative analysis of foreign countries' experience regarding dispute resolution arising from labor relations]. Khabarshy L.N. Gumilev atyndagy Eurasia ulttyk universiteti. Qukyk seriiasy, 2(143), 158–158. Available at: <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/102/87>.
2. Kurmanov, A., Sarybaeva, I., Omarkozhaeva, A. & Bekmagambetov, A. (2024) 'Sovershenstvovanie sistemy ucheta i analiza zatrat na okhranu truda v Respublike Kazakhstan: problemy, perspektivy i strategii uluchsheniia' (Improving the system of accounting and analysis of labor protection costs in the Republic of Kazakhstan: problems, prospects, and improvement strategies), Vestnik KazUTB, 3(24). Available at: <https://doi.org/10.58805/kazutb.v3.24-569>.
3. Shaiakhmetova, L., Kurmanov, A. & Aitimova, Sh. (2024) 'Sovershenstvovanie okhrany truda v Respublike Kazakhstan: otsenka professional'nykh riskov i strategii strakhovaniia ot neschastnykh sluchaev na proizvodstve' (Improving labor protection in the Republic of Kazakhstan: assessment of professional risks and strategies for accident insurance at work), Vestnik NAN RK, 411(5), pp. 401–418. Available at: <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.849>.
4. Mullen, J. (2004) 'The Role of Risk Perception in Occupational Safety', Journal of Safety Research, 35(2), pp. 123–134.
5. García-Herrero, S., et al. (2012) 'Bayesian Network Models in Occupational Health and Safety', Occupational Medicine Review, 42(5), pp. 156–163.
6. Strzemecka, J., et al. (2019) 'Environmental Factors and Health Risks in Coal Mining', Journal of Mining Safety, 54(3), pp. 201–209.
7. Neklonskyi, I., et al. (2022) 'Impact of Hazardous Factors on Occupational Risk in the Ukrainian Mining Industry', Journal of Occupational Risk Management, 48(1), pp. 78–85.
8. DARES (n.d.) 'Conditions de travail en France: Analyse des Risques'.
9. Russ, K. (2010) 'Risk Assessment Systems in the UK: A Review', Occupational Health and Safety Journal, 22(4), pp. 45–52.
10. McGarity, T.O., et al. (2010) 'The Dysfunction of Occupational Safety Regulation in the United States', American Journal of Public Health, 100(11), pp. 2164–2172.
11. Klaff, D.B. (2004) 'A Comparative Analysis of Occupational Health and Safety Standards in the United States, Canada, and Sweden', International Journal of Occupational Health, 45(2), pp. 88–98.
12. Respublika Kazakhstan (2006) 'Strategiia vkhodheniia Kazakhstana v chislo 50 naibolee konkurentosposobnykh stran mira' (Strategy for Kazakhstan's entry into the top 50 most competitive countries in the world). Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K060002006_ (accessed: 21.04.2025).
13. Respublika Kazakhstan (2013) 'Kontseptsiiia perekhoda k "zelenoi ekonomike"' (Concept for the transition to a "green economy"), approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 30.05.2013 No. 577. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (accessed: 29.03.2024).
14. Respublika Kazakhstan (2014) Zakon No. 243-V ZRK ot 20 oktiabria 2014 goda o ratifikatsii Konventsii No. 187 'Ob osnovakh, sodeistvuiushchikh bezopasnosti i gigiene truda' (Law No. 243-V ZRK dated October 20, 2014, on the ratification of Convention No. 187 "On the promotional framework for occupational safety and health"). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000243> (accessed: 29.03.2024).

15. Respublika Kazakhstan (2015) Trudovoi kodeks Respubliki Kazakhstan (Labor Code of the Republic of Kazakhstan), Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 414-V ZRK.
16. Respublika Kazakhstan (2023) Postanovlenie Pravitel'stva No. 1182 ot 28 dekabria 2023 goda o priniatii Kontseptsii bezopasnogo truda na 2024–2030 gody (Government Resolution No. 1182 dated December 28, 2023, on the adoption of the Concept of Safe Labor for 2024–2030). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001182> (accessed: 29.03. 2024).
17. Nurgalieva, E. N. (2022). Ekologizatsiia trudovogo zakonodatel'stva: Sostoianie i perspektivy [Greening of labor legislation: State and prospects]. Vestnik Evraziiskogo natsional'nogo universiteta im. L.N. Gumileva. Seriya Pravo, 4(141), 158–165. Available at: <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/30/10>.
18. Respublika Kazakhstan (2021) Ukaz Prezidenta № 674 ot 15 oktiabria 2021 goda o priniatii Kontseptsii pravovoi politiki Respubliki Kazakhstan do 2030 goda (Presidential Decree No. 674 dated 15 October 2021 on the Adoption of the Legal Policy Concept of the Republic of Kazakhstan until 2030). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (accessed: 29.03.2024).
19. Respublika Kazakhstan (2015) GOST 12.0.003-2015 Sistema standartov po bezopasnosti truda. Opasnye i vrednye proizvodstvennye faktory. Klassifikatsiia (GOST 12.0.003-2015 System of Labor Safety Standards. Hazardous and Harmful Production Factors. Classification).
20. Respublika Kazakhstan (2015) Pravila obyazatel'noi periodicheskoi attestatsii proizvodstvennykh ob'ektov po usloviyam truda, utverzhdeny prikazom Ministra zdravookhraneniia i sotsial'nogo razvitiia Respubliki Kazakhstan ot 28 dekabria 2015 goda № 1057 (Rules for Mandatory Periodic Certification of Production Facilities by Working Conditions, approved by the Order of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan dated 28 December 2015 No. 1057).
21. Respublika Kazakhstan (2015) Prikaz Ministra zdravookhraneniia i sotsial'nogo razvitiia Respubliki Kazakhstan ot 28 dekabria 2015 goda № 1053 "Ob utverzhdenii Spiska proizvodstv, tsekhov, professii i dolzhnostei, perechnia tiazhelykh rabot, rabot s vrednymi i (ili) opasnymi usloviiami truda..." (Order of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan dated 28 December 2015 No. 1053 "On the Approval of the List of Productions, Workshops, Professions and Positions, the List of Heavy Work, Work with Harmful and (or) Dangerous Working Conditions...").
22. Respublika Kazakhstan (2020a) Prikaz i.o. Ministra zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan ot 15 oktiabria 2020 goda № QR DSM-131/2020 "Ob utverzhdenii tselevykh grupp lits, podlezhashchikh obyazatel'nykh meditsinskim osmotram..." (Order of the Acting Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated 15 October 2020 No. QR DSM-131/2020 "On the Approval of Target Groups of Persons Subject to Mandatory Medical Examinations...").
23. Respublika Kazakhstan (2020b) Prikaz Ministra truda i sotsial'noi zashchity naseleniia Respubliki Kazakhstan ot 11 sentiabria 2020 goda № 363 "Ob utverzhdenii Pravil upravleniia professional'nykh riskami" (Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated 11 September 2020 No. 363 "On the Approval of the Rules for Managing Occupational Risks").
24. Respublika Kazakhstan (2018) GN 2.2.5.3532-18 "Predel'no dopustimye kontsentratsii (PDK) vrednykh veshchestv v vozdukh rabochei zony" (GN 2.2.5.3532-18 "Maximum Allowable Concentrations (MAC) of Harmful Substances in the Air of the Working Area").
25. Respublika Kazakhstan (2003) GN 2.2.5.1828-03 "Orientirovochnye bezopasnye urovni vozdeistviia (OBUV) vrednykh veshchestv v vozdukh rabochei zony" (GN 2.2.5.1828-03 "Tentative Safe Exposure Levels (TSEL) of Harmful Substances in the Air of the Working Area").

26. Respublika Kazakhstan (2003) GN 2.2.5.1371-03 "Gigienicheskie normativy predel'no dopustimyykh kontsentratsiy (PDK) vrednykh veshchestv v vozdukh rabochey zony ob"ektov khraneniya i unichtozheniya khimicheskogo oruzhiya" (GN 2.2.5.1371-03 "Hygienic Standards of Maximum Permissible Concentrations (MPC) of Harmful Substances in the Air of the Working Area of Chemical Weapons Storage and Destruction Facilities").
27. Zakon Respubliki Armeniya ob obespechenii sanitarno-epidemiologicheskoy bezopasnosti naseleniya 1992 (Respublika Armeniya) (Law of the Republic of Armenia on Ensuring the Sanitary and Epidemiological Safety of the Population of the Republic of Armenia). Available at: <https://www.parliament.am/legislation.php?ID=1530&lang=rus&sel=show> (accessed: 21.04. 2025).
28. Trudovoy kodeks Respubliki Armeniya ot 9 noyabrya 2004 goda (Labor Code of the Republic of Armenia of November 9, 2004).
29. Ausschuss für Arbeitsstätten (ASR), 2018. Technische Regeln für Arbeitsstätten ASR A3.7 – Lärm. [online] DGUV. Available at: <https://www.dguv.de/ifa/fachinfos/laerm/normen-und-richtlinien/index-2.jsp> (accessed: 21.04. 2025).
30. BMAS (Bundesministerium für Arbeit und Soziales), 2007. Verordnung zum Schutz der Beschäftigten vor Gefährdungen durch Lärm und Vibrationen (LärmVibrationsArbSchV). [online] Available at: <https://www.dguv.de/ifa/fachinfos/laerm/rechtliche-vorgaben-zu-arbeitsplatzlaerm/index-2.jsp> (accessed: 21.04. 2025).
31. Business.gov.nl, 2023. Noise regulations and requirements. [online] Available at: <https://business.gov.nl/regulation/noise-regulations/> (accessed: 21.04. 2025).
32. Deutsches Institut für Normung (DIN), 2016. DIN 18041: Hörsamkeit in kleinen bis mittelgroßen Räumen. Berlin: Beuth Verlag.
33. European Parliament and Council, 2003. Directive 2003/10/EC on the minimum health and safety requirements regarding the exposure of workers to the risks arising from physical agents (noise). [online] Available at: <https://osha.europa.eu/en/legislation/directives/82>. (accessed: 21.04. 2025).
34. International Labour Organization (ILO), 2012. Noise. In: Encyclopaedia of Occupational Health and Safety. [online] Available at: <https://iloencyclopaedia.org/contents/part-vi-16255/noise> [Accessed 21 Apr. 2025].
35. CEN, 2020. EN 16205:2020 - Laboratory measurement of walking noise on floors. Brussels: European Committee for Standardization.
36. European Parliament and Council, 2002. Directive 2002/49/EC relating to the assessment and management of environmental noise. Official Journal of the European Communities, L189, pp.12–25.
37. Federal Railroad Administration, 2025. Quiet Zone Program. [online] Available at: <https://www.fra.dot.gov/Page/P0104> [Accessed 21 Apr. 2025].
38. Health and Safety Executive, 1992. Workplace (Health, Safety and Welfare) Regulations 1992: Approved Code of Practice and Guidance. London: HSE Books.
39. Arbetsmiljölagen, 1978. Svensk författningssamling (SFS 1977:1160) om arbetsmiljö. Stockholm: Sveriges Riksdag.
40. Arbetsmiljöverket, 2023. Occupational health and safety in Sweden. [online] Available at: <https://www.av.se> (accessed: 21.04. 2025).
41. European Agency for Safety and Health at Work, 2022. Biological agents and work-related diseases. [online] Available at: <https://osha.europa.eu/en/themes/biological-agents>. (accessed: 21.04. 2025).
42. Folkhälsomyndigheten, 2023. Environmental health regulations in Sweden. [online] Available at: <https://www.folkhalsomyndigheten.se> (accessed: 21.04. 2025).

43. MHLW, 2023. Industrial Safety and Health Act. [online] Ministry of Health, Labour and Welfare Japan. Available at: <https://www.mhlw.go.jp> (accessed: 21.04. 2025).
44. Ministry of Employment and Labor Korea, 2023. Occupational Safety and Health Act of the Republic of Korea. [online] Available at: <https://www.moel.go.kr> (accessed: 21.04. 2025).
45. Labour Inspection Law, 1954. Labour Inspection Law 5714–1954. Israel: Ministry of Economy and Industry.
46. Safety at Work Regulations, 1970. Regulations for Safety at Work 5730–1970. Israel: Ministry of Labour and Social Affairs.
47. Ministry of Environmental Protection Israel, 2022. Non-Ionizing Radiation Regulations. [online] Available at: https://www.gov.il/en/departments/ministry_of_environmental_protection (accessed: 21.04. 2025).
48. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB), 2024. İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu No. 6331. [online] Available at: <https://www.csgeb.gov.tr> (accessed: 21.04. 2025).
49. ILO, 2023. Occupational Safety and Health Country Profile: Turkey. [online] Available at: <https://www.ilo.org/global/topics/safety-and-health-at-work> (accessed: 21.04. 2025).
50. OSHA, 2023. Occupational Safety and Health Administration Standards. United States Department of Labor. [online] Available at: <https://www.osha.gov> (accessed: 21.04. 2025).
51. STPS Mexico, 2023. NOM-030-STPS-2009. Mexico: Secretaría del Trabajo y Previsión Social. [online] Available at: <https://www.gob.mx/stps> (accessed: 21.04. 2025).
52. Código del Trabajo de Chile, 2023. Ley N° 16.744 sobre Accidentes del Trabajo y Enfermedades Profesionales.
53. Ministerio de Salud Chile, 2023. Código Sanitario. [online] Available at: <https://www.minsal.cl> (accessed: 21.04. 2025).
54. ACGIH, 2023. Threshold Limit Values (TLV) for Chemical Substances and Physical Agents. [online] Available at: <https://www.acgih.org> (accessed: 21.04. 2025).
55. NIOSH, 2023. Recommended Exposure Limits (REL). National Institute for Occupational Safety and Health. [online] Available at: <https://www.cdc.gov/niosh> (accessed: 21.04. 2025).
56. KOSHA, 2023. Occupational Safety and Health Agency of Korea. [online] Available at: <https://www.kosha.or.kr> (accessed: 21.04. 2025).
57. ISH Law, 2023. Industrial Safety and Health Law of Japan. [online] Available at: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp> (accessed: 21.04. 2025).
58. Turkey Ministry of Transport, 2013. Regulations for the International Transportation of Dangerous Goods. [online] Available at: <https://www.mot.gov.tr> (accessed: 21.04. 2025).
59. OSH, n.d. Israeli Standards Institute for Occupational Health and Safety. [online] Available at: <https://www.sii.org.il> (accessed: 21.04. 2025).
60. Mexico Ministry of Labor, 2015. NOM-018-STPS and NOM-019-STPS Regulations. [online] Available at: <https://www.stps.gob.mx> (accessed: 21.04. 2025).
61. Chile Ministry of Environment, 2021. Environmental Regulations on Hazardous Chemicals. [online] Available at: <https://www.mma.gob.cl> (accessed: 21.04. 2025).

Сведения об авторах:

Енсебаева А.Р. – кандидат юридических наук, руководитель отдела социально-правовых исследований РГП на ПХВ «РНИИОТ МТСЗН РК», ул. Кравцова, 18, 010000, Астана, Казахстан.

Ягмусова А.Ф. – автор для корреспонденции, докторант кафедры конституционного и гражданского права, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Байтерекова К.Б. – докторант кафедры конституционного и гражданского права, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Yensebayeva A. – Candidate of Law, Head of the Department of Socio-Legal Research at the Republican Research Institute for Occupational Safety of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 18 Kravtsov St., 010000, Astana, Kazakhstan.

Yagmussova A. – corresponding author, PhD student at the Department of Constitutional and Civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev St., 010000, Astana, Kazakhstan.

Baiterekova K. – PhD student at the Department of Constitutional and Civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev St., 010000, Astana, Kazakhstan.

Енсебаева А.Р. – заң ғылымдарының кандидаты, «ҚР ЕХӘҚМ РҒЗИ» ШЖҚ РМК әлеуметтік-құқықтық зерттеулер бөлімінің меңгерушісі, Кравцов көш., 18, 010000, Астана, Қазақстан.

Ягмусова А.Ф. – хат алмасу үшін жауапты автор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының докторанты, Сәтпаев көш., 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Байтерекова К.Б. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының докторанты, Сәтпаев көш., 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Қылмыстық құқық. Қылмыстық процесс. Криминалистика. Криминология / Criminal law. Criminal process. Criminalistics. Criminology /
Уголовное право. Уголовный процесс. Криминалистика. Криминология**

XҒТАР 10.81.55

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-229-242>

Ғылыми мақала

Қазақстан Республикасындағы түзеу мекемелеріндегі виктимизация

А. Аскарбекқызы¹, М. Тасыбаева¹, Н. Асқарбекқызы¹

¹Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

(e-mail: ¹ainur.askarbekkyzy@mail.ru, ¹Dauletovnam@mail.ru, ¹sunny.nazira84@mail.ru)

Аңдатпа: Мақала бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандарды виктимизациялау мәселелерін зерттеуге арналған. Мақалада әлеуметтік стигма, қылмыстық субмәдениеттің ықпалы, сотталғандардың құқықтарының жеткіліксіз қорғалуы, сондай-ақ этникалық және діни белгілері бойынша кемсітушілік проблемалары сияқты виктимизацияға ықпал ететін негізгі факторлар қарастырылады. Автор жәбірленуі ықтимал сотталушылардың нақты топтарына, соның ішінде жас сотталушыларға, азшылықтарға, психикалық немесе физикалық мүмкіндіктері шектеулі адамдарға және жыныстық қылмыстар үшін сотталғандарға назар аударады.

Тәуекел факторларын талдау негізінде виктимизация деңгейін төмендету бойынша ықтимал шаралар ұсынылады: ұстау жағдайларының стандарттарын арттыру, қолжетімді медициналық және психологиялық көмек көрсету, әлеуметтік оңалту бағдарламаларын енгізу, сотталғандардың құқықтық санасын арттыру. Мақалада сотталғандардың бостандыққа шыққаннан кейін бостандық өміріне сәтті бейімделуі үшін қауіпсіз жағдайлар жасау мақсатында пенитенциарлық саясатты қайта қарау қажеттігі атап өтілген.

Түйін сөздер: сотталған, виктимизация, стигматизация, қылмыстық субмәдениет, зорлық-зомбылық, кемсітушілік

Кіріспе

Қылмыстық-атқару мекемелеріндегі жәбірленушілік әртүрлі елдердің, соның ішінде Қазақстандағы пенитенциарлық жүйелерде кездесетін негізгі проблемалардың бірі болып қала береді. Түрме жағдайында бұл сотталғандардың осал санаттарына физикалық, психологиялық немесе әлеуметтік қысым көрсету түрінде көрінеді, мұның сотталғандар үшін де, қоғам үшін де ұзақ мерзімді салдары бар.

Түсті: 30.04.2025 Мақұлданды: 09.06.2025 Онлайн қолжетімді: 30.06.2025

Бұл проблеманың негізгі себептері қылмыстық субмәдениеттің таралуы, түрме иерархиясы және сотталғандардың құқықтарының жеткіліксіз қорғалуы, әсіресе түрмелерде сотталғандар саны толып кету жағдайында және ұстаудың тиісті жағдайларын қамтамасыз ету үшін ресурстардың жетіспеушілігі.

Қазақстандағы виктимизация тақырыбының өзектілігі бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, еліміздің қылмыстық-атқару жүйесі бас бостандығынан айыру жағдайларын жақсартуға бағытталған реформа сатысында тұр, бірақ этникалық және діни белгілері бойынша зорлық-зомбылық пен кемсітушілік мәселелері әлі де өзекті болып отыр. Екіншіден, оңалту бағдарламаларының жоқтығы және шектеулі медициналық және психологиялық қолдау сотталушыларды зорлық-зомбылық пен виктимизацияға бейім етеді. Сонымен қатар, зерттеулерге сәйкес, Қазақстандағы қылмыстық-атқару жүйесі сотталғандарды әлеуметтік оқшаулаумен және тұрақты қылмыстық субмәдениетпен сипатталады. Сайып келгенде, бұл жас сотталушылар, этникалық азшылықтар, ерекше қажеттіліктері бар адамдар және нақты қылмыстар үшін сотталғандар сияқты ең осал топтар үшін тәуекелдерді арттырады. Бұл мәселелерді шешу тек қана моральдық емес, сонымен қатар әлеуметтік болып табылады, өйткені сотталғандарды бостандыққа шыққаннан кейін сәтті оңалту қоғамның қауіпсіздігі мен әл-ауқаты үшін маңызды.

Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы түрмелеріндегі виктимизацияға ықпал ететін факторларды жан-жақты талдау және бұл мәселенің түрмедегілердің әртүрлі топтарына әсерін зерттеу. Негізгі міндеттердің бірі - қауіпсіз ортаны құру және оңалту бағдарламаларының сапасын арттыру арқылы виктимизацияның алдын алудың тиімді жолдарын анықтау.

Осы мақаладағы түйін сөздің анықтамасын қарастырайық:

а) Виктимизация – бұл жекелеген адамдар немесе топтар жағымсыз ортаның немесе агрессивті әсердің «құрбандары» бола отырып, зорлық-зомбылыққа, кемсітушілікке немесе психологиялық қысымға ұшырайтын жағдайлар. Пенитенциарлық ортада виктимизация сотталушылардың белгілі бір топтарына бағытталған, олардың физикалық және эмоционалдық әл-ауқатына нұқсан келтіретін жүйелі зорлық-зомбылық немесе қудалау ретінде көрініс табуы мүмкін.

б) әлеуметтік стигма – бұл жеке тұлғаларды немесе топтарды әлеуметтік таңбалау процесі, нәтижесінде оларды алып тастау және кемсіту. Түзеу жағдайында бұл түрмеде де, қоғамда да қабылданбауы мүмкін сотталушыларға біржақты көзқарасқа әкеледі, бұл өз кезегінде виктимизация қаупін арттырады және сәтті оңалтуға кедергі келтіреді.

с) қылмыстық субмәдениет – бас бостандығынан айыру орындарында дамып, сотталғандар арасында ерекше иерархия мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастыратын бейресми нормалардың, ережелер мен дәстүрлердің жиынтығы. Бұл субмәдениет тұтқындардың «әлсіз» топтарына қатысты агрессивті және зорлық-зомбылық әрекеттерін жиі қолдайды, сонымен қатар виктимизацияның таралуына ықпал ететін ішкі қайшылықтар мен бәсекелестікті арттырады.

Виктимизация әртүрлі аспектілер арқылы көрінуі мүмкін:

1. Физикалық виктимизация. Қылмыскердің зорлық-зомбылық құрбанына келтіруі мүмкін дене жарақаттарын, жарақаттарды, көгерулерді, сынықтарды қамтиды.

2. Психологиялық виктимизация. Мазасыздық, депрессия, жарақаттан кейінгі күйзеліс, өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, психикалық денсаулықтың бұзылуы сияқты зорлық-зомбылықтың психологиялық салдарын көрсетеді.

3. Эмоциялық виктимизация. Мазасыздық, қорқыныш, ішкі жанжалдарға әкелуі мүмкін эмоционалдық зорлық-зомбылықты, қорлауды, қорқытуды, манипуляцияны қамтиды.

4. Экономикалық виктимизация. Кейбір жағдайларда тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары қаржылық қысымға ұшырайды, қаржыны бақылауға алады, күнкөріс құралдарынан айырылады.

5. Сексуалдық виктимизация. Бұл жәбірленушінің психикалық және физикалық денсаулығына ауыр зардаптар әкелетін жыныстық құқық бұзушылықпен, зорлаумен, жыныстық қудалаумен байланысты зорлық-зомбылық түрі [6].

Сотталғандар түрмелерде және қоғамда біржақтылықпен қалай бетпе-бет келеді, оларды не осал етеді?

Сотталушыларды құрбан етуге ықпал ететін маңызды факторлардың бірі – әлеуметтік стигма. Қолданыстағы стереотиптер мен әлеуметтік стигмаға байланысты сотталғандар көбінесе қоғам тарапынан ғана емес, сонымен қатар түрме ортасынан да теріс пікірге ұшырайды. Мұндай стигматизация олардың осалдығын арттырады, өйткені ол басқа сотталғандар мен мекеме қызметкерлері тарапынан оқшаулануды, сенімсіздікті және теріс түсініктерді арттырады. Нәтижесінде, сотталғандар, әсіресе осал санаттарға жататындар, зорлық-зомбылық пен кемсітушілік қаупіне ұшырайды, бұл олардың түрмеде де, кейіннен босатылған кезде де бейімделуін және оңалуын айтарлықтай қиындатады. Бұл оқшаулану мен дәрменсіздік сезімін арттыру арқылы оларға қауіп төндіреді.

Қылмыстық иерархияның сипаттамасы, сотталғандардың жекелеген топтары үшін қауіп тудыратын нормалар мен ережелер:

Түрме жағдайында қалыптасқан және тұтқындардың өміріне күшті әсер ететін бейресми нормалардың, иерархиялардың және мінез-құлық ережелерінің күрделі жүйесі қылмыстық субмәдениет болып табылады. Бұл субмәдениет ішінде жеке топтар әртүрлі әлеуметтік позицияларды алатын қатаң иерархия бар, бұл өздерін төменгі деңгейде тапқандар үшін қосымша тәуекелдер тудырады. Мұндай ережелер мен иерархиялық құрылымдар көбінесе осал сотталғандарға зорлық-зомбылық пен қысым көрсетуді ынталандырады, олардың оқшаулануын арттырады және олардың қалпына келуі мен бейімделуін қиындатады.

Құқықтық және психологиялық көмек көрсету мәселелері, әсіресе сотталғандардың осал топтарына:

Сотталғандардың, әсіресе осал топтағылардың құқықтық және психологиялық қолдауға қол жеткізуі шектелген жағдай – бұл құқықтардың жеткіліксіз қорғалуы. Мұндай шектеулер қажетті көмекті алуға айтарлықтай кедергілер жасайды және көбінесе сотталғандар арасында құқықтан айыру сезімін арттырады. Қолжетімді және сапалы қызметтер қолжетімді болмаған жағдайда, сотталғандар өз құқықтарын қорғауда қиындықтарға кезігеді, бұл оларды зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке одан сайын осал етеді, оларды оңалтуға кедергі жасайды.

Кемсітушілік жағдайларының мысалдары мен талдауы, түрмелердегі ұлтаралық қақтығыстардың әсері:

Сотталғандар арасында жәбірленушілікті көбейтетін мәселелердің бірі – ұлты мен дініне байланысты кемсіту. Түрмеде этникалық және діни қақтығыстар туындауы

мүмкін, өйткені сотталғандар көбінесе этникалық немесе діни белгілер бойынша бөлінеді, бұл шиеленіс пен кемсітушілікке негіз жасайды. Мұндай жағдайлардың мысалдары белгілі бір этникалық немесе діни топтардың өкілдеріне қарсы бағытталған сенімдер мен зорлық-зомбылықты, сондай-ақ мәдени және діни тәжірибелерге қол жеткізудің шектелуін қамтиды. Бұл жағдай олардың оқшаулануын қиындатып қана қоймайды, сонымен қатар олардың әлеуметтік бейімделу және оңалту процесіне кедергі келтіруі мүмкін психологиялық және физикалық әсер ету қаупін арттырады.

Сондай-ақ, бас бостандығынан айыру орындарында ұстау. Бас бостандығынан айыру орындарында өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуді белгілеу дәлелді базаны жинау бойынша айтарлықтай күрделі процесс болып табылады. Бұл мынадай факторларға байланысты: түрме субмәдениеті сотталған адамдарға айтарлықтай әсер етеді, бұл осы ортадағы қылмыстың жалпы кідірісіне, оның ішінде өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге ықпал етеді; пенитенциарлық жүйе мекемелерінде ұсталатын адамдар суицидтік тәуекелдің жоғары тобына жатқызылады; 19%-37% жағдайда сотталғандар өзіне-өзі зиян келтіруді суицидтік емес сипатта жасайды, оны көрсету-бопсалау суицидіне жатқызу керек. Профессор П.Б. Зотов өз жұмысында атап өткендей, өзіне-өзі қол жұмсаудың қауіп факторлары: жас, агрессияға бейімділік, төзімсіз әлеуметтік депрессия және нәтижесінде депрессиялық жағдайдың пайда болуы, теріс пайдалану және психоактивті заттарға тәуелділік, психикалық бұзылулар, гомосексуалдық қатынастарға мәжбүрлеу, басқа тұтқындардың қорлауы болып табылады. Өзіне-өзі қол жұмсаған сотталғандардың 34%-ы осындай қорлауға ұшырайды[5].

Түзеу орындарында сотталғандардың ең осал топтарына мыналар жатады: Жас сотталғандар ең осал топтардың бірі болып саналады, өйткені оларда егде жастағы сотталғандарға қарағанда тәжірибесі мен әлеуметтік дағдылары аз, бұл оларды қысым мен айла-шарғыға бейім етеді. Түрме иерархиясында өмір сүру үшін қажетті байланыстардың, білім мен дағдылардың – «әлеуметтік капиталдың» жетіспеушілігі көбінесе жас тұтқындарды зорлық-зомбылыққа және құрбандыққа ұшыратады. Этникалық және діни азшылықтар: Бұл топтардың мүшелері мәдени айырмашылықтарға немесе бейтараптыққа байланысты маргинализациялануы мүмкін болғандықтан, бейімделуде қосымша қиындықтарға тап болады. Түрмеде мұндай сотталушылар стереотиптік және кемсітушілікке ұшырайды, бұл көбінесе жанжалға және зорлық-зомбылық қаупінің артуына әкеледі. Басқа сотталғандардан немесе қызметкерлерден қолдау таппау, олардың жағдайын нашарлатады. Психикалық және физикалық кемістігі бар адамдар: Психикалық және физикалық кемістігі бар сотталғандар да осал топтарға жатады, өйткені түрмелерде медициналық және психологиялық көмек көрсету үшін жеткілікті ресурстар жоқ. Осыған байланысты мұндай сотталғандар жеткіліксіз күтімге, сондай-ақ айыптау және стигматизацияға тап болады, бұл олардың оқшаулануына ықпал етеді және олардың жағдайының нашарлауына әкелуі мүмкін. Жыныстық қылмысы үшін сотталғандар: Бұл сотталғандар әсіресе виктимизацияға бейім, өйткені олар басқа сотталғандардың қатал қабылдамауларына және дұшпандығына жиі ұшырайды. Олардың қылмыстарының ерекше сипаты оларды зорлық-зомбылық пен кемсітушіліктің нысанасына айналдырады, бұл олардың бейімделуін айтарлықтай қиындатады және физикалық және психологиялық әсер ету қаупін арттырады.

Әдістер мен материалдар

Зерттеуде теориялық және сапалық аналитикалық әдістер қолданылды. Зерттеудің негізін келесі көздер мен тәсілдер құрады:

Виктимология және пенитенциарлық психология бойынша арнайы әдебиеттерді, соның ішінде түзеу мекемелеріндегі виктимизация құбылысын зерттейтін шетелдік авторлардың еңбектерін талдау. Бұл мәселеге халықаралық және ішкі көзқарастарды салыстыруға мүмкіндік берді.

Қазақстандық зерттеушілердің жарияланған жарияланымдары мен ғылыми мақалаларын зерттеу.

Сотталғандардың құқықтарын сақтау мәселелерін, виктимизация қаупін және Қазақстандағы түзеу мекемелерінде ұстау жағдайларын зерттейтін **Penal Reform International (PRI)** есептерінің мазмұнын талдау. Баяндамалар эмпирикалық ақпарат пен қылмыстық-атқару жүйесінің тәжірибесіне баға берді. Сотталғандардың жеке ерекшеліктерін, бас бостандығынан айыру орындарындағы мінез-құлқын және жәбірленушінің мінез-құлқына бейімділігін сипаттау негізінде олардың портреттеріне психологиялық талдау жасау. Бұл деректер сотталғандардың әртүрлі санаттары арасында виктимизацияға ықпал ететін факторларды анықтау үшін пайдаланылды.

Аталған әдістерді кешенді қолдану Қазақстан Республикасының түзеу мекемелеріндегі виктимизация мәселесін жан-жақты талдауға және оның алдын алудың негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

«Халықаралық пенитенциарлық реформа» (Penal Reform International (PRI)) ұйымы ТМД елдеріндегі, соның ішінде Қазақстандағы сотталғандарды ұстау жағдайлары мен құқықтарының бұзылуына қатысты көптеген зерттеулер мен есептер жүргізді. Бұл есептер түрмелердегі жүйелі проблемаларға, соның ішінде адамдардың шамадан тыс толып кетуіне, медициналық және психикалық денсаулық қызметтеріне қолжетімділіктің шектеулілігіне және сотталғандардың осал топтары үшін жеткіліксіз қорғанысқа бағытталған[3]. Есептерде келтірілген статистика түрмелердегі зорлық-зомбылықтың жоғары деңгейін және тұтқындардың жиі құрбандыққа ұшырауын көрсетеді, бұл әсіресе жастар мен этникалық азшылықтарға, сондай-ақ психикалық және физикалық мүмкіндіктері шектеулі адамдарға әсер етеді деп айтылады. Баяндамаларда сондай-ақ жағдайды жақсарту және сотталғандардың құқықтарын қорғау үшін реформалар қажет екендігі айтылған. Атап айтқанда, ұсынылған шараларға тазалық стандарттарын арттыру, медициналық қызметтерді жақсарту, әлеуметтік оңалту бағдарламаларын енгізу және зорлық-зомбылықты азайту және сотталғандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін түрме жүйесін реформалау кіреді. Аталған ұйым қылмыстық сот төрелігі жүйесін реформалау және адам құқықтарын қорғау мәселелерінде белсенді жұмыс істейді. Олардың Қазақстандағы түзеу мекемелерін талдауы бірнеше маңызды аспектілерді қамтыды. Яғни, сотталғандардың құқықтарының бұзылуына байланысты мәселелер жиі айтылды. Соның ішінде адамгершілікке жатпайтын және ар-намысты қорлайтын жағдайлар. Сотталғандарды ұстау орындарындағы санитарлық-гигиеналық

жағдайдың нашарлығы. Мекемелерде халық көп, таза ауыз су мен дәрі-дәрмектер жетіспейді. Күш көрсету мен азаптауға келсек, тұтқындарға қатысты зорлық-зомбылық мәселелері «Халықаралық пенитенциарлық реформа» ұйымының (PRI) талдауында жиі көтеріледі. Аталған проблема жүйелі сипатқа ие, азаптаулар тергеу барысында да, түзеу мекемелерінде де қолданылады, деп жазады. Медициналық көмекке қолжетімділіктің болмауына байланысты сотталушылар медициналық қызмет көрсетудің жеткіліксіздігімен жиі кездеседі және ауыр сырқаттары бар адамдар үшін өзекті проблема болып табылады. Сондай-ақ, сотталғандардың бостандыққа шыққаннан кейін қоғамға бейімделу мүмкіндіктері шектеулі, себебі Қазақстанда рецидивизмге қарсы бағдарламалар жеткіліксіз, дейді.

Сонымен қатар, сотталушылардың осал топтарына ерекше назар аударылды. Оның ішінде әйелдер колонияларындағы жағдай ерлерге арналған мекемелермен салыстырғанда неғұрлым күрделі болуы мүмкін. Бұл әйелдердің ерекше қажеттіліктерін (мысалы, жүктілікті, ана мен бала құқығын) елемеуге байланысты. Сондай-ақ кәмелетке толмағандарға арналған мекемелерде білімнің және психологиялық көмектің төмен деңгейі туралы және тұтастай сотталғандар арасында мүгедектер мен АИТВ/ЖИТС, туберкулез сияқты аурулары бар адамдар үшін жағдай жасалмағаны туралы баяндайды.

Қорытындылай келе, Халықаралық Penal Reform International (PRI) ұйымының Қазақстандағы сотталғандарды ұстау жағдайлары мен құқықтарының бұзылуына қатысты көптеген зерттеулері мен есептерінен кейін былай деп жазады: «Соңғы жылдары Орталық Азияның кейбір елдері сотталғандардың санын қысқарту бойынша шаралар қабылдады, ал Қазақстан жағдайында бірнеше түрмелерді іс жүзінде жауып тастады, алайда түрмелерде ұстау шарттары нашар болып қала береді және Кеңес Одағынан қалған ГУЛАГ режимінің жаңғырығын алып жүреді. Оларға сотталушылар мен түрмелердегі адамдарды басқаруға қатаң жазалау тәсілдерін қолданатын қазіргі заманғы ресейлік қылмыстық-атқару жүйелері де әсер етеді. Осыған байланысты, PRI өз баяндамаларында Қазақстанды "БҰҰ-ның сотталғандарға қатысты қатыгездікке және басқа да қорлау әрекеттеріне қарсы конвенциясын" және Нельсон Мандела ережелерін (БҰҰ-ның ең төменгі стандартты ережелері) толық сақтауға шақырады»[3].

Сондай-ақ, «Халықаралық пенитенциарлық реформа» (**Penal Reform International (PRI)**) мақаласында Орталық Азия аймағында 2024 жылдың ақпан айынан бастап іске қосылған «Сенімге негізделген диалогтар мен оңалту бағдарламалары арқылы Орталық Азияның жекелеген түрмелерінде радикалдануға және зорлық-зомбылық экстремизміне төзімділікті арттыру» бағдарламалары туралы айтылады.

«Бұл жобаның мақсаты-радикалдану деңгейін төмендетуге ықпал ететін тиімді түрме жүйесін құру.

PRI зорлық-зомбылық экстремизміне қарсы іс-қимылдың тиімді ұлттық стратегияларын әзірлеуге, түрме қызметкерлерін әскери экстремистер қатарындағы қылмыскерлерді анықтауға және басқаруға үйретуге және оларды оңалту/реинтеграциялаудың тиімді бағдарламаларын әзірлеуге көмектесті. Жоба тиісті оңалту іс-шараларын жүргізуге жәрдемдесу үшін АҚҰ (азаматтық қоғам ұйымдары) мен түрме әкімшілігі арасындағы ынтымақтастықты жолға қояды. Бұл жоба Қазақстанда, Қырғызстанда және Тәжікстанда жүзеге асырылды» дейді [3].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі қауіп факторлары мен ұсынылатын шараларды талдауға болады: Біріншіден, өмір сүру жағдайларын жақсарту. Яғни, лайықты өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету, оның ішінде тазалық, азық-түлік және қауіпсіздік стандарттарының жақсаруы виктимизация қауіпін азайтудың негізі болып табылады. Тазалық пен санитария аурудың алдын алуға және сотталғандардың жалпы әл-ауқатын жақсартуға көмектеседі, ал күшейтілген қауіпсіздік шаралары халықтың осал топтарына бағытталған зорлық-зомбылық пен басқа оқиғаларды барынша азайтады. Медициналық және психологиялық көмек көрсету. Сапалы медициналық және психологиялық қызметтерге, соның ішінде психикалық денсаулықты қолдауға қол жеткізу сотталғандардың әл-ауқаты үшін өте маңызды. Психикалық денсаулыққа ерекше көңіл бөлу оқшаулану мен күйзеліске байланысты психологиялық мәселелердің дамуын болдырмауға, сондай-ақ ерекше күтімді қажет ететін осал топтарды оңалтуға көмектеседі. Әлеуметтік оңалтуды ең бастысы деп санаймын. Себебі, әлеуметтік оңалту бағдарламаларын енгізу сотталғандарды қоғамға қайта кіруге дайындауға көмектеседі. Мұндай бағдарламаларға өмірлік дағдыларды үйрету, кәсіптік оқыту және сотталғандарға бостандыққа шыққаннан кейін қоғамға қайта кіруге көмектесу кіреді, осылайша қайта қылмыс жасау қауіпін азайтады. Сонымен қатар сотталғандардың құқықтық санасын арттыру. Сотталғандардың құқықтары мен қолжетімді қорғау құралдары туралы ақпараттандыруға бағытталған бұл бағдарламалар, олардың осалдығын азайтуда маңызды рөл атқарады. Құқықтық сауаттылық сотталғандарға өз құқықтарын түсінуге және олардың қауіпсіздігіне немесе қадір-қасиетіне қауіп төнген жағдайда қалай күресуге болатынын түсінуге көмектеседі.

Сотталғандарды түрмелердегі виктимизациядан қорғау үшін бірқатар шараларды ұсыну қажет:

1. Халықтың осал топтары үшін мамандандырылған бағдарламалар құру – мұндай бағдарламалар жастар мен ерекше қажеттіліктері бар адамдар сияқты зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке ең осал тұтқындарды қолдауға бағытталған. Мұндай бастамалар психологиялық және әлеуметтік қолдау көрсету арқылы виктимизация қауіпін азайтуға көмектеседі [8].

2. Мониторинг жүйесін күшейту – ұстау жағдайларын тұрақты бақылау, сондай-ақ тәуелсіз бақылаушыларды белсенді пайдалану сотталғандардың зорлық-зомбылық және құқықтарын бұзу жағдайларын жедел анықтауға, сол арқылы олардың қорғалуын жақсартуға көмектеседі [9].

3. Түрме қызметкерлерін оқыту – түрме қызметкерлерін оқытудың, соның ішінде виктимизацияның алдын алу және анықтау бойынша оқытудың маңыздылығын атап көрсетеді. Виктимизацияның белгілері мен қауіптерін білетін қызметкерлер оқыс оқиғаларға жақсырақ жауап беріп, тәртіпті сақтай алады. Бұл шаралар, сотталғандар үшін қауіпсіз және қолайлы орта құру, олардың әлеуметтік оңалтуына және түрмелердегі зорлық-зомбылық деңгейін төмендетуге ықпал ететін маңызды қадам болуы мүмкін [10].

Зерттеу барысында облыстық қылмыстық атқару жүйесі департаментіне қарасты мекеменің, яғни түзеу мекемесінің мамандарымен кездестім. Бұл ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталғандар жазасын өтейтін қатаң тәртіптегі мекемелер. Мамандардың пікірінше, ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру орындарында отырған сотталғандардың виктимизацияға қарсы тұру қабілеті көбінесе олардың қайсарлығына,

жеке қасиеттеріне, отбасылық жағдайына, балалық шағына, өскен ортасына, кәсіби дайындығына, өзін қорғау қабілетіне, сондай-ақ психологиялық тұрақтылығына байланысты. Мекемелерде сотталғандар арасындағы зорлық-зомбылық құрбандары, әдетте, әлеуметтік жағдайы төмен адамдар болып табылады. Олардың бұл топқа мүше болуына қылмыстық кодекстің қай бабы бойынша сотталғаны, сондай-ақ жеке ерекшеліктері әсер етеді. Атап айтқанда, мұндай сотталғандарға физикалық немесе психологиялық әлсіздігі бар, қорқынышқа бейім, бала кезінде зорлық-зомбылық көрген, өзін-өзі бағалауы төмен, отбасынан қолдау көрмеген, сондай-ақ психикалық ауытқушылықпен ауыратындар жатады. Мекеме әкімшілігінің рұқсатымен тек ғылыми-зерттеу мақсатында және мәселені тереңірек түсіну және ұсыныстар әзірлеу мақсатында сотталғандардың бірінің психологиялық портретімен таныстым.

Сотталушы «А» ҚР ҚК-нің 192-бабының 2-тармағымен 7 жыл 6 айға бас бостандығынан айырылды. Білімі орта, отбасы жағдайы: үйленген, бір баласы бар. Бұған дейін ол екі рет қылмыстық жауапкершілікке тартылған. Ата-анасы тірі, отбасында үш бала бар, отбасында екінші бала. Психологпен алғашқы жеке сұхбатта сотталған «А» сұрақтарға жан-жақты жауап берді, өз тәжірибесімен бөлісті, ал эмоциясы логикадан басым болды. Көңіл-күйі мұңды, жүзінде мұң. Мотивация орташа деңгейде, ым-ишара, мимика, іс-әрекет баяу болды. Психикалық ауытқулардың белгілері жоқ. Алайда, бұрын екі соттылығының болуы ескеріліп, сотталушы жазасын өтеу кезінде өзіне дене жарақатын келтіргені анықталған. Тексеру кезінде мойынның кесілген жерлері, білезік бөлігінде көптеген өз-өзіне зақым келтіру іздері анықталған. Сотталғанның өз мақсатына жету құралы ретінде пайдаланып, автоагрессивті әрекеттерге бейім екені анықталды.

Люшер сынағы бойынша сотталған «А» тұлғааралық қарым-қатынаста сыртқы қорғаныстық бейімделу деңгейі төмен. Бейімделу қиын болған кезде, тұлғааралық қарым-қатынаста сыртқы айыптау позициясы бар қорғаныс тенденциялары пайда болады. Бағалаудағы ұтымды көзқарас пен байсалдылыққа қарамастан, субъективтілік элементтері, сынға сезімталдықтың жоғарылауы, сенімсіздік және басқалардың қабылданатын жағымсыз ниетінен қауіп сезімі байқалады. Ойлау синтетикалық және өнертапқыштық, эстетика мен көркем қабылдауға бейім. Сотталған адамның назарын аударуға, басқалардың көзайымына ие болуға және өзінің ерекшелігін тануға ұмтылады. Оның пайымдаулары, басқа адамдардың мәлімдемелері сияқты, ол үшін ерекше мәнге ие болады. Басқа адамдармен қарым-қатынаста дұшпандық туралы субъективті иррационалды түсініктерді қалыптастыруға сақтық, реніш және бейімділік байқалады. Айналадағылардың әсеріне сезімтал, басқалардың реакциясына байланысты көңіл-күйі өзгеруі мүмкін. Сотталған адам достық байланыстар орнатуға ұмтылады, бұл ретте оның өзін-өзі бағалауы көбінесе өзі үшін маңызды адамдардың табыстары мен пікірімен айқындалады. Шектеу мен тыйым салу жағдайы күйзеліс туғызады, өз тағдырына билік ету қажеттілігі туындайды. Біркелкілікті қабылдамау және қатарлықтан аулақ болуға ұмтылу байқалады. Психолог «А» сотталғанды профилактикалық есепке «өзіне тән зақым келтіруге бейім» ретінде қоюды және оған қатаң бақылау орнатуды ұсынады. Дәл осындай сотталғандар көбінесе виктимизацияның құрбаны болады. Осыған байланысты С. Генрихтің әдістерін пайдалану маңызды.

Қазіргі уақытта түзеу мекемелеріндегі виктимизацияны болдырмау мақсатында пенитенциарлық саясатты өзгерту перспективаларын қарастыру маңызды. Қолданыстағы

саясатты қайта қарау қажеттігі туындайды. Бұл пенитенциарлық саясатты қайта қарау сотталғандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және оларды босатылғаннан кейін әлеуметтік бейімделуге табысты дайындау үшін барған сайын маңызды болуына байланысты. Виктимизацияны төмендету маңызды мақсат болып табылады, өйткені сотталғандардың психологиялық және физикалық салауаттылығы олардың оңалту қабілетіне тікелей әсер етеді. Бұдан басқа, сотталғандарды ұстауға көзқарастардың өзгеруі жеке басының өсуіне ықпал ететін және қылмыстың қайталану қаупін төмендететін ізгілікті және қолайлы орта құруы мүмкін. Сондай-ақ ықтимал заңнамалық бастамалар мен реформалар. Реформаның перспективалары қамауда ұстаудың жоғары стандарттарын қамтамасыз ету және сотталғандардың құқықтарын қорғау үшін жаңа ережелерді енгізуді қамтуы мүмкін. Заңнамалық өзгерістер түрмедегі жағдайды жақсартуды, медициналық және психологиялық көмекке қолжетімділікті, оңалту бағдарламаларын құруды және халықтың осал топтарын қорғауға арналған арнайы шараларды қамтуы мүмкін. Мұндай бастамалар виктимизация деңгейін төмендетуге ғана емес, сонымен қатар сотталғандарды жазасын өтегеннен кейін әлеуметтік оңалтуға және интеграциялауға бағытталған жүйені құруға көмектеседі.

Нэнси Вольф пен Джин Ши «Түрмедегі қатыгез қарым-қатынас моделі және қауіпсіздік сезімі: ерлер мен әйелдердің тәжірибесі» (2009) зерттеуі түрмедегі ерлер мен әйелдер арасындағы виктимизация модельдерін, сондай-ақ олардың сезімдеріндегі айырмашылықтарды зерттейді. Авторлардың айтуынша, ерлер де, әйелдер де дене және психологиялық зорлық-зомбылыққа ұшырайды, бірақ виктимизацияның сипаты мен жиілігі жынысына қарай ерекшеленеді. Зерттеу әйелдердің мазасыздық пен сенімсіздік сезінетінін, ал ерлердің физикалық зорлық-зомбылыққа бейім екенін көрсетеді. Вольф пен Ши сондай-ақ жас, денсаулық жағдайы және бұрынғы тәжірибе сияқты факторлар виктимизация деңгейіне және сотталғандар арасындағы қауіпсіздікті қабылдауға әсер ететінін баса айтады. Авторлар түрмелердегі виктимизация деңгейін төмендету және қауіпсіздік сезімін жақсарту үшін қамаудағыларды жынысына қарай қолдау мен қорғаудың сараланған тәсілдерін әзірлеу қажет деген қорытындыға келеді[4].

Осы орайда тағы бір сотталушының психологиялық портретін назарға алғым келеді. Сотталған "Б", ерадам, үйленген және екі баласы бар, бұған дейін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 389-бабы (Өзін-өзі басқару) бойынша сотталған. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99-бабы (Кісі өлтіру), 1-бөлігі (басқа адамға заңсыз қасақана өлім келтіру) және 58-бөлігі (қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар), 4-бөлігі (қылмыстық қылмыс жасауға ерекше белсенді қатысу) бойынша жазасын өтеп жатыр, он сегіз жыл қатаң режимдегі колонияда. Сотталған "Б" Люшер сынағынан (түсті метафора әдістемесі), СТО (түстердің арақатынасы сынағы), Шмишек сынағынан және қабылдаудың басым модальділігі диагностикасынан (қабылдаудың жетекші арнасының әдістемесі) С. Ефремцевтен өткен. Тест нәтижелері бойынша, жоғары сезімталдық, қорқыныш, алаңдаушылық, негізсіз қорқыныш, өзіне және өзінің қабілеттеріне сенімсіздік, өзін-өзі төмен бағалау. Мазасыздық пен күдікті қасиеттермен, фрустрацияға, шиеленіске, өзін-өзі сынауға төзімділігі төмен, әлеуметтік бейімделудегі қиындықтар және ұялшақтық сипатталады. Мұндай нәтижелерге ие адамдар жағымсыз белгілерге көбірек көңіл бөледі. Олар тіпті ұсақ-түйектерге де тоқталып, есте сақтап отырады. Бұл жағдай оларға белгісіз болып

көрінеді, бұл алаңдаушылықты арттырады. Маңызды және кішігірім нәрселерді ажырата алмау, Сондай-ақ ұсақ-түйектердің эмоционалды маңыздылығының жоғарылауы салдарынан зейіннің шоғырлануы төмендейді. Шешім қабылдау кезінде күмәнданады, сондай-ақ өз әрекеттерінің салдары туралы қорқыныш пайда болады. Әрбір жаңа сигнал ықтимал қауіп ретінде қабылданады, сондықтан мұндай адамдар мінез-құлықтың дәлелденген әдістерін ұстануды жөн көреді. Олар өз қызметінде табысқа жетуден гөрі сәтсіздіктерді болдырмауға көбірек көңіл бөледі. Олардың мінез-құлқы теріс салдарға әкелуі мүмкін қателік жасау қорқынышымен анықталады. Бұл қорқыныш, әсіресе табысқа кепілдік берілмеген жағдайларда, олардың өздерін шектеуіне әкеледі. Егер іс-әрекет қажет болса, мұндай адамдар жоғары ішкі стандарттарды дамыта отырып, өз қызметін қатаң бақылауға тырысады. Олар өздерін сенімдірек сезіну үшін өз әрекеттері мен нәтижелерін осы стандарттармен үнемі салыстырады.

Соңғы, тексеру нәтижесі бойынша төмен ұпай жинаған индивид стресстік жағдайларда тұрақсыз мінез-құлықпен сипатталады. Жоғары сезімтал жүйке жүйесі бар, кез келген қауіпке күрт жауап береді. Мұндай адамдар өздерін өте қорқақ деп санайды, өз қабілеттеріне сенімсіз және өздерінің төмендігінің негізсіз сезімінен қиналады. Сезімдерін білдіруде баяу, ұстамды. Үлкен компаниялардан аулақ болады (қорқақтық, шешімсіздік, өз қабілеттеріне сенбеу, ұялшақтық, басқалардың алдында ұялу, ұстамды, қорқақ, эмоционалды, ашуланшақ, тітіркендіргіш, шектеулі, ережелерді қатаң сақтайды, қауіп-қатерге тез жауап береді, басқаларға қарағанда сезімталдық жоғарылайды).

Бұл сынақтардың нәтижелері психологиялық тұрғыдан еркек пен әйелдің айырмашылығын көруге мүмкіндік береді. Еркектер, олар эмоцияларды азырақ көрсетеді және көбінесе өз уайымдарын жасырады. Эмоционалдық күйлерді рационализациялауға көбірек бейім. Эмоциялық және психологиялық қолдаудың қажеттілігін білдіру ықтималдығы аз. Сондықтан қамаудағылардың жынысына байланысты қолдау мен қорғау да маңызды деп есептеймін. Жоғарыдағы психологиялық портретті зерделеу нәтижесінде сотталған адамның виктимизацияға ұшырауы әбден мүмкін.

Сондай ақ, виктимизацияның ең үлкен әлеуеті сотталғандарды ұстаудың адамгершілік жағдайларын қамтамасыз ету саласындағы кемшіліктерден туындайды. Сотталғандарды көп адамдық жатақханаларда ұжымдық ұстаудың қазіргі жүйесі сотталғандар арасындағы қажетсіз қарым-қатынастардың алдын алуды қиындатады: қылмыстық тәжірибе сотталғандардың бір санатынан екіншісіне ауыстырылады, әртүрлі жанжалды жағдайлар туындайды. Сотталғандар арасындағы қарым-қатынас мәдениетінің төмендігі көптеген жанжалды жағдайларға, кейбір адамдарды басқалардың басып-жаншуына әкеп соғады, жиі жүйке жүктемесі жағдайын тудырады, ашуланшақтықты, күдіктілікті күшейтеді, сотталғандардың алаңдаушылығын, қауіп-қатерін және кез келген сәтте жанжалды шешудің күш қолдану әдістеріне дайындығын тудырады [7].

2023 жылы «Халықаралық пенитенциарлық реформа» (Penal Reform International) ұйымының мәліметі бойынша, жаттықтырушыларға арналған нұсқаулық «Тренердің нұсқаулығы: Нельсон Мандела ережелерінің халықаралық оқыту бағдарламасына кіріспе» атты нұсқаулық әзірленді. Бұл құжат түрме жүйесінің қызметкерлері үшін 4 күндік толық уақытты біліктілікті арттыру курсы қамтамасыз етуге арналған. Бағдарламаны ЕҚЫҰ Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі

бюросы (ДИАҚБ), «Халықаралық пенитенциарлық реформа» (Penal Reform International (PRI), Швецияның түрме және пробация қызметі (SPPS) және Біріккен Ұлттар Ұйымының Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасы (UNODC) бірлесіп ұйымдастырды. Оқу курсы тақырыптық негізде құрылымдалған және сотталғандармен жұмыс істеудің ең төменгі стандарттарын енгізу бойынша ұсыныстарды қамтиды. Бұл стандарттар түрме менеджменті сапасын жақсартуға, сотталғандармен жұмыс істеуге және оларды ұстау жағдайларын жақсартуға, қосымша кедергілер жасамай-ақ көмектесуі керек. Нұсқаулықта презентациялар, практикалық жаттығулар және мұғалімдер пайдалана алатын оқыту бойынша кеңестер, сондай-ақ әртүрлі сыныптарды оқыту үшін пайдалы ақпарат пен ресурстар бар. Мұндай халықаралық тәжірибені пайдалану Қазақстан үшін өте маңызды деп есептеймін. Қазақстандық түрме қызметкерлері мен мамандарының біліктілігін арттыру курстары қажет. Бұл мамандардың басты міндеттерінің бірі – түрмелерде виктимизацияның алдын алу. Олар сотталғандарға тәрбиелік, медициналық және психологиялық көмек көрсетеді, сондай-ақ олардың әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, Қазақстанның түзеу мекемелеріндегі виктимизация мәселесі кешенді көзқарас пен жүйелі өзгерістерді талап ететінін атап өтуге болады. Талдау әлеуметтік стигма, қылмыстық субмәдениет, медициналық және психологиялық қолдаудың жоқтығы, сондай-ақ этникалық және діни белгілері бойынша кемсітушілік сотталғандардың жекелеген топтарының осалдығын арттыратынын көрсетті. Сотталғандардың құқықтарын қорғау және олардың стандарттарын көтеру оларды оңалтуға қолайлы қауіпсіз орта құрудың кілті болып табылады. Қамау жағдайлары сотталғандардың психологиялық жай-күйі мен әлеуметтік бейімделу қабілетіне тікелей әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар, өз кезегінде, босатылғаннан кейінгі қоғамдық қауіпсіздік деңгейіне де кері әсерін тигізеді. Қылмыстық-атқару жүйесін одан әрі жетілдіру үшін сотталғандардың осал топтарын қорғаудың тиімді әдістерін табуға және олардың әлеуметтік бейімделуіне ықпал ететін бағдарламаларды әзірлеуге бағытталған қосымша зерттеулер жүргізу қажет. Сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарындағы адам құқықтары мен оңалту жұмыстары саласындағы үздік халықаралық тәжірибені талдау және енгізу маңызды бағыт болып табылады.

Авторлардың қосқан үлестері

Асқарбекқызы А. зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, мақаланың мақсаттары мен міндеттерін анықтады, теориялық және эмпирикалық материалдың негізгі бөлігін жинап, талдап, мәтіннің жобасын және соңғы нұсқаларын жазды.

Тасыбаева М. пенитенциарлық жүйедегі виктимизация тақырыбы бойынша шетелдік әдебиеттерді талдауға қатысты, сонымен қатар материалды баяндау құрылымы мен логикасы бойынша ұсыныстар жасады.

Асқарбекқызы Н. сотталғандардың психологиялық ерекшеліктерін талдауға, мәтінді өңдеуге және әдебиеттер тізімін дайындауға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Койл, А. (2009). Түрме басқаруындағы адам құқықтарына негізделген көзқарас. Лондон: Түрмедегі зерттеулердің халықаралық орталығы. https://books.google.com/books/about/A_Human_Rights_Approach_to_Prison_Manage.html?id=Q-dQMwEACAAJ (өтініш берген күні: 09.05 2025)
2. Мирс, Д. П., и Бейлс, У. Д. (Mears, D. P., & Bales, W. D.) (2010). Supermax түрме: орналастыру, ұзақтығы және түрмеге оралу алдындағы уақыт. Криминология, 48(4), 1131-1166. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.04.025>
3. Халықаралық түрме реформасы. (2017-2020). Бұл туралы Penal Reform International хабарлайды. www.penalreform.org сайтынан алынды. (өтініш берген күні: 09.05 2025)
4. Вольф, Н. және Ши, Дж. (2008). Вивитизация үлгілері және түрмедегі қауіпсіздік сезімі: ерлер мен әйел тұтқындардың тәжірибесі. Sage журналы. <https://doi.org/10.1177/0011128708321370>
5. Рақымбаева, Л.Н. (2023) «Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге бағытталған іс-әрекеттердің қазіргі шындығы, динамикасы, себептері мен шарттары», Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы, №2(143), 93–102-бб. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-93-102>
6. Калыбаева, А.А. (2024) «Криминологиялық сипаттама: тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған тұлғалар», Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы, №1(146), 258–269-бб. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-146-1-258-269>
7. Сердюченко И.Н. (2018) «Пенитенциарная виктимизация осужденных и ее редупреждения». Оқу құралы. https://litgid.com/read/penitentsiarnaya_viktimizatsiya_osuzhdennykh_i_ee_preduprezhdenie_uchebnoe_posobie/page-3.php
8. Ұлттық ресурстар орталығы PREA Standards: Screening for Risk of Sexual Victimization and Abusiveness (өтініш берген күні: 09.05 2025)
9. Wolff, N., & Shi, J. (2011). Patterns of Victimization and Feelings of Safety Inside Prison: The Experience of Male and Female Inmates. Crime & Delinquency, 57(1), 29–55.
10. Азаптаулардың алдын алу қауымдастығы Training of Prison Staff | Association for the Prevention of Torture (APT) (өтініш берген күні: 09.05 2025)

А. Асқарбекқызы¹, М. Тасыбаева¹, Н. Асқарбекқызы¹

*Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан
(E-mail: ¹ainur.askarbekkyzy@mail.ru, ¹Dauletovnam@mail.ru, ¹sunny.nazira84@mail.ru)*

Виктимизация в исправительных учреждениях Республики Казахстан

Аннотация: Статья посвящена изучению вопросов виктимизации осужденных в местах лишения свободы. В статье рассматриваются основные факторы, способствующие виктимизации, такие как социальная стигматизация, влияние преступной субкультуры, недостаточная защита прав осужденных, а также проблемы дискриминации по этническим и религиозным признакам. Автор обращает внимание на конкретные группы осужденных, наиболее склонных к виктимизации, включая молодых заключенных, представителей меньшинств, лиц с психическими или физическими недостатками и осужденных за сексуальные преступления.

На основе анализа факторов риска предлагаются возможные меры по снижению уровня виктимизации: повышение стандартов условий содержания, оказание доступной медицинской и психологической помощи, внедрение программ социальной реабилитации, повышение правосознания осужденных. В статье подчеркивается необходимость пересмотра пенитенциарной политики с целью создания безопасных условий для успешной адаптации осужденных к жизни на свободе после освобождения.

Ключевые слова: осужденный, виктимизация, стигматизация, преступная субкультура, насилие, дискриминация

A. Askarbekkyzy¹, M. Tasybayeva¹, N. Askarbekkyzy¹

¹International Taraz university named after Sh.Murtaza, Taraz, Kazakhstan

(E-mail: ¹ainur.askarbekkyzy@mail.ru, ¹Dauletovnam@mail.ru, ¹sunny.nazira84@mail.ru)

Victimisation in correctional institutions of the Republic of Kazakhstan

Abstract: The article is devoted to the study of the issues of victimisation of convicts in prisons. The article examines the main factors contributing to victimisation, such as social stigma, the influence of criminal subculture, inadequate protection of the rights of convicts, as well as problems of discrimination on ethnic and religious grounds. The author focuses on specific groups of prisoners most prone to victimisation, including young prisoners, minorities, persons with mental or physical disabilities and those convicted of sexual offences.

Based on an analysis of risk factors, possible measures to reduce victimisation are suggested, such as raising standards of conditions of detention, providing accessible medical and psychological care, introducing social rehabilitation programmes, and raising the legal awareness of convicts. The article emphasises the need to revise penitentiary policy in order to create safe conditions for the successful adaptation of convicts to life at large after release

Keywords: convict, victimisation, stigmatisation, criminal subculture, violence, discrimination

References

1. Kojl, A. (2009). Түрме басқаруындағы адам құқықтарына негізделген көзқарас. London: Түрмедегі зерттеулердің халықаралық орталығы. https://books.google.com/books/about/A_Human_Rights_Approach_to_Prison_Manage.html?id=Q-dQMwEACAAJ
2. Mirs, D. P., i Bejls, U. D. (Mears, D. P., & Bales, W. D.) (2010). Supermax түрме: орнаlastыру, ұзақтығы және түрмеге оралу алдындағы уақыт. Kriminologija, 48(4), 1131-1166. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.06.001> (өтініш берген күні: 25.04.2025)
3. Халықаралық түрме reformасы. (2017-2020). Бұл туралы Penal Reform International habarlajdy. www.penalreform.org/sajtynan alyndy. (өтініш берген күні: 25.04.2025)
4. Vol'f, N. және Shi, Dzh. (2008). Vivitizacija ылгileri және түрмедегі қауіпсіздік сезімі: ерлер мен әйел тұтқындардың тәжірибесі. Sage zhurnaly. <https://doi.org/10.1177/0011128708321370>
5. Рақымбаева, Л.Н. (2023) «Өзін-өзі өлтіруге дейін зәткізуге бағытталған іс-әрекеттердің қазіргі shyндығы, динамикасы, себептері мен шарттары», Л.Н. Gumilev атындағы Еуразия ұлттық университетінің Habarshysy. Құқық serijasy, №2(143), 93–102-bb. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-93-102>

6. Kalybaeva, A.A. (2024) «Kriminologijalyқ sipattama: tırmystық zorlyқ-zombylyқ zhasaґan tılfalar», L.N. Gumilev atyndaғы Eurazija ылtтық universitetiniң Habarshysy. Құқық serijasy, №1(146), 258–269-bb. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-146-1-258-269>
7. Serdjuchenko I.N. (2018) «Penitenciarnaja viktimizatsiya osuzhdennykh i ee reduprezhdeniya». Оқу қыралы. https://litgid.com/read/penitentsiarnaya_viktimizatsiya_osuzhdennykh_i_ee_preduprezhdenie_uchebnoe_posobie/page-3.php(өtinish bergen kыni: 25.04 2025)
8. ылtтық resurstar ortalyғы PREA Standards: Screening for Risk of Sexual Victimization and Abusiveness. (өtinish bergen kыni: 25.04. 2025)
9. Wolff, N., & Shi, J. (2011). Patterns of Victimization and Feelings of Safety Inside Prison: The Experience of Male and Female Inmates. *Crime & Delinquency*, 57(1), 29–55.
10. Azaptaulardың aldyn alu қауымдастығы Training of Prison Staff | Association for the Prevention of Torture (APT) (өtinish bergen kыni: 25.04.2025)

Авторлар туралы ақпарат:

Асқарбекқызы А. – заң ғылымдарының магистрі, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Желтоқсан көшесі, 69Б, 080000 Тараз, Қазақстан

Тасыбаева М. – заң ғылымдарының магистрі, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Желтоқсан көшесі, 69Б, 080000 Тараз, Қазақстан

Асқарбекқызы Н. – заң ғылымдарының кандидаты, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Желтоқсан көшесі, 69Б, 080000 Тараз, Қазақстан

Асқарбекқызы А. – магистр права, Международный университет имени Шерхана Муртазы, Тараз, ул. Желтоқсан, 69Б, 080000, Тараз, Казахстан

Тасыбаева М. – магистр права, Международный университет имени Шерхана Муртазы, Тараз, ул. Желтоқсан, 69Б, 080000, Тараз, Казахстан

Асқарбекқызы Н. – кандидат юридических наук, Международный университет имени Шерхана Муртазы, Тараз, ул. Желтоқсан, 69Б, 080000, Тараз, Казахстан

Askarbekkyzy A. – Master of Law, International University named after Sherkhan Murtaza, Taraz, st. Zheltoksan, 69B, 080000, Taraz, Kazakhstan

Tasybaeva M. – Master of Law, International University named after Sherkhan Murtaza, Taraz, st. Zheltoksan, 69B, 080000, Taraz, Kazakhstan

Askarbekkyzy N. – Candidate of Legal Sciences, International University named after Sherkhan Murtaza, Taraz, st. Zheltoksan, 69B, 080000, Taraz, Kazakhstan

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Халықаралық құқық, халықаралық жеке құқық / International law,
Private International Law/ Международное право, международное
частное право**

IRSTI 10.89.01
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-243-253>

**Jurisdiction over electronic contracts in cross-border tourism disputes
between China and Kazakhstan: Dilemma and path**

Su Ming-zhe¹, Cheng Geng², Wang Hong-wei^{*2}

¹*al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Harbin Institute of Technology, Harbin, China*

(e-mail: ¹su_minchzhe1@live.kaznu.kz; ²m18110679511@163.com; ^{2*}whwkzc@126.com)

Abstract: This article discusses the jurisdiction of electronic contracts in cross-border tourism between China and Kazakhstan, and analyzes its theoretical basis, practical difficulties, and breakthrough paths. The principles of freedom of contract, closest connection, and party autonomy in private international law provide theoretical support for cross-border contract jurisdiction, but the differences between China and Kazakhstan in legal systems and industry characteristics have led to intensified jurisdictional conflicts. In reality, the two countries have significant differences in terms of the elements of electronic contract formation, consumer protection, data sovereignty, fragmentation of the place of performance, and identification of electronic evidence. To break through the dilemma, this article proposes three paths: international commercial arbitration, adjustment of domestic judicial interpretations and optimization of bilateral judicial cooperation, including measures such as promoting the alignment of judicial interpretations, establishing a system for mutual recognition of electronic evidence, strengthening the binding force of model contracts, innovating dispute resolution mechanisms and introducing third-party guarantee mechanisms. Through collaborative governance, China and Kazakhstan can build stable and efficient jurisdiction rules to provide legal guarantees for the healthy development of cross-border tourism.

Keywords: Cross-border tourism electronic contracts, jurisdictional conflicts, bilateral judicial cooperation, digital economy, and legal coordination

Introduction

With the deepening of economic and trade cooperation between China and Kazakhstan, cross-border tourism has become an important link for economic and cultural exchanges between the two sides.

Received: 13.05.2025. Accepted: 11.06.2025. Available online: 30.06.2025.

^{1*}the corresponding author

The application of electronic contracts in cross-border tourism is becoming more and more widespread, but their virtuality and borderlessness have also raised complex jurisdiction issues.

Today, “the traditional legal application rules applied by the international community have been unable to effectively resolve cross-border tourism disputes in the network environment” [1]. The differences in the legal systems of China and Kazakhstan make it more difficult to determine the jurisdiction of electronic contracts in cross-border tourism disputes, which not only increases the cost of consumer rights protection but also affects the commercial efficiency of enterprises. Properly handling the conflict and choice of jurisdiction of cross-border electronic contracts will help enhance legal exchanges and cooperation between China and Kazakhstan in the field of cross-border tourism and also provide beneficial legal support for consumer rights protection and the improvement of commercial efficiency. The “Belt and Road” initiative provides enormous space and opportunities for the development of cross-border e-commerce. While bringing diversified choices of goods and services to consumers in countries along the route, it also promotes operators in countries along the route to explore international markets and expand overseas marketing channels” [2]. Solving legal issues such as the jurisdiction of electronic contracts will provide solid legal protection for the sustained and healthy development of cross-border tourism between China and Kazakhstan.

Methodology

This paper applies the literature analysis method and the comparative method to analyze the jurisdiction of electronic contracts in cross-border tourism between China and Kazakhstan.

Literature analysis method – Through reading relevant literature, this article fully analyzes the differences and conflicts in the legal mechanisms for protecting the rights of cross-border tourists between China and Kazakhstan, and points out the resolution mechanism.

Comparative analysis method – This article compares the protection mechanisms and backgrounds of tourists’ rights in China and Kazakhstan, then points out the cultural differences between the two countries, and finally draws a more reasonable conclusion by coordinating the common factors of the two countries.

Discussion

The theory of contractual jurisdiction in the context of private international law is based on three major legal principles: the principle of freedom of contract builds the basis of rights, the principle of closest connection provides a value balance, and the principle of party autonomy forms an effectiveness guarantee. The three together construct the institutional framework for cross-border contract dispute resolution.

1. The foundation of the principle of freedom of contract

Article 305 of the German Civil Code (1896) was the first to codify the principle of freedom of contract, granting parties the substantive right to choose the applicable law and the jurisdiction of the court. This principle has been widely recognized in the international arena. Article 5 of the Hague Convention on Choice of Court Agreements (2005) adopts the “jurisdiction priority of agreement” rule, which elevates the parties’ agreement to the level of transnational judicial cooperation. In the cross-border tourism electronic contract scenario, this principle is

reflected in the legal basis for platform operators and consumers to agree on dispute resolution institutions through clickwrap contracts.

2. Equitable supplement to the closest connection principle

As a theoretical supplement to the principle of freedom of contract, the Center of Gravity Theory, created in Article 188 of the Second Restatement of the Laws of Conflict of Laws of the United States (1971), realizes the dynamic configuration of jurisdiction by analyzing the substantial connection between contract elements and legal jurisdictions. Article 41 of China's Law on the Application of Law to Foreign-Related Civil Relations further refines the "characteristic performance" standard, which is embodied in cross-border tourism service contracts as follows: when Chinese tourists book a special homestay through a Kazakhstan tourism platform, if the core elements such as payment behavior, service delivery, and data storage are distributed in different legal jurisdictions, the quality and density of each connection point must be comprehensively evaluated.

3. Strengthening the effectiveness of party autonomy

Article 25 of the EU's "Brussels Regulation I" (revised version) raises the legal effect of the parties' agreement to the supranational level through the "absolute priority of jurisdiction by agreement" rule. In international commercial arbitration, "an arbitration agreement that exists in accordance with the law and is truly valid is almost the only source of the arbitral tribunal's jurisdiction" [3]. Article 8 of the "Interpretation of the Supreme People's Court of China on Several Issues Concerning the Application of the Law on the Application of Laws to Foreign-Related Civil Relations (I)" also clarifies that the jurisdiction of the court chosen by the parties is not automatically invalid due to the nature of the standard clauses, but must meet the dual important conditions of "obvious reminder + reasonable explanation". This institutional design was confirmed in the "China-Kazakhstan Cross-Border Tourism Platform User Agreement Dispute Case", where the court determined that the jurisdiction clause marked in multiple languages and with an independent confirmation link was binding.

The evolution of the theory of contractual jurisdiction shows that: from the classical contract theory that emphasized formal freedom in the 19th century, to the modern conflict norms that focused on substantive fairness in the 20th century, to the electronic jurisdiction rules that pursued certainty and efficiency in the digital economy era, the theory of contractual jurisdiction has always maintained a dynamic academic character. This theoretical flexibility provides legal legitimacy for the innovation of the China-Kazakhstan cross-border electronic contract jurisdiction rules in the background of the "Belt and Road Initiative".

Results and Discussion

Behind the booming cross-border tourism between China and Kazakhstan, electronic contracts, as its important support, are facing severe jurisdictional realities. In the 2022 "Central Asia Link" platform sued Chinese tourists for jurisdictional objection, the platform agreed to arbitration in Almaty, but the tourists sued in the Xi'an Court. The tourists claimed that they were not informed of the arbitration clause and that, as the weaker party, they should be protected by Chinese law. Based on Article 7 of the Judicial Interpretation of the "Law of the People's Republic of China on the Application of Laws to Foreign-Related Civil Relations", the Xi'an Intermediate People's Court broke through the jurisdiction of the agreement because

“major consumer interests were damaged” and ruled that the Chinese court should hear the case. This case is a microcosm of the real dilemma of jurisdiction over electronic contracts in cross-border tourism between China and Kazakhstan, highlighting the differences in judicial cognition between China and Kazakhstan on the jurisdiction over electronic contracts in cross-border tourism.

1. Systemic conflict in legal systems

The systematic conflict between China and Kazakhstan on the legal norms of electronic contracts is the root cause of the jurisdiction issue of cross-border tourism electronic contracts. This conflict is mainly reflected in the differences in the requirements for the establishment of electronic contracts, consumer protection rules and data sovereignty.

First, there are significant differences between the legal provisions of China and Kazakhstan on the elements of the establishment of electronic contracts. Article 13 of China’s “Electronic Signature Law” adopts the “functional equivalence principle” [4], that is, as long as the electronic signature can meet the basic functions of the traditional signature (such as identity identification and content authentication), it can be deemed valid. However, Article 8 of Kazakhstan’s “Digital Development Law” requires that electronic contracts must use state-certified electronic signatures; otherwise, the contract is invalid. For example, the 2020 “Silk Road Tour” platform contract was deemed invalid by the Astana Court because it did not use an electronic signature certified by the Kazakhstan state. This difference in legal norms directly leads to conflicts in the elements of the establishment of cross-border electronic contracts between China and Kazakhstan, increasing the uncertainty of the effectiveness of the contract.

Secondly, there are also obvious differences in the legal provisions of China and Kazakhstan in terms of consumer protection rules. Article 58 of China’s “E-Commerce Law” stipulates a “cooling-off period clause”, allowing consumers to terminate the contract unconditionally under certain conditions. Article 15 of Kazakhstan’s “Consumer Rights Protection Law” stipulates an “immediate performance of the contract exception rule”; that is, once the contract is performed immediately, the consumer has no right to terminate the contract. This difference in legal norms is particularly prominent in China-Kazakhstan cross-border tourism electronic contracts, resulting in conflicts in the applicability of consumer protection rules.

Finally, in terms of data sovereignty, there is also a direct conflict between the legal provisions of China and Kazakhstan. Article 36 of China’s Data Security Law requires local storage of domestic data, while Article 12 of Kazakhstan’s Digital Development Law encourages the free flow of cross-border data. This conflict of legal norms is particularly prominent in cross-border electronic contracts, making the determination of data sovereignty more complicated.

2. Industry characteristics exacerbate conflicts

The particularity of the cross-border tourism industry has further exacerbated the practical dilemma of jurisdiction over cross-border tourism electronic contracts between China and Kazakhstan. This particularity is mainly reflected in the fragmentation of the place of performance and the dilemma of electronic evidence.

First, the fragmentation of the place of performance is an important feature of cross-border tourism electronic contracts. Taking the “China-Kazakhstan Cross-border RV Tour” electronic contract as an example, the performance of the contract involves multiple jurisdictions: the payment system is located in Shanghai, the route planning is handled by the service provider in Almaty, and the emergency rescue service is provided by an agency in Moscow. This

fragmentation of the place of performance makes the determination of contractual jurisdiction more complicated, especially when multiple jurisdictions are involved. How to determine the place of closest connection has become a difficult problem in judicial practice.

Secondly, the dilemma of electronic evidence is another important feature of cross-border tourism electronic contracts. In the ever-evolving information environment, “the virtuality, uncertainty, and weak regionality of electronic data often make the acquisition and identification of electronic evidence face many difficulties” [5]. For example, in the “Tianshan Lake Balkhash Tourism Dispute” case in 2023, the Xinjiang High Court refused to provide the original data of WhatsApp chat records due to the refusal of the Kazakhstan local travel agency, which led to a break in the chain of evidence and ultimately affected the trial of the case. This dilemma of electronic evidence not only increases the difficulty of judicial practice but also makes the dispute resolution of cross-border electronic contracts more complicated.

Conclusion

To cope with the above difficulties, it is necessary to explore breakthrough paths for the jurisdiction of cross-border tourism electronic contracts between China and Kazakhstan from three aspects: international commercial arbitration mechanism, adjustment of domestic judicial interpretation, and optimization of bilateral judicial cooperation.

1. International Commercial Arbitration

In the context of economic globalization, international commercial arbitration has increasingly become a “transnational judicial system” that affects the judicial policies of relevant countries [6]. However, the issue of the enforcement of arbitration awards remains one of the main obstacles to the breakthrough of the jurisdiction of cross-border electronic contracts between China and Kazakhstan. “The New York Convention has become a solid international legal basis for the recognition and enforcement of international commercial arbitration awards among major trading countries in the world” [7], but since Kazakhstan has not yet joined the provisions of Article 5, paragraph 2 of the New York Convention on “public policy reservations”, there is uncertainty in the enforcement of arbitration awards in Kazakhstan. For example, in 2020, the Beijing No. 4 Intermediate People's Court refused to enforce an award of the Astana Arbitration Court, which caused widespread controversy. Therefore, although the arbitration mechanism has the convenience of cross-border enforcement in theory, in actual operation, it is still necessary to ensure the effective enforcement of the award through bilateral judicial cooperation or domestic legal adjustments. From the practice of international commercial arbitration, the determination of arbitration jurisdiction depends on a valid arbitration agreement, while the enforcement of arbitration awards is affected by both national laws and international conventions. The New York Convention clearly stipulates that if an arbitration award exceeds the scope of the arbitration agreement or violates public policy, the contracting state may refuse to recognize or enforce the award. Kazakhstan has not yet fully accepted this clause, which makes the enforcement of arbitration awards in its territory face legal risks. In addition, the exercise of international commercial arbitration jurisdiction is also affected by the judicial practices of various countries. For example, when handling cross-border arbitration cases, Chinese courts will strictly review the validity of arbitration agreements and the legality of awards. Therefore, when it comes to disputes over the jurisdiction of electronic contracts in

cross-border tourism disputes between China and Kazakhstan, the advantages of international commercial arbitration are not obvious.

2. Domestic judicial interpretation

In recent years, domestic courts in China and Kazakhstan have explained and clarified relevant issues of cross-border electronic contracts through judicial interpretation and practice innovation. In China, Article 12 of the “Opinions on Providing Judicial Guarantees for Cross-border E-commerce” issued by the Supreme People’s Court in 2023 included “the location of server logs” in the category of actual contact for the first time. The introduction of this judicial interpretation provides a clearer standard for the determination of jurisdiction over cross-border electronic contracts. In cross-border tourism electronic contracts, the location of server logs is often different from traditional jurisdiction connection points, such as the place of contract signing and the place of performance, which can more accurately reflect the actual performance of the contract. For example, when Chinese consumers book services through Kazakhstan’s travel platform, if the server log shows that the main data exchange occurs in China, the Chinese court can claim jurisdiction based on this. In Kazakhstan, the case law of the AIFC Court also provides a reference for breakthroughs in jurisdiction. In 2022, the AIFC Court established the principle of “manifest unfairness” in Case No. CT002, that is, when consumer rights are seriously infringed, consumers are allowed to file lawsuits in their own courts. This case provides a new basis for the Kazakh courts to exercise jurisdiction in cross-border electronic contract disputes. Especially in the field of cross-border tourism, consumers are often in a weak position, and the application of this principle can effectively protect the legitimate rights and interests of consumers.

However, with the expansion of the jurisdiction of electronic contracts between China and Kazakhstan, the jurisdiction of contracts in cross-border tourism disputes has become increasingly complex. Therefore, only by promoting the convergence of judicial interpretations between China and Kazakhstan and unifying the rules can we effectively ease the conflict of jurisdiction and provide clearer and more stable legal guidance for cross-border tourism electronic contract disputes.

3. Bilateral judicial cooperation

Judicial cooperation between China and Kazakhstan in cross-border tourism disputes is an important path to break through the dilemma of electronic contract jurisdiction. In recent years, the two countries have gradually established a closer cooperative relationship through mutual recognition of electronic evidence and promotion of model contracts, but they still face many challenges.

In terms of mutual recognition of electronic evidence, the Memorandum of Understanding on Digital Judicial Assistance signed by China and Kazakhstan in 2022 laid the foundation for cooperation between the two countries in the field of electronic evidence. The two sides agreed to establish an electronic evidence exchange channel based on blockchain technology, using the immutability and data integrity of blockchain to provide technical support for the resolution of cross-border electronic contract disputes. However, there are still differences in technical standards and limitations in legal recognition in practice. For example, the blockchain platforms of China and Kazakhstan are not yet fully compatible in data format and encryption algorithm, resulting in the phenomenon of “inter-chain islands”. In addition, the standards for the acceptance of blockchain evidence in Kazakhstan’s “Electronic Transaction Law” are different from those in China’s “Electronic Signature Law”, and some evidence still needs to go through cumbersome notarization and certification procedures.

In terms of the promotion of model contracts, Article 17 of the Model Contract for Cross-border Tourism Services issued by the Shanghai Cooperation Organization in 2023 clarifies the standard for informing consumers of jurisdiction clauses, requiring consumers to be informed in the form of “consumer’s native language + highlighting”. This provision improves the transparency of contracts, but the implementation of model contracts still faces difficulties. On the one hand, the model lacks legal binding force, and some small and medium-sized tourism enterprises in Kazakhstan still tend to use single-language contract templates. On the other hand, consumers’ insufficient understanding of legal terms leads to frequent misunderstandings of the boundaries of rights. In addition, there is still a gap in the connection of dispute resolution mechanisms for cross-border tourism disputes between China and Kazakhstan. The two countries have not yet established a unified cross-border digital platform for the enforcement of arbitration awards. The recognition of AIFC arbitration awards in Chinese courts requires a cumbersome “paper document translation + diplomatic certification” process, which takes an average of 87 days. At the same time, the two countries’ judges have different standards for new legal issues (such as blockchain evidence review and smart contract validity determination), which can easily lead to the problem of “different judgments for the same case”.

Conclusion Remarks

The complexity of jurisdiction over cross-border electronic contracts between China and Kazakhstan stems not only from the differences in the legal systems of the two countries, but also involves the definition of new legal relations in the digital economy era. In order to build a stable and efficient dispute resolution mechanism, it is necessary to carry out collaborative governance in terms of rule connection and strengthening cooperation.

1. Adhering to “Conflict Justice”

Traditional private international law adopts Savigny’s theory and regards the process of legal selection as a “multiple-choice process”. The idea of resolving the problem of conflict of laws is to determine a unique “region to which it essentially belongs” [8] for each foreign-related civil relationship and exclude the application of laws of other countries. In the era of building a community with a shared future for mankind, this unilateral value system can no longer fairly and impartially resolve foreign-related civil disputes, because any foreign-related case involves the laws of different countries, and judges must pay attention to these different laws at the same time to reach a reasonable judgment. Therefore, only by shifting from the perspective of “conflict of laws” to the perspective of “sharing laws” [9] can we achieve justice in a substantive sense. To this end, in the disputes over jurisdiction over cross-border electronic contracts between China and Kazakhstan, when faced with conflicts in the laws of the two countries, we should adhere to the principles of consultation, commonality and proportionality, and build a three-in-one, effectively connected cross-border tourism dispute resolution mechanism with “consultation and mediation as the priority, arbitration as the center, and judicial guarantee” [10]. Taking the principle of consultation as an example, in terms of the design of arbitration clauses, we can refer to the “Digital Economy Arbitration Guidelines” issued by the International Chamber of Commerce (ICC) in 2021, and embed a “step-by-step dispute resolution clause” in the China-Kazakhstan electronic contract. The design idea of this clause is to first mediate through an online platform. If the mediation fails, it will be submitted to the Arbitration Court of the Astana

International Financial Center (AIFC) for arbitration. This phased approach to resolving disputes can not only reduce the cost of dispute resolution but also provide more flexible solutions for both parties. Especially in the field of cross-border tourism, disputes between consumers and tourism service providers often involve small amounts but high frequencies. The step-by-step dispute resolution mechanism can effectively balance efficiency and fairness.

2. Connecting with judicial interpretation

Traditional cross-border electronic contract jurisdiction rules mostly rely on static connection points such as “place of contract signing” and “place of performance”, which are difficult to adapt to the immediacy and virtualization characteristics of cross-border tourism services. To this end, China and Kazakhstan can jointly build a “dynamic characteristic place of performance standard” - an appropriate functionalist interpretation [11], that is, the actual place where the core service occurs is used as the jurisdiction connection point. For example, when Chinese tourists purchase tickets to Kazakhstan’s national park through an electronic contract, the park where the ticket verification equipment is located constitutes the place where the core service is provided, and the Kazakhstan court can exercise jurisdiction based on this. This standard is solidified through the “Guidelines for the Resolution of Cross-Border Tourism Disputes between China and Kazakhstan”, which can not only avoid jurisdiction conflicts, but also ensure the professional judgment ability of the arbitration institution on the focus of the dispute.

In response to the disagreement on the validity of electronic contracts, the two sides can jointly formulate the “China-Kazakhstan Electronic Contract Invalidity List” and adopt a negative list management model to clarify unenforceable contract terms. The list specifically excludes three types of situations: first, unilateral exemption clauses that do not provide bilingual versions in Russian/Kazakh; second, jurisdiction agreements that are not confirmed twice through pop-up windows; and third, format clauses that unilaterally change the content of the contract by taking advantage of algorithms. In 2023, the Almaty Court cited the list for the first time in the “Tianshan Travel Agency v. Chinese Tourists Case”, determining that the jurisdiction clause that did not provide Kazakh service instructions was invalid, providing an important case reference for the compliance design of cross-border electronic contracts.

3. Strengthening bilateral cooperation

First, build a standardized electronic judicial cooperation system. From a technical perspective, establish a China-Kazakhstan Blockchain Judicial Cooperation Working Group, jointly formulate the “Technical Standards for Cross-Border Electronic Evidence Mutual Recognition”, unify hash algorithms, timestamp synchronization rules and cross-chain verification protocols, to achieve the interconnection and interoperability of the judicial chains of the two countries; from a legal perspective, add a “Special Chapter on Electronic Evidence” in the revision of the “China-Kazakhstan Treaty on Civil Judicial Assistance”, clarify the presumption of validity rules of blockchain evidence, and simplify the notarization and certification process.

Second, strengthen the binding force of model contracts, promote the transformation of Article 17 of the SCO’s “Model Contract for Cross-Border Tourism Services” into mandatory regulations in the China-Kazakhstan bilateral agreement, require contract providers to explain the legal consequences of jurisdiction clauses to consumers through “dynamic pop-up windows + voice interpretation”, and establish a China-Kazakhstan cross-border tourism contract filing platform, and implement joint credit penalties on companies that fail to adopt bilingual jurisdiction clauses.

Third, a third-party guarantee mechanism can be introduced. The Chinese and Kazakh judicial ministries can jointly certify cross-border electronic contract compliance service providers, conduct technical inspections on the “significant reminder” level of jurisdiction clauses and issue cross-border compliance labels; use the GPT4 multilingual model to develop an automatic explanation system for jurisdiction clauses, and consumers can generate personalized risk warning reports containing arbitration fee estimates, legal procedure duration, etc. after clicking on the clauses. Through these measures, China and Kazakhstan can achieve a deep integration of technology and law, improve the efficiency of judicial cooperation, protect consumer rights, and promote the healthy development of the cross-border tourism market.

The contribution of the authors:

Three authors made equal contributions to this article. The first author and the second author wrote the first version of this article; the third author corrected the form of this article and sent this article to this journal.

References

1. Qianbo W. Research on the applicable law of cross-border online consumer contracts//Dispute Resolution. – 2023. – No.5. – C.2423-2427. [In Chinese]
2. Weiwei Z., Chunjie G. Research on online dispute resolution mechanism of cross-border e-commerce in the “Belt and Road” initiative: Focusing on the inspiration of the EU Consumer ODR Regulation//Legal System and Social Development. – 2018. – Vol.24, No.04. – C.190-204. [In Chinese]
3. Gary B. B. International Commercial Arbitration. – M.: Wolters Kluwer Law & Business, 2021. - c.251.
4. Zhonghua Y. Reflection on the Methodology of Civil Procedure Law: Taking the Dispute over the Subject Matter of Litigation as a Clue//Political and Legal Forum. – 2025. – No.01. – C.54-67. [In Chinese]
5. Yi L. Jurisdiction basis, conflict and response in cross-border direct access to electronic data//Social Science Front. – 2024. – No.11. – C.270-277. [In Chinese]
6. Xiaohong L., Shuo F. International Commercial Arbitration in the Context of Great Change: World Trends and China’s Response//Chinese Social Sciences. – 2024. – No.12. – C.63-82. [In Chinese]
7. Xiuwen Z. On the Court’s Determination of the Validity of Foreign-Related Arbitration Agreements and the Applicable Law//Journal of Hangzhou Normal University (Social Sciences Edition). – 2003. - No.5. – C.41-45+68. [In Chinese]
8. F. C. von Savigny. System des heutigen R9 mischen Rechts. – M.:Berlin, 1849. - C.108.
9. Tao D. From “conflict of laws” to “sharing of laws”: the value reconstruction of private international law in the era of a community with a shared future for mankind//Contemporary Jurisprudence. – 2019. – Vol 33, No.3. – C.145-160. [In Chinese]
10. Junya L., Shouping L.[eds.]. Research on Non-litigation Resolution Mechanism for Cross-border Tourism Disputes. – M.: Social Sciences Academic Press, 2022. – c.112. [In Chinese]
11. Heyong W., Hongwei W., Tatarinov D., Saktaganova A., Saktaganova I. Protecting victims of international crimes: A Reflection on the Functional Interpretation of the Statute of the International Criminal Court//Social and Legal Studios. – 2024. – No.3. – C.203-212.

Су Минчжэ¹, Цен Ген², Ван Хунвэй^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Харбинский Технологический Университет, Харбин, Китай

(e-mail: ¹su_minchzhe1@live.kaznu.kz, ²m18110679511@163.com; ^{2*}whwkzc@126.com)

Юрисдикция в отношении электронных контрактов в спорах по трансграничному туризму между Китаем и Казахстаном: дилемма и путь

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы юрисдикции электронных договоров в сфере трансграничного туризма между Китаем и Казахстаном, а также анализируются теоретические основы, практические затруднения и возможные пути их преодоления. Принципы свободы договора, наибольшей связи и автономии воли сторон, закреплённые в международном частном праве, служат теоретической базой для установления юрисдикции по трансграничным договорам. Однако различия в правовых системах и отраслевых особенностях Китая и Казахстана способствуют усилению конфликтов юрисдикции. На практике наблюдаются существенные расхождения в элементах заключения электронных договоров, механизмах защиты потребителей, подходах к цифровому суверенитету, фрагментарности места исполнения обязательств и способах идентификации электронных доказательств. В качестве выхода из сложившейся ситуации предлагаются три направления: международный коммерческий арбитраж, корректировка национальных судебных толкований и оптимизация двустороннего судебного сотрудничества. В числе конкретных мер предлагаются согласование судебных толкований, создание системы взаимного признания электронных доказательств, усиление обязательной силы типовых договоров, развитие инновационных механизмов разрешения споров и внедрение систем третьей стороны-гаранта. Через совместное правовое регулирование Китай и Казахстан могут сформировать стабильные и эффективные юрисдикционные правила, обеспечивающие правовую основу для устойчивого развития трансграничного туризма.

Ключевые слова: электронные контракты в сфере трансграничного туризма, юрисдикционные конфликты, двустороннее судебное сотрудничество, цифровая экономика и правовая координация.

Су Минчжэ¹, Цен Ген², Ван Хунвэй^{2*}

¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Харбин технологиялық институты, Харбин қаласы, Қытай

(e-mail: ¹su_minchzhe1@live.kaznu.kz, ²m18110679511@163.com; ^{2*}whwkzc@126.com)

Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық туристік даулардағы электронды келісімшарттардың юрисдикциясы: дилемма және жол

Андатпа: Бұл мақалада Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық туризм саласындағы электрондық шарттарға қатысты юрисдикция мәселелері қарастырылады, сондай-ақ оның теориялық негіздері, практикалық қиындықтары мен оларды еңсеру жолдары талданады. Халықаралық жеке құқықтағы шарт бостандығы, ең тығыз байланыс және тараптардың автономиясы қағидаттары трансшекаралық шарттар юрисдикциясының теориялық негізін құрайды. Алайда Қытай мен Қазақстан арасындағы құқықтық жүйелер мен салалық

ерекшеліктердегі айырмашылықтар юрисдикциялық қайшылықтардың ушығуына әкелуде. Іс жүзінде электрондық шарт жасау элементтерінде, тұтынушыларды қорғау тетіктерінде, деректер егемендігіне деген көзқарастарда, міндеттемені орындау орнының бытыраңқылығында және электрондық дәлелдерді тану жолдарында елеулі айырмашылықтар бар. Бұл тығырықтан шығу үшін мақалада үш бағыт ұсынылады: халықаралық коммерциялық арбитраж, ұлттық сот түсіндірмелерін үйлестіру және екіжақты сот ынтымақтастығын жетілдіру. Атап айтқанда, сот түсіндірмелерін үйлестіру, электрондық дәлелдерді өзара тану жүйесін қалыптастыру, үлгілік шарттардың міндеттілігін күшейту, дау шешу тетіктерін жаңғырту және үшінші тарап кепілдік тетіктерін енгізу секілді шаралар ұсынылады. Бірлескен құқықтық басқару арқылы Қытай мен Қазақстан трансшекаралық туризмнің орнықты дамуына құқықтық кепілдік беретін тұрақты әрі тиімді юрисдикциялық ережелер қалыптастыра алады.

Түйін сөздер: трансшекаралық туризм электрондық келісімшарттары, юрисдикциялық қақтығыстар, екіжақты сот ынтымақтастығы, цифрлық экономика және құқықтық үйлестіру

Information about the authors:

Su Ming-zhe – Doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan

Cheng Geng – Master student, Harbin Institute of Technology, Dazhi Street 92, 150001, Harbin, China

Wang Hong-wei – Ph.D, Associate Professor, Department of S.S. & Humanities, Harbin Institute of Technology, Dazhi Street 92, 150001, Harbin, China

Су Минчжэ – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан

Цен Ген – магистрант, Харбинский политехнический университет, ул. Си Да Чжи 92, 150001, Харбин, Китай

Ван Хунвэй – доктор PhD, доцент кафедры социальных и гуманитарных наук, Харбинский политехнический университет, ул. Си Да Чжи 92, 150001, Харбин, Китай

Су Минчжэ – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Аль-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан

Цен Ген – магистрант, Харбин технологиялық университеті, Си Да Чжи көшесі, 92, 150001, Харбин, Қытай

Ван Хунвэй – PhD, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар кафедрасының доценті, Харбин технологиялық университеті, Си Да Чжи көшесі, 92, 150001, Харбин, Қытай

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

**Халықаралық құқық, халықаралық жеке құқық / International law,
Private International Law / Международное право, международное
частное право**

IRSTI 10.87.17

Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-151-2-254-267>

**Regulation on cross-border tourism between China and Kazakhstan:
dilemmas & reflection**

Liu Yu-qin^{*1}, Liu Wen-Hao¹, Dong Lin¹

¹Harbin Institute of Technology, Harbin, China

(e-mail: ¹24s016016@stu.hit.edu.cn; ¹1192420107@stu.hit.edu.cn; ¹*dlin2000_0@126.com)

Abstract: As China's "Belt and Road" initiative and Kazakhstan's "Bright Road" initiative become more and more popular, cooperation between China and Kazakhstan is booming, and the legal system is becoming more and more perfect. However, as part of China-Kazakhstan service trade, the development of cross-border tourism is slightly sluggish under such a background. This article starts with the dilemma of the construction of the cross-border tourism industry and the corresponding legal system between China and Kazakhstan and presents the dilemma. Then, the reasons for the dilemma are analyzed from the perspectives of market orientation, international environment and geographical factors, and implementation issues. Furthermore, this article attempts to construct a new paradigm for the development of the legal regulation system of cross-border tourism between China and Kazakhstan. From the perspective of what the two governments can do, it is advocated to sign a national-level legal agreement or memorandum on bilateral tourism cooperation between China and Kazakhstan, and jointly plan and promote tourism routes. And countermeasures are proposed from different perspectives of the implementation of supporting systems by the administrative system and the guidance of private development. With the help of China's unswerving expansion of all-around opening up, it is hoped that the tourism legal systems of the two countries can be improved.

Keywords: Tourism, China, Cross-border tourism, Legal framework, Regulation, China-Kazakhstan

Introduction

China and Kazakhstan are geographically adjacent and have profound "The virtue of Confucius is to follow the Tao", and the development of all things in the world is inseparable from the "Tao". At a time when the rule of law is regarded as a necessary way of international

Received: 27.05.2025. Accepted: 11.06.2025. Available online: 30.06.2025.

governance and national governance, the rule of law is undoubtedly the way of development. China and Kazakhstan are geographically adjacent, and the economic and cultural exchanges between the two have a deep historical foundation.

Kazakhstan is the window of China's Belt and Road Initiative and the economic belt of the Silk Road. Therefore, the economic cooperation between the two countries is of great significance to regional economic cooperation and security maintenance in terms of history and geography. The tourism industry can greatly enhance bilateral understanding and strengthen bilateral friendship. Furthermore, the tourism industry can promote harmonious exchanges along the Silk Road between China and Kazakhstan and promote the economic take-off of China and Kazakhstan under the Belt and Road Initiative. However, as the most important communication industry to deepen the exchanges between the ordinary people of the two countries, the tourism industry still lacks treaties and detailed domestic legislative regulations.

The construction of the legal system of cross-border tourism between China and Kazakhstan can help improve policies from a legal level and provide impetus for the development of cross-border tourism between China and Kazakhstan. It can not only promote cross-border tourism cooperation between China and Kazakhstan but also guarantee the construction of the Silk Road Economic Belt from an institutional level. Furthermore, from the perspective of the rights paradigm, it can better protect the rights of ordinary people to pursue tourism and the opportunity for their rights to be legally protected during tourism.

The Methodology

This paper applies literature analysis method and empirical analysis method to analyze the dilemmas faced by Kazakhstan and China when they conduct cross boundaries tourism.

Literature analysis method – This article analyzed current papers on this issue and collected all of the problems mentioned by the authors. Based on this basis, this paper also points out some new issues that have not been raised yet.

Empirical analysis method – This article adopted some economic statistics to prove that tourism between Kazakhstan and China is improving. And lack of regulations on this issue has already done harm to this type of economy.

Discussion

1. The current status of the legal system for cross-border tourism between China and Kazakhstan

The China-Kazakhstan cross-border tourism legal system refers to the general term for a series of legal systems signed by China and Kazakhstan to constrain China-Kazakhstan tourism cooperation in cross-border tourism and related fields. These legal systems should be in the form of treaties, agreements, memoranda, or other documents. The treaty regulates the subjects involved in specific cooperation matters in the field of cross-border tourism cooperation between China and Kazakhstan. These subjects include at least the state, that is, the central government and local governments of the two countries, enterprises, institutions, social groups, and individuals involved in tourism activities.[1] The tourism-related activities carried out by these subjects will be included in the China-Kazakhstan tourism legal system for supervision and support. The improvement of the China-Kazakhstan tourism legal system aims to deepen the economic ties between China and Kazakhstan, promote bilateral cooperation, and enhance regional development and cultural exchanges.

Since Kazakhstan declared independence in December 1991, China established diplomatic relations with it in a very short time. Since then, two countries opened the long journey of China-Kazakhstan tourism cooperation, and China-Kazakhstan cross-border tourism cooperation has begun a long-term development until now. Relevant activities and meetings continue to be held, and the Horgos Port Border Cooperation Center has also been put into operation. The two countries' tourism year activities are constantly held. As of January 2014, China and Kazakhstan have signed 88 bilateral agreements. In recent years, the cooperation between the two sides in tourism has continued to deepen, and consensus has been strengthened. In 2022, the heads of state of the two countries reached a consensus that they will take the high-quality joint construction of the "Belt and Road" as the main line, and take production capacity, trade, agriculture, and infrastructure construction as the priority directions to continuously improve the level of connectivity. Kazakhstan will position 2017 as the Chinese Tourism Year. In 2024, China will position itself as the Kazakhstan Tourism Year. Now, in 2025, Kazakhstan once again positions itself as the Chinese Tourism Year. It can be found that over time, the legal system of tourism cooperation between China and Kazakhstan is becoming more and more perfect.

In general, China and Kazakhstan have a long history of cooperation. As friendly neighbors and comprehensive strategic partners, the two countries have always adhered to the principle of mutual benefit and win-win, carried out in-depth cooperation in many fields, and become a model of regional cooperation. The two governments focus on the joint construction of the "Belt and Road" initiative and the docking of Kazakhstan's "Bright Road" new economic policy. [2] The two countries are under the framework of the Shanghai Cooperation Organization, and Kazakhstan is one of the closest partners of China's BRI initiative and the first stop of the Silk Road Economic Belt. It can be found that the legal system and policies of China and Kazakhstan on tourism are a process of rising from nothing to something, from little to many twists and turns. This process continues to evolve, highlighting the deepening cooperation between the two sides.

2. The Dilemma of the Development of Tourism Legal System between China and Kazakhstan

Since Kazakhstan's independence, China and Kazakhstan have signed many transnational cooperation treaties in different fields and established many international cooperation systems. Since the establishment of diplomatic relations between the two countries, the two countries have signed a series of agreements, protocols, regulations and measures in the fields of railway transportation, civil aviation, border trade, and other tourism-related fields. In particular, a series of joint declarations, statements and communiqués have been issued year by year to strengthen the good-neighborly friendship between the two countries, establish and develop strategic partnerships, and deepen the friendly relations between the two countries.

However, the bilateral treaty between China and Kazakhstan in the field of tourism is not perfect. There is a lack of specific cross-border tourism cooperation agreements. Most of the existing institutional arrangements involving tourism are issued or signed in the form of guiding documents such as outlines, programs, and opinions. Tourism is mentioned slightly in the documents. The level of such documents is higher. For example, as early as October 2003, when the then President of the People's Republic of China, Hu Jintao, paid a state visit to Kazakhstan, the two countries signed the "Joint Statement of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan". Article 13 of the statement states that the two sides believe that it

is of great significance to expand exchanges in the fields of culture, education, tourism, health, social security, and sports, and to organize mutual visits by youth groups of the two countries. Since then, the tourism industry has been mentioned in all the visits between the leaders of the two countries, and it has been stated that cooperation and exchanges will be strengthened in the future. However, the document does not make specific elaborations on the cooperation in cross-border tourism between the two countries. There is a lack of specific institutional arrangements. Similar to the tourism cooperation and investment agreement between the two countries, the ministerial or provincial-level docking agreement between Xinjiang, China and Kazakhstan, and the dialogue system are still imperfect.

Kazakhstan faces the characteristic of a low proportion of tourism in gross domestic product (GDP). In Kazakhstan's GDP, the direct added value of tourism shows a decreasing trend. According to statistical data, in the 20 years from 2002 to 2022, the proportion of direct added value of Kazakhstan's tourism industry in GDP has gradually shrunk from 1.8 to 1%, and after excluding the epidemic factors in 2020 and 2021, it has shown a decreasing trend year by year. This shows that although Kazakhstan's national economic strength is growing, the tourism industry has not grown with it, but has a shrinking trend, because of the pandemic. This trend needs to be properly analyzed and improved.

Looking back at history, China and Kazakhstan have a long history of tourism cooperation. Since Kazakhstan's independence, as early as 1995, the two sides have signed the "Joint Statement on Further Developing and Deepen the Friendly Relations between China-Kazakhstan", which mentioned that it supports the development of bilateral tourism exchanges and believes that tourism is of great significance for the people of China and Kazakhstan to better understand each other's long history, unique culture and traditions. However, the two countries have not signed a specialized tourism cooperation agreement in the past 16 years. Today, with the deepening of economic development and cultural exchanges between the two countries, especially the proposal of the "joint construction of the Silk Road Economic Belt" or the Belt and Road Initiative, it indicates that the two countries need new institutional arrangements specifically for tourism cooperation.

For China, the Chinese central government has repeatedly introduced policies and measures to boost consumption and promote tourism since 2023, after the epidemic. Domestic tourism is given equal importance to foreign tourism, and promoting domestic tourists to go abroad and welcoming foreigners to travel to China are developed together. The Chinese central government has accordingly issued some policies, regulations, and rules to strengthen the treatment of foreigners traveling to China and improve the experience of foreign tourists. In terms of Kazakhstan's policies, the Chinese government has established the Horgos-Dongdaemun Special Economic Zone and the "Horgos" International Border Cooperation Center. The purpose of the establishment of the special economic zone is not only to develop logistics and border trade, but also to promote economic and cultural exchanges between Kazakhstan and neighboring countries to solve the problems of social and economic development in the surrounding areas.

Accordingly, this article expects the Kazakh government to pay more attention to the tourism industry and actively introduce some boosting policies to promote Chinese citizens to travel, study and visit Kazakhstan, thereby increasing the proportion of tourism industry GDP in the country.

There is also room for improvement in the implementation of the legal and regulatory systems related to cross-border tourism cooperation between China and Kazakhstan. At

present, there is a sort of lack in the cooperation system arrangements at the level of bilateral cities and business communities. At present, the tourism cooperation between China and Kazakhstan is still at the national level, mainly based on principled statements, and there are few special administrative regulations or presidential decrees to promote the construction of supporting tourism facilities. China's Xinjiang Uyghur Autonomous Region and Kazakhstan have a vast border. According to several border agreements and supplementary agreements signed between China and Kazakhstan, the China-Kazakhstan border is 1,782 kilometers long and has 6 major customs ports, including Alashankou and Horgos Port, with very convenient transportation. Cross-border tourism has a tremendous impact on economic revenues and retail sales on both sides of the border. (Alon Gelbman and Dallen Timothy [3] suggest that this kind of tremendous economic growth is due to a unique form of borderland attraction where communities living in between two societies have the potential to create circumstances that are favourable for cross-border tourism.

Among them, the Horgos Port Cooperation Center is also a bilateral cross-border free trade zone, which implements a free entry and exit system with passports. These are very favorable factors for ingenuity and adopting multiple ways to carry out cross-border tourism activities.

However, so far, the cross-border cooperation between China and Kazakhstan is still mostly trade, and the majority of trade is goods trade. Tourism, which can be seen as a part of the service trade, accounts for a relatively small proportion. In addition, the trend of tourism cooperation in the future is to expand to second- and third-tier cities. To further strengthen the exchange of bilateral tourists, information sharing, and industry linkage, the institutional arrangements at the level of bilateral cities and the business community need to be supplemented.

Results

1. Insufficient Market Orientation of the Governmental Management System

The tourism industry in China and Kazakhstan is still relatively influenced by the government management system. Scenic spots and tourist trains are highly policy-oriented. China's railways connecting various places are owned and operated by state-owned enterprises. Domestic tourist trains need to be approved by the railway bureau before they can be launched. State-oriented tourism entities are slow to adapt to market changes. At this time, the government needs to play a leading role in policymaking.[4] But tourism is also a highly market-oriented industry. The rights and obligations of the tourism industry itself are almost all dominated by private entities. The recipients of tourism services are often citizens. Even for official travel, they are often mainly citizens when receiving services, and diplomatic channels are rarely involved. Although there are many different types of tourism service providers, travel agencies, tour guides and other major entities are private entities. Although scenic spots are state-controlled in both China and Kazakhstan, they are no different from market entities in providing services. The activity of the tourism market and the relative stability of government management have created an inherent contradiction. Government entities often need a long time to adapt to changes in market entities. However, policies and regulations have a lag, and the lag of cross-border legal documents is much stronger.

Furthermore, too many government restrictions may lead to inefficiencies in the tourism market. Of course, government intervention is to protect citizens, but the systems of China

and Kazakhstan sometimes inadvertently place restrictions on market freedom, and therefore influence cross-border tourism. For example, although Kazakhstan's "Investment Law" and "Supplementary Management Measures for Investment Systems" stipulate the government's power of licensing and approval, the normative procedures for capital introduction are mostly rough descriptions of principles and are too flexible, which will undoubtedly bring risks of policy changes to foreign investors.[5] These restrictions create an obstacle to the development of a cross-border tourism system. Despite this, the Chinese government has always maintained its openness to the outside world in recent years. Chinese Premier Li Qiang said that "the door to opening up will only get bigger and bigger," and a series of decentralization policies have been introduced, with more centralized and eye-catching policies at the tourism level.

2. Constraints Imposed by International and Geopolitical Factors

As international and geopolitical conflicts intensify, foreign forces and terrorism continue to pose a threat to China and Kazakhstan. In 2024, Sagimbayev also informed Tokayev about the prevention of the entry of 824 foreigners "involved in terrorism and extremism" into the country [6].

Kazakhstan has adopted a more conservative approach to visas to safeguard national security. Tourism itself is part of trade in services, and the construction and improvement of cross-border tourism legal systems involve market access issues. Therefore, China and Kazakhstan still attach great importance to national security and national sovereignty [7]. They still maintain a conservative attitude towards market access issues. As far as China is concerned, before 1978, China's tourism operations and other service trade areas were completely regulated by the government. Since 1978, China has implemented an open and reform policy, gradually opening up its market to the world, especially Western countries. However, when it comes to market access issues, there are still mostly positive lists, such as a series of service trade agreements based on GATS. This is included in the documents signed after joining the WTO in 2001 and even in the recent RCEP led by China. Until recently, in 2024, China issued a negative list for foreign business access for the first time. It can be seen that while paying attention to national security, China is increasingly inclined to achieve the protection of its interests. The development of the tourism industry also involves the infiltration of enemy foreign forces and espionage issues, so how to balance the transfer of tourism rights and national security is also a problem that needs to be considered.

Specifically, since international tourists have to go through the exit and entry stages when traveling abroad, citizens of other countries need to apply for entry visas to the destination country when traveling to the destination country. The visa system of the destination country and the visa procedures when entering and leaving the country are manifestations of barriers. From a national perspective, the International Covenant on Civil and Political Rights allows sovereign states to restrict the right to travel freedom to protect national security, public order, public health or morals, or the rights and freedoms of others based on legal provisions. Similarly, according to the provisions of GATS, each member should take measures that are conducive to liberalization to promote the smooth progress of overseas consumption. However, to maintain national security interests, it is not against the GATS rules to take some restrictive measures, when necessary, under the premise of following the principle of non-discrimination. How the legal systems of the host country and the destination country, in terms of entry and exit, can balance and make choices between geography, national security, and trade and tourism convenience is a question that needs to be considered.

In the past three years, China has frequently introduced a series of policies on mutual visa exemption and unilateral visa exemption for foreign countries. It can be seen that China and Kazakhstan tend to promote trade facilitation between the two countries. The two countries have tended to strengthen the preparations needed to carry out cross-border tourism services.

3. Incompleteness of China's Tourism Legal System Framework

At present, with the development of the economy, progress of science and technology and innovation of transportation, economic exchanges between countries in the world are becoming more frequent, and exchanges in economy, science and technology and culture are increasing. International tourism is no longer an optional activity, but a necessity for the development of human society and life.

However, this has changed dramatically over time. As recently as a decade ago, in accordance with general international practices, China adopted a planned, organized and controlled development policy for self-funded outbound tourism for Chinese citizens, that is, outbound tourism for Chinese citizens was still conducted in the form of groups of more than 5 people, and individual travel was not handled. At the same time, total volume control and quota management were implemented for outbound tourism, and travel agencies with franchised outbound travel business were approved and controlled in number. Over time, to gradually reduce unnecessary restrictions on the entry and exit of international travelers, China and Kazakhstan also sought to achieve mutual visa exemption with more countries through signing bilateral or multilateral agreements.

In addition, as far as China is concerned, tourism legislation is still in the process of gradual improvement, and the legal network is gradually being woven. The Tourism Law, promulgated in 2013, is relatively new. Before that, it had always been regulated by administrative regulations of the State Council, and even by departmental regulations issued by the National Tourism Administration (later merged into the Ministry of Culture and Tourism). Moreover, the existing tourism law legislation focuses on the adjustment of vertical management relations and ignores the adjustment of horizontal tourism rights and obligations. The tourism law involves a wide range of fields, and its adjustment objects include both vertical legal relations between superiors and subordinates, such as the legal relationship between the national tourism authorities and tourism operators, and horizontal equal legal relations, such as the rights and obligations between tourism operators and tourists, and between tourism operators. At present, most of the laws and regulations on tourism in China are inclined to regulate the relationship between management and being managed between the state power departments and tourism operators.[8]

There is still a lack of laws regulating horizontal legal relations, such as travel contracts, travel insurance, and protection of tourists' rights. In today's world, where individual travel is becoming more and more common, horizontal tourism relations are often areas that require more legal regulation and are more prone to problems in cross-border tourism. While China's laws that only regulate domestic tourism relations are under construction, the cross-border tourism legal system, such as special laws, to create exceptions may have a lag.

In the past decade, China's international tourism service trade has made great progress. However, there is still a lack of special laws and regulations to promote international tourism. The lack of such laws is not conducive to improving the level of international tourist reception, protecting the rights and interests of foreign tourists, and further promoting the liberalization of tourism service trade between China and Kazakhstan.

In addition, although the measures and suggestions in recent years have been relatively complete, and although China and Kazakhstan have signed a series of treaties and bilateral joint statements since the establishment of diplomatic relations, the regulatory strength is still weak due to the lack of clear promotion details and specific provisions. By increasing attention to the tourism industry and transforming the above provisions into relevant domestic legislation of the contracting parties, we can clearly promote the introduction of a series of laws and regulations on cross-border tourism between China and Kazakhstan, and then promote the long-term development of cross-border tourism between China and Kazakhstan.

Conclusion

1. Establishing and Improving Bilateral China-Kazakhstan Tourism Cooperation Agreements

The formulation and implementation of laws require corresponding social costs. Under China's current legislative system, the legislative power of the National People's Congress occupies the highest position in the entire legislative system. However, the legislative procedure for the formulation of basic laws by the National People's Congress and its Standing Committee is the most complicated, takes the longest time, and is the most difficult. If a treaty is signed with Kazakhstan or the two countries jointly join a tourism convention within the framework of an international organization, the treaty must be signed and approved before it can take effect after a series of negotiations and consultations between the Ministry of Foreign Affairs and the two governments. The signing and approval of a treaty is a necessary procedure for a document to generate legal effect, and it is necessary for the National People's Congress or its Standing Committee to exercise legislative power. Although the cross-border tourism legal system between China and Kazakhstan is of great benefit to both countries and is indeed necessary, there is no precedent in China for a treaty signed only in the tourism field that has been approved and effective by the National People's Congress and its Standing Committee. Therefore, this article believes that, on the whole, it is not very realistic to sign a similar China-Kazakhstan cross-border tourism treaty.

After the above analysis, the possibility of signing a China-Kazakhstan cross-border tourism treaty may be low. However, this does not mean that the two countries should not enter into any legal agreements related to the tourism field. In fact, in addition to the bilateral signing of legal agreements of a textual nature, it is not uncommon for the two sides to carry out substantive cooperation in the tourism industry. Just recently, on July 4, 2024, Chinese President Xi Jinping attended the 24th Meeting of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization Member States and the "SCO+" meeting held in Astana, Kazakhstan, and paid a state visit to the Republic of Kazakhstan. He and Kazakh President Tokayev signed a joint statement of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan [9]. The joint statement mentioned that China and Kazakhstan are willing to jointly support the opening of the China-Central Asia cultural tourism train, including exploring the opening of the first Xi'an-Almaty cultural tourism train, and are willing to jointly hold follow-up activities to promote the development of tourism cooperation between the two countries. At the same time, the two heads of state announced that 2025 will be the "China Tourism Year" in Kazakhstan. Taking advantage of the opportunity of "China Tourism Year" in Kazakhstan, China, as the host country, encourages Kazakh citizens to travel to China based on the establishment of a sound legal system, which is conducive to building closer ties between the two countries.

Therefore, since substantive tourism cooperation is already in the ascendant, the construction of a special tourism agreement is imperative. Since China and Kazakhstan are in the same position in geopolitics, it is easier for the bilateral cooperation initiative of China-Kazakhstan tourism to establish a legal framework. It is an easier way to establish a tourism agreement under the “Belt and Road” initiative. In addition, the framework of the Shanghai Cooperation Organization can be fully utilized. Since its establishment, the Shanghai Cooperation Organization has gradually transformed from an organization that focuses on counter-terrorism to combat the three forces to an organization that promotes comprehensive cooperation among member states in the political and economic fields. At present, the summit of heads of state of the SCO member states has been held at a high frequency of once a year, and member states have signed multiple agreements within the framework of the SCO. It is not a bad idea to use the SCO as a bridge to link the tourism cooperation between the two countries. Adhering to the spirit of this joint statement, the 2024 “Joint Statement of the People’s Republic of China and the Republic of Kazakhstan” is used as a constitutional document for the construction of the China-Kazakhstan cross-border tourism legal system, and the signing of the “China-Kazakhstan Cross-Border Tourism Agreement” is the core of the development of the bilateral cross-border tourism legal system.

In terms of comparative law, Japan, also an East Asian country like China, has certain prior experience in cross-border tourism. Japan’s “Basic Law on Tourism” has certain reference significance. (Xiaohong Y., Guoliang Y., p.146.) The preamble of the law points out that “tourism is a symbol of international peace and the stability of national life. The desire to develop tourism is to promote lasting peace and mutual understanding in the international community. Our ideal is to enjoy cultural life healthily.” Article 1 of the law stipulates the goal of the national tourism policy: “Since tourism can contribute to improving the balance of international payments, promoting economic and cultural exchanges with foreign countries, improving the health of the people, inspiring enthusiasm for work and improving education, measures are taken to promote visits by foreign tourists, ensure... This will help to promote international friendship, develop the national economy and promote the stability of national life, and promote the improvement of regional differences. Professor Yang Fubin summarized the purpose of the foreign tourism law led by Japan and believed that it includes the following: First, to promote the healthy development of the country’s tourism industry, thereby promoting the comprehensive development of the country’s economy, society and culture; second, to improve the comprehensive competitiveness of domestic enterprises in the international tourism market and maintain the balance of international payments; third, to protect the legitimate rights and interests of tourists; fourth, to promote the healthy and cultural life of the country’s citizens and other tourists; fifth, to promote world peace and increase mutual understanding and trust among various nations.

There is extensive political mutual trust between the governments of China and Kazakhstan. As part of China’s vision of building a “community with a shared future for mankind”, the China-Kazakhstan tourism agreement should take mutual respect and sovereign equality as basic principles and focus on people-to-people exchanges. In terms of specific content, this agreement should focus on the protection of each other’s cultural heritage and tourism safety. Referring to international bilateral or multilateral tourism agreements, specifically, the newly signed China-Kazakhstan Cross-Border Tourism Agreement should include at least the following four contents: (1) Protect the legitimate rights and interests of tourists and operators; (2) Maintain

the order of the tourism market; (3) Rationally develop and utilize tourism resources; (4) Promote the development of the tourism industry. This agreement should establish some basic principles for cross-border tourism agreements.

2. Leveraging Geographical Proximity and Advantages to Jointly Design Transnational Tourism Routes

Kazakhstan has rich tourism resources and is very suitable for the development of tourism. In the UNESCO World Heritage List alone, Kazakhstan has 6 cultural and natural heritage sites: Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, Petroglyphs of the Archaeological Landscape of Tanbaly, Saryarka – Steppe and Lakes of Northern Kazakhstan, Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor, Western Tien-Shan and Cold Winter Deserts of Turan. In addition, because it is located in the center of Asia, has a unique desert landform, and has the world's unique Kazakh culture, it has formed a unique tourism landscape in Kazakhstan. According to the statistics of Kazakhstan Tourism Network, there are 519 tourist attractions in Kazakhstan, including 102 natural attractions, 86 architectural attractions, 52 cultural attractions, 97 historical attractions, 40 religious sites, 22 leisure and entertainment attractions, and 120 ecological and health attractions. As one of the four ancient civilizations with the third largest land area in the world, China has world-renowned tourist attractions. China is the birthplace of the mysterious Eastern culture that is opposite to Western culture in the world, and its vast territory has many ethnic minority cultural attractions.

The two governments can set up several tourist areas in the agreement and connect a tourist route [10]. From the Chinese side, due to the vast territory, some representative provinces can be selected from the whole territory to make a mature tourist route for Kazakhstan citizens to visit. For example, Xinjiang Uygur Autonomous Region and Tibet Autonomous Region each have unique natural scenery and ethnic minority culture, Guangzhou Province plus Fujian Province experience the unique southeast coastal customs and Cantonese culture, Beijing, Tianjin and Liaoning Province jointly connect a mountain and sea scenery and Manchu culture route. Kazakhstan can also set up several routes accordingly. After setting up the route, bilateral enterprises are encouraged to deepen cooperation to bring unique experiences to tourists of different types and preferences.

3. Relying on the Belt and Road Initiative, fostering people-to-people exchanges guided by the two governments, and supporting the development of the tourism industry.

The development of tourism cannot be separated from the support of the two governments. These supports play a pivotal role.

On January 22, 2025, Kazakh President Tokayev extended cordial greetings to Chinese President Xi Jinping, saying that the relationship between the two countries is at its best in history, and developing relations with China is a priority direction of Kazakhstan's diplomacy. He is willing to inject new impetus into further deepening cooperation in various fields between the two sides. At the same time, the soil for the development of tourism and cross-border tourism in China is unprecedentedly fertile. At present, the development of my country's tourism industry is facing a critical opportunity period. my country's economic development is at a critical stage of "establishing first and then breaking", and economic development is in a period of transition. Using culture and tourism to drive consumption has gradually become a new engine to promote my country's economic growth. At the Central Economic Work Conference held in December 2024, it was proposed to "expand service consumption

and promote the development of cultural tourism". In the future, it is expected that the two governments will uphold the good momentum of the development of the tourism industry in China and Kazakhstan, take advantage of the momentum, and continue to introduce policies in border inspection to promote exchanges between citizens of the two countries and facilitate the development of the tourism industry. Kazakhstan has signed a series of important documents at the departmental and provincial levels on strategic docking with China.[11] Since the two sides have a very good foundation for cooperation between national ministries and multinational companies have a natural advantage of being familiar with each other's systems, in the future, it will only take the signing of documents in the tourism industry that involve inter-departmental cooperation or calls for and promotes corporate cooperation to facilitate the development of cross-border tourism. Based on signing a memorandum of understanding or framework agreement on tourism cooperation, further deepen the tourism cooperation between the two countries through dialogue and cooperation at the government level, give full play to the role of the customs, border inspection departments and border police of the two countries, and implement the facilitation policy. Once the international tourism special zone passes bilateral and regional agreements, one-day and two-day tours between two places, application of tourist visas for out-of-town tourists, self-driving cross-border travel, and bilateral tourism investment will all be gradually realized [12].

Conclusion Remarks

As an important cultural and tourism industry that has become increasingly important in recent years, strengthening the development of cross-border tourism between China and Kazakhstan is an inevitable requirement to keep up with the times. At present, although China has vigorously developed the tourism industry, there are still some imperfections in the tourism industry between China and Kazakhstan, and the current situation cannot meet the people of the two countries' yearning for novel and beautiful exotic experiences. In this regard, it is hoped that the Chinese government, the central government of Kazakhstan and the local governments of the two countries will strengthen cooperation and strive to sign the "China-Kazakhstan Cross-Border Tourism Agreement - in the form of a memorandum to promote cross-border tourism between China and Kazakhstan. This agreement can promote the development of the cross-border tourism industry, reasonably develop and utilize and protect tourism resources, regulate the market order of cross-border tourism between China and Kazakhstan, and safeguard the legitimate rights and interests of tourists and tourism operators. Then, it will promote local governments and local enterprises, travel agencies and practitioners, and other entities to jointly design and develop tourist routes. Make good use of the tourism resources of the two countries. China and Kazakhstan have natural geographical advantages in developing tourism. At the same time, the complementary humanistic and natural customs of the two countries have a natural attraction to the people of each other's country. As long as the two countries cultivate relevant tourism hard power and soft power, it can be said that the development prospects of the tourism industry between China and Kazakhstan are broad.

The Contribution of the authors:

These three authors contributed equally to this article. **Liu-Yuqin** wrote the first version of this article and verified the last version. **Liu Wen-hao** corrected the form of this article according to the requirements of the Bulletin of ENU, made comments on the first version, and submitted the article. **Dong Lin** and **Liu-Yuqin** collected the materials according to the original idea of the authors and made comments on the first version. All of the comments given to **Liu Su Wen-hao** and **Dong Lin** were accepted by **Liu Yu-qin**. All of the authors made equal contributions to the publication of this article.

References

1. Yue K. & Youwen W. Analysis of the institutional arrangements and prospects of China-Kazakhstan international tourism cooperation under the perspective of jointly building the Silk Road Economic Belt// Northern Economy. – 2015. – No.5. – P.41-44.[In Chinese]
2. Wumat L. Research on the Construction of Legal System of China-Kazakhstan International Tourism Cooperation Center//Master's thesis of Yili Normal University. - 2023. – 138C.
3. Alon G. & Timothy J. D. From hostile boundaries to tourist attractions//Current Issues in Tourism. – 2010. – No.13. – P.239-259.
4. Huybers T., Bennett J. Inter-firm cooperation at nature-based tourism destinations//Journal of Socio-Economics. – 2003. – No.32. – P.571-587.
5. Aubakirova G. M. Strategic priorities of the innovative development of a postindustrial economy (by the example of the Republic of Kazakhstan)//Studies on Russian Economic Development. – 2013. – Vol.24. – No.5. – P.470 - 479.
6. Eruygur B. Kazakh official says 4 'terror attacks' thwarted by national security agencies in 2024, 12 May, 2024. -- Available at: <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/kazakh-official-says-4-terror-attacks-thwarted-by-national-security-agencies-in-2024/3414353>(accessed: 29.03.2025)
7. Yu X. Research on the Dispute Resolution Mechanism of Transnational Tourism Services//Wuhan University. - 2010. – 330C.
8. Ke Z., Xijia H., Hongjian W., Song C. Does the implementation of the Tourism Law promote the development of the tourism industry?—An empirical evaluation based on double difference//Management Review. – 2025. - No.1. – P.40-51.
9. Yu M. Joint Statement of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan//People's Daily. – 2024. – No.6. - P.1-13.
10. Hui L. The current situation of tourism development in Kazakhstan and the path of tourism cooperation between China and Kazakhstan//New West. – 2024. - No.10. – P.137-145.
11. Hongwei W. Economic and trade cooperation between China and Central Asian countries under the perspective of "One Belt and One Road"//Journal of Xinjiang Normal University (Philosophy and Social Sciences Edition). – 2018. - Vol.39. – No.3. – P.95-115.
12. Lizhe Z., & Youwen W. Research on the legal guarantee mechanism of international tourism cooperation on grassland culture between China and Kazakhstan: Based on the framework of Shanghai Cooperation Organization//Journal of Nanchang Normal University (Social Sciences). – 2015. – No.4. – P.15-38.

Лю Ючинь¹, Лю Вуньхао¹, Дон Линь^{1*}

¹Харбин технологиялық институты, Харбин қаласы, Қытай

(e-mail: ¹24s016016@stu.hit.edu.cn; ¹1192420107@stu.hit.edu.cn; ^{2*}dlin2000_0@126.com)

Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық туризмді құқықтық реттеу: түйткілдер мен ой толғау

Андатпа: Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» бастамасы мен Қазақстанның «Нұрлы жол» бағдарламасы аясында екі ел арасындағы ынтымақтастық қарқынды дамып, құқықтық жүйе де жетіле түсуде. Алайда осындай жағымды жағдайларға қарамастан, Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық туризмнің дамуы баяу жүруде. Бұл мақалада Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық туризм саласын және соған байланысты құқықтық жүйені қалыптастырудағы қиындықтар қарастырылып, олардың себептері нарықтық бағдар, халықаралық жағдай, географиялық ерекшеліктер мен жүзеге асыру тетіктері тұрғысынан талданады. Автор трансшекаралық туризмді құқықтық реттеудің жаңа парадигмасын қалыптастыруды ұсынады. Екі ел үкіметтеріне ұлттық деңгейде туризм саласындағы ынтымақтастық туралы құқықтық келісім немесе меморандум жасасу, сондай-ақ туристік бағыттарды бірлесіп жоспарлау мен ілгерілетуді жүзеге асыру ұсынылады. Сонымен қатар, мемлекеттік басқару жүйесі мен жеке бастаманы қолдау арқылы іске асырудың тиімді шаралары ұсынылады. Қытайдың жан-жақты ашықтық саясатын дәйекті жүргізуі аясында екі елдің туризм саласындағы құқықтық жүйелерін жетілдіруге мүмкіндік бар деген үміт бар.

Түйін сөздер: туризм, Қытай, трансшекаралық туризм, құқықтық негіз, реттеу, Қытай – Қазақстан

Лю Ючинь¹, Лю Вуньхао¹, Дон Линь^{1*}

¹Харбинский политехнический университет, Харбин, Кунтай

(e-mail: ¹24s016016@stu.hit.edu.cn; ¹1192420107@stu.hit.edu.cn; ^{2*}dlin2000_0@126.com)

Правовое регулирование трансграничного туризма между Китаем и Казахстаном: дилеммы и перспективы осмысления

Аннотация: С развитием китайской инициативы «Один пояс – один путь» и казахстанской программы «Нұрлы жол» сотрудничество между Китаем и Казахстаном приобретает всё более активный характер, а правовая система постепенно совершенствуется. Тем не менее, несмотря на благоприятные предпосылки, развитие трансграничного туризма – одного из направлений двусторонней торговли услугами – остаётся недостаточно динамичным. Настоящая статья посвящена анализу существующих проблем в формировании трансграничной туристической отрасли и правового регулирования между Китаем и Казахстаном. Автор исследует причины сложившейся ситуации, рассматривая рыночные ориентиры, международную конъюнктуру, географические особенности и проблемы реализации. Далее предпринимается попытка построения новой модели развития правового регулирования трансграничного туризма. Ставится задача заключения двустороннего правового соглашения или меморандума на межгосударственном уровне, а также совместного планирования и продвижения туристических

маршрутов. Предлагаются конкретные меры как со стороны государственной администрации, так и в направлении стимулирования частной инициативы. В условиях неизменной приверженности Китая к политике открытости предполагается, что правовые системы в сфере туризма в обеих странах будут усовершенствованы.

Ключевые слова: туризм, Китай, трансграничный туризм, правовая система, регулирование, Китай – Казахстан

Information about the authors:

Liu Yu-qin – Master Student in international law, Harbin Institute of Technology, Dazhi Street 92, 150001, Harbin, China

Liu Wen-hao – supervisor, Harbin Institute of Technology, Dazhi Street 92, 150001, Harbin, China

Dong Lin – Associate Professor, Department of Social Science, Humanities and Law, Harbin Institute of Technology, Dazhi Street 92, 150001, Harbin, China

Лю Ючинь – магистрант по международному праву, Харбинский политехнический университет, ул. Си Да Чжи 92, 150001, Харбин, Китай

Лю Вунхао – научный руководитель, Харбинский политехнический университет, ул. Си Да Чжи 92, 150001, Харбин, Китай

Дон Линь – доцент кафедры общественных наук, гуманитарных и правовых дисциплин, Харбинский политехнический университет, ул. Си Да Чжи 92, 150001, Харбин, Китай

Лю Ючинь – халықаралық құқық магистратурасының білімгері, Харбин технологиялық университеті, Си Да Чжи көшесі, 92, 150001, Харбин, Қытай

Лю Вунхао – ғылыми жетекші, Харбин технологиялық университеті, Си Да Чжи көшесі, 92, 150001, Харбин, Қытай

Дон Линь – әлеуметтік ғылымдар, гуманитарлық және құқықтық пәндер кафедрасының доценті, Харбин технологиялық университеті, Си Да Чжи көшесі, 92, 150001, Харбин, Қытай

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Бас редактор: И.С. Сактаганова
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Құқық сериясы.
– 2025. – 2 (151). – Астана: ЕҰУ. 268 б.
Шартты б.т. – 16,75. Таралымы – тапсырыс бойынша
Ашық қолданыстағы электронды нұсқа: <http://bullaw.enu.kz/>
Басуға 30.06.2025 қол қойылды

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-294)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды